

TESI DOCTORAL

*Memòria, veritat i justícia a Sud-àfrica:
la Comissió Veritat i Reconciliació i
el seu llegat*

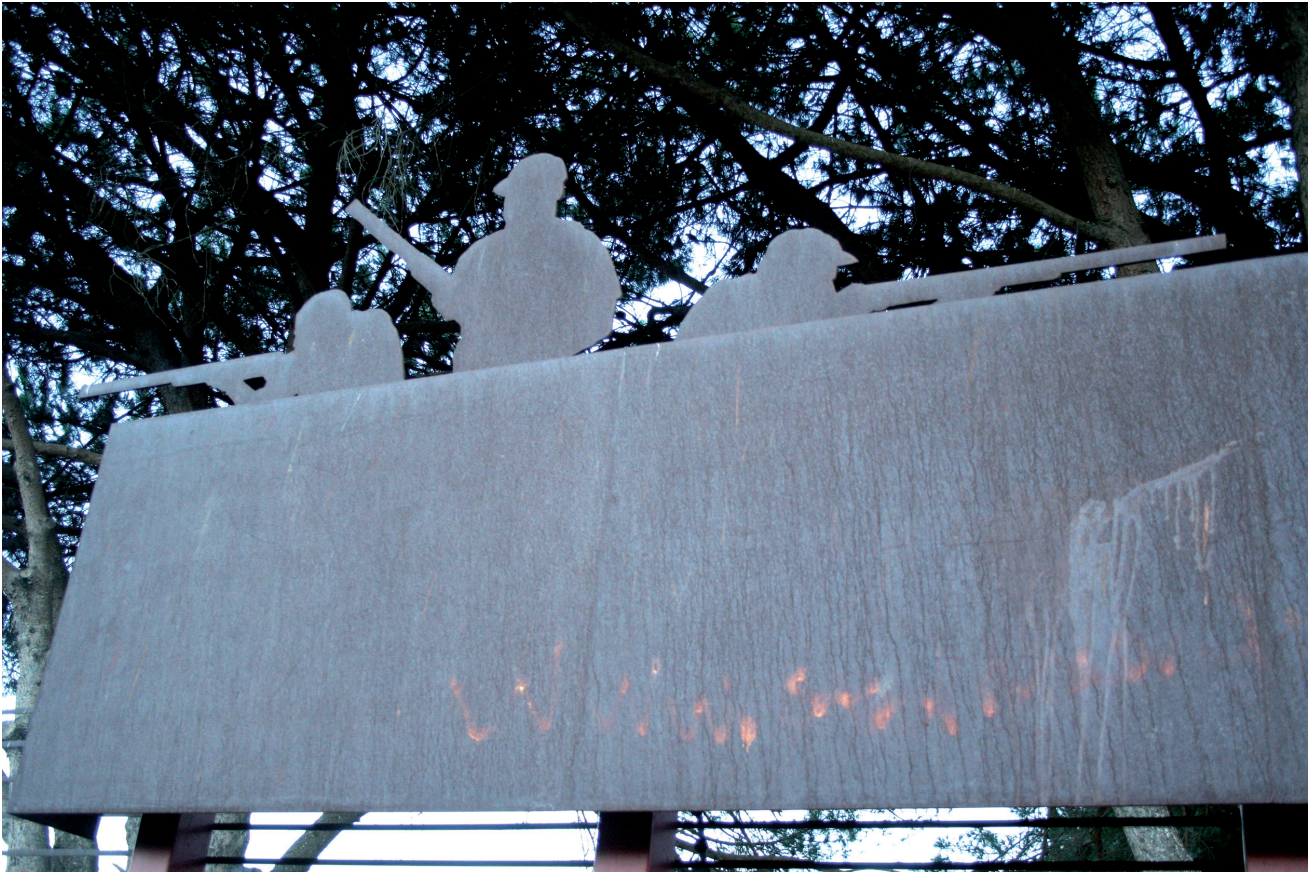
M. Dolors Genovès

Facultat de Comunicació i Relacions Internacionals Blanquerna (URL)

Directors:

Dr. Ferran Sáez i Dra. Magdalena Sellés

2015

The Trojan Horse Memorial (Ciutat del Cap)

TESI DOCTORAL

Títol

***Memòria, veritat i justícia a Sud-àfrica:
la Comissió Veritat i Reconciliació i
el seu llegat***

Realitzada per

M. Dolors Genovès Morales

Centre

**Facultat de Comunicació i Relacions Internacionals Blanquer-
na (URL)**

Programa

Comunicació i Humanitats

Dirigida per

**Dr. Ferran Sáez Mateu
Dra. Magdalena Sellés Quintana**

Al Germán, per ser-hi sempre

-Sumari-

Índex de taules	[11]
Índex de mapes	[11]
Acrònims	[13]
Agraïments	[15]
Prefaci	[17]
Hipòtesi i fonaments metodològics	[19]
1. Objectius	[21]
2. Metodologia	[22]
3. Fonts	[24]
4. Estructura	[31]
5. Addenda	[32]
Part 1	
Història i memòria	[35]
1. Marcs referencials	[37]
1.1. Temps de rememoració	[37]
2. Inferències entre història i memòria	[45]
2.1. La fluïdesa dels temps històrics	[45]
2.2. Una cesura entre memòria i història	[48]
2.3. L'equilibri entre història i memòria	[51]
2.4. Llenguatge i relat	[55]
2.5. Implicació i interpretació	[59]
3. L'emergència del testimoni	[63]
3.1. L'historiador i el testimoni	[63]
3.2. El testimoni de la víctima	[65]
3.3. El fals testimoni	[68]
3.4. La versemblança dels testimonis	[70]
4. Amnistia, la negació de la memòria	[74]
4.1. Trauma, repressió i anamnesi	[74]
4.2. Perdó, culpa i responsabilitat	[76]
4.3. La banalitat del mal	[79]
4.4. La sentència del "cas Eichmann"	[83]
4.5. Veritat jurídica, veritat històrica	[84]
4.6. L'ètica de l'oblit	[86]
5. Identitat i memòria col·lectiva	[94]
5.1. Commemorar	[94]
5.2. Memòria col·lectiva	[97]
5.3. Recordar, recuperar i imaginar	[100]

Part 2

Colonialisme, segregació i apartheid (1652-1994) [107]

- 1. De l'exploració a l'exclusió [109]**
 - 1.1. Un passat, sempre present [109]
 - 1.2. Africans, colons i diamants (1652-1910) [112]
 - 1.3. Els fluxos migratoris [119]
- 2. De la segregació a la separació [123]**
 - 2.1. La Unió Sud-africana (1910) [123]
 - 2.2. Un sistema total, l'apartheid (1948) [129]
- 3. Contra l'exclusió i contra l'apartheid [136]**
 - 3.1. Els moviments de resistència (1902-1950) [136]
 - 3.2. Desafiament i activisme (1950-1960) [139]
 - 3.3. Conscienciació i lluita armada (1960-1990) [145]
 - 3.4. En nom de Déu [149]
 - 3.5. Les Nacions Unides i l'apartheid [152]
- 4. Polítiques de transició [166]**
 - 4.1. La Constitució del 1983 [166]
 - 4.2. Les negociacions secretes [168]
 - 4.3. Les negociacions formals [171]
 - 4.4. Les primeres eleccions democràtiques (1994) [175]

Part 3

Veritat i reconciliació: els treballs de memòria a Sud-àfrica (1996-2002) [179]

- 1. La gènesi i la formació de la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC) [181]**
 - 1.1. Marc legal [181]
 - 1.2. Un mandat problemàtic: amnistia, veritat i reconciliació [183]
 - 1.3. Els equilibris per formar la Comissió [186]
 - 1.4. Definir els mots i les "ofenses" [190]
 - 2. El Comitè de Violacions de Dret Humans [194]**
 - 2.1. La primera audiència pública (1996) [194]
 - 2.2. Criteris i balanç [195]
 - 2.3. El "cas Shirley Gunn", víctima [197]
 - 2.4. Dignificar les víctimes [199]
 - 3. El Comitè d'Amnistia [203]**
 - 3.1. Perdonar les "ofenses" [203]
 - 3.2. Balanç i comunicació [213]
 - 3.3. El "cas Jeffery Benzien", perpetrador [215]
 - 3.4. Documentar: la Unitat d'Investigació [218]
-

4. El Comitè de Reparacions i Rehabilitació	[222]
4.1. Indemnitzar les víctimes	[222]
4.2. Llocs de memòria	[224]

Part 4

El debat: memòria, societat i reconciliació [235]

1. El model i els criteris [239]

- 1.1. L'amnistia i el dret internacional [239]
- 1.2. Les zones grises de la TRC [245]
- 1.3. Epistemologia de la ignorància [251]
- 1.4. Capitalisme racial [255]

2. Equitat i reconciliació [258]

- 2.1. Democràcia, societat i memòria [258]
- 2.2. Llengua, gènere i tradició [265]
- 2.3. Discriminació econòmica [272]
- 2.4. Els models econòmics [278]

Conclusions [285]

Bibliografia [303]

Documentació en línia [317]

-Índex de taules-

1. Distribució dels escons a la Casa de l'Assemblea per províncies: El Cap, Natal, Transvaal i Orange (1910)	[125]
2. Cens de la població per províncies (1904)	[126]
3. Classificació i cens de la població per grups racials (1904)	[126]
4. Creixement de la població per províncies (1904-1914)	[127]
5. Creixement de la població per grups racials (1904-1914)	[128]
6. Cens de la població per grups racials (1951)	[130]
7. Evolució de la població urbana per grups racials (1970-1996)	[133]
8. Distribució dels escons a la Casa de l'Assemblea (1909,1983)	[166]
9. Distribució dels escons a la Casa de Representació dels <i>Coloured</i> (1983)	[167]
10. Distribució dels escons a la Casa dels Delegats Indis (1983)	[167]
11. Comitè d'Amnistia. "Incidents" de l'ANC, MK, SAU i UDF (1960-1994)	[207]
12. Comitè d'Amnistia. Al·legacions presentades	[213]
13. Comparativa de la població per grups racials (1911, 2014)	[274]
14. Evolució dels nivells de pobresa (2006-2011)	[275]
15. Evolució de les migracions internacionals (1985-2015)	[277]

-Índex de mapes-

1. Els límits de la Unió Sud-africana (1914)	[123]
2. Distribució dels <i>homelands</i> pel territori sud-africà	[132]
3. Les nou províncies de la Constitució Interina (1993)	[174]
4. Eleccions, 1994. Els partits majoritaris a les nou províncies	[176]
5. Distribució de les llengües majoritàries per província (2011)	[266]

-Acrònims-

AC	Amnesty Committee (TRC)
ADM	African Democratic Movement
ANC	African National Congress
ANCYL	ANC Youth League
APLA	Azanian People's Liberation Army
APO	African Political Organization
AVU	Afrikaner Volksunie (Unió del Poble Afrikaner)
AWB	Afrikaner Weerstandsbeweging (Moviment de Resistència Afrikaner)
AZAPO	Azanian People's Organisation
BCM	Black Consciousness Movement
CAT	Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment
CCB	Civil Cooperation Bureau
CNT	Confederació Nacional del Treball
CODESA	Conventions for a Democratic South Africa
COSAS	Congress of South African Students
COSATU	Congress of South African Trade Unions
CP	Conservative Party
CVET	Community Video Education Trust
DP	Democratic Party
ESMA	Escuela de Mecánica de la Armada
FA	Freedom Alliance
FF	Freedom Front
FNLA	Frente Nacional de Libertação de Angola
FRELIMO	Frente de Libertação de Moçambique
GEAR	Growth, Employment and Redistribution
GINI	Growing Inequalities Impacts
HRVC	Human Rights Violations Committee (TRC)
ICVTJ	International Center for Transitional Justice
IDAF	International Defence and Aid Fund
IDASA	Institute for a Democratic Alternative for South Africa
IFP	Inkatha Freedom Party
IJR	Institute for Justice and Reconciliation
ITN	Independent Television News
IMF	International Monetary Fund
ICU	Industrial and Commercial Workers
IU	Investigation Unit
MK	Umkhonto We Sizwe
MPLA	Movimento Popular de Libertação de Angola
MUFC	Mandela United Football Club

NACTU	National Council of Trade Unions
NAD	Native Affairs Department
NEC	National Executive Committee (ANC)
NIS	National Intelligence Service
NP	National Party
NUMSA	National Union of Mineworkers of South Africa
OAU	Organisation of African Unity
PAC	Pan Africanist Congress
PASO	Pan Africanist Student Organisation
RDA	República Democràtica Alemanya
RDP	Reconstruction and Development Programme
RENAMO	Resistência Nacional Moçambicana
RRC	Reparation and Rehabilitation Committee (TRC)
SABC	South African Broadcasting Corporation
SACP	South African Communist Party
SAIC	South African Indian Congress
SAAF	South African Air Force
SADF	South African Defence Force
SANDF	South African National Defence Force
SANNC	South Africa Native National Congress
SANSCO	South African National Student Congress
SAP	South African Police
SAPA	South African Press Agency
SAPS	South African Police Services
SARP	SA Reconciliation Barometre
SDU	Self-defence unit
SSC	State Security Council
SWAPO	South West African People's Organisation (Namíbia)
TRC	Truth and Reconciliation Commission
UDF	United Democratic Front
UN	United Nations
UNITA	União Nacional para a Independência Total de Angola
UWC	University of the Western Cape
VOC	Vereenigde Oost-Indische Compagnie in Dutch (Companyia Neerlandesa de les Índies Orientals)
WEF	World Economic Forum

-Agraïments-

Sempre hi ha un impuls inicial que t'anima a posar en marxa allò que inicialment només és un projecte. En el nostre cas, va ser la Facultat de Comunicació i Relacions Internacionals Blanquerna de la Universitat Ramon Llull la que ens va oferir l'oportunitat d'accedir al programa de doctorat de Comunicació i Humanitats i ens animà a presentar aquest treball de recerca.

Darrera d'un projecte d'investigació acadèmica, unes veus més autoritzades t'ajuden a plantejar amb garanties de solidesa i rigor el desenvolupament de l'obra. La doctora Magdalena Sellés i el doctor Ferran Sáez són aquestes veus generoses que han dirigit, amb saviesa i paciència, aquesta tesi doctoral. L'intercanvi d'idees i de suggeriments n'han millorat, sens dubte, la concepció, el desenvolupament i les conclusions finals.

Una lectura atenta i interessada en els temes de la memòria ens permet oferir (i corregir) un treball amb voluntat de tenir cura de l'eina que utilitza per expressar-se: l'escriptura. Els comentaris de l'escriptor i lingüista Josep Tubau, bon amic, han fet possible també reflexionar sobre les paraules justes que expressin millor el món de les idees i els conceptes que conformen aquesta tesi doctoral.

No menys important ha estat el suport de Televisió de Catalunya i del Memorial Democràtic de Catalunya en la llarga elaboració d'aquesta tesi doctoral. Allò que en un principi va ser un documental d'investigació, **Topografia de la memòria** (1998) s'ha transformat en un treball d'investigació acadèmica. La recerca *in situ* va ser possible gràcies a la seva implicació en el sentit més ampli de la paraula. A més, Televisió de Catalunya ens va concedir hores de formació per elaborar part d'aquesta tesi doctoral. En l'origen i en la redacció final, la seva ajuda ha estat fonamental.

També hem d'agrair el suport acadèmic, documental i analític de l'Institut per la Justícia i la Reconciliació de Sud-àfrica, el Centre Internacional de Justícia Transaccional de Ciutat del Cap, l'arxiu històric del Congrés Nacional Africà i la facultat d'Història de la Universitat del Cap Occidental. Aquestes institucions ens van obrir i oferir els seus fons documentals i bibliogràfics per construir el marc conceptual i comparatiu sobre models de gestió pública de la memòria, transicions democràtiques, estudis detallats de l'evolució de la Sud-àfrica post-apartheid i l'evolució històrica del país durant els darrers 350 anys.

L'accés a les videoteques de la Community Video Education Trust (Ciutat del Cap) i de la corporació pública de ràdio i televisió de Sud-àfrica, SABC, amb seu a Johannesburg, ens van permetre analitzar l'estratègia comunicativa per donar a conèixer la Comissió Veritat i Reconciliació dins i fora del país.

Gràcies a les facilitats i la confiança de l'equip de bibliotecàries de la Facultat

de Comunicació i Relacions Internacionals de la Universitat Ramon Llull vam per poder consultar les darreres aportacions bibliogràfiques sobre història i memòria a Sud-àfrica.

I, òbviament, sempre estarem en deute amb Melanie Adams, Michel Assure, Shirley Gunn, Desmond Tutu, Alex Boraine, Dumisa Ntsebeza, Harald Welzer, Ricardo Forster, Jorge Semprún (†), Joachim Gauck i Félix Pablo Crous per obrir-nos casa seva i compartir amb nosaltres la memòria, la història i les impressions d'un present difícil però carregat d'il·lusions.

Finalment, fer constar, que el procés de Bolonya –sense proposar-s'ho– ha estat l'empenta accidental però decisiva per a redactar finalment aquest treball.

-Prefaci-

Memòria, veritat i justícia a Sud-àfrica: la Comissió Veritat i Reconciliació i el seu llegat va ser, abans que un treball de recerca acadèmica, un documental d'investigació **Topografia de la memòria**.¹ La primera idea va néixer l'any 2004 quan el govern català creà el Programa per al Memorial Democràtic que donaria pas a la Direcció General de la Memòria Democràtica (2006) i, finalment, a la Llei del Memorial Democràtic (2007).² Durant tot aquest procés, es va promoure un intens debat polític i cívic sobre l'oportunitat, l'encaix i la pluralitat de les memòries que va acabar per condicionar la redacció final de la llei.

L'objectiu del documental era donar a conèixer altres models i realitats amb la voluntat de compartir la recerca i la reflexió amb uns ciutadans impel·lits a debatre el model i la necessitat de revisar i commemorar un passat contenidor de memòries plurals i, sovint, divergents. És a dir, com un col·lectiu es relaciona amb el seu passat a través d'elements que tenen un reconeixement real i imaginari alhora.

Topografia de la memòria (2008) feia un itinerari per Europa, Àfrica i Amèrica a la recerca de models i exemples de com abordar, o no, el passat des de vies molt diverses: donar testimoni, confessar els crims, jutjar els perpetradors, depurar l'administració, documentar el passat, dignificar les víctimes, commemorar i aixecar llocs de memòria. Però també des de la negació del passat o l'omissió de responsabilitats.

Per concretar, i a risc de simplificar en excés, el documental va fixar la mirada en el cas sud-africà i la seva voluntat de "memòria restauradora"; Argentina, partidària del "no a la reconciliació";³ Alemanya, amb la superposició de "dues memòries" la del nazisme i la del comunisme; Itàlia, que encara ara es debat "entre memòries" la del feixisme i l'antifeixisme; i Catalunya i Espanya, "memòries en construcció" que es tensionen entre l'oblit i la vindicació de les parts enfrontades.⁴

1. GENOVÈS, M. Dolors. **Topografia de la memòria**. Sant Joan Despí: Televisió de Catalunya, 2008, 90 minuts. Estrena a TV3: 20 de novembre de 2008.

2. Aprovada pel Parlament de Catalunya el 31 d'octubre de 2007.

3. Sobre la memòria, a l'Argentina, i el debat sobre revolució i terrorisme d'Estat: LORENZANO, Sandra; BUCHENHORST, Ralph (ed.). **Políticas de la memoria. Tensiones en la palabra y la imagen**. Mèxic/Buenos Aires: Universidad del Claustro de Sor Juana/Gorla.

4. Sobre la situació de la gestió pública i institucional de la memòria a Espanya veure: GENOVÈS, M. Dolors. "Vindicació dels botxins per a una política del perdó" a: *Idees. Revista de temes contemporanis. Història, memòria i identitat*. Barcelona: Centre d'Estudis de Temes Contemporanis (CETC), 2006, n. 28-29, pp. 15-27. VINYES, Ricard (ed.) **El Estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos ante los traumas de la historia**. Barcelona: RBA Libros, 2009. VINYES, Ricard. **Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas**. Barcelona: Los Libros del Lince, 2011.

La “memòria històrica” –per alguns pensadors, gairebé un oxímoron– és un espai sempre en conflicte perquè la temptació a la construcció d’un relat còmode per part del cos polític acaba per incomodar tothom. L’ambició de cloure, per sempre més, el passat amb el silenci o amb una formulació consensuada i vàlida per a tothom és, en el millor dels casos, un objectiu autocomplaent però impossible d’assolir. Les polítiques de la memòria se situen en el present i, a través d’aquest, el passat és permanentment reinterpretat. Un exemple: el genocidi dels jueus d’Europa no ocupava la centralitat del debat sobre la Segona Guerra Mundial durant els anys quaranta (tot i els judicis de Nuremberg); ara, en canvi, té una posició de primer grau en la consciència històrica del món occidental.

La memòria i la història són construccions que pregunten al passat des del present. La memòria ho fa des de la rememoració d’un passat transformat i, molt sovint, mitificat; la història cerca el paradigma d’un passat no contaminat per la mirada i l’entorn de qui l’observa: s’esforça per distanciar-se i fer una anàlisi crítica d’allò que va passar. I, malgrat tot, el passat es reconstrueix, es reinterpreta, i es reescriu de manera permanent.

La memòria sobre el passat no hauria de ser ni còmoda ni autocomplaent, ni tampoc invocar la venjança ni la competició entre memòries. Com s’ha de construir, per tant, un espai col·lectiu on tinguin cabuda la història, la memòria –la individual i la col·lectiva–, la veritat i la justícia?⁵

Memòria, veritat i justícia a Sud-àfrica: la Comissió Veritat i Reconciliació i el seu llegat té com a objectiu explorar les especificitats de les polítiques de memòria a Sud-àfrica: els treballs de memòria i de dol al servei de la pau cívica. I constatar, vint anys després de les primeres eleccions democràtiques (1994), que n’ha quedat d’aquella empresa gegantina que pretenia apaivagar els dimonis del passat, consensuar una memòria col·lectiva i inscriure els valors de tolerància, respecte i equitat a cada una de les llars sud-africanes.

5. La formulació d’aquest interrogant es pot trobar a GENOVÈS, M. Dolors. “Memòria (ries), veritat i justícia: models i debats”, a: *Activitat parlamentària. Especial Memorial Democràtic*. Barcelona: Direcció General de Relacions Institucionals, núm.13, octubre, 2007, pp. 67-86.

Hipòtesi i fonaments metodològics

Hipòtesi i fonaments metodològics

1. Objectius

Memòria, veritat i justícia a Sud-àfrica: la Comissió Veritat i Reconciliació i el seu llegat és un treball de recerca que té com a objecte d'investigació les polítiques públiques sobre la recuperació del passat històric i la memòria col·lectiva a Sud-àfrica. L'objectiu d'aquest treball és triple: analitzar el model, les eines legals i els processos que els poders públics han impulsat per tal de superar un passat traumàtic i construir un present i un futur democràtic; interpretar la representació del passat que aquesta política de la memòria ha bastit; i avaluar el grau d'incidència social de la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC, en anglès), peça clau de la política de transició d'un règim racista a un sistema fonamentat en valors democràtics.

Conèixer el que va passar, recordar, reconèixer i reparar les víctimes, demanar responsabilitats a aquells que van violar els drets humans i apel·lar als valors democràtics són els eixos sobre els quals s'emmirallen les polítiques orientades a refer una "memòria històrica" allà on hi ha un passat traumàtic que cal suturar. Ara bé, no sempre saber, evocar, dignificar, reparar i judicar són verbs presents en tots els models ni tampoc són accions contemplades amb el mateix escrúpol metodològic i interpretatiu. Allà on s'han promogut polítiques de gestió de la memòria col·lectiva, aquestes sempre han suscitat debat i controvèrsia. Perquè no hi ha cap fórmula màgica que garanteixi una memòria "justa" i "homologable" ni cap experiència que pugui ser exportada ni parcialment ni en la seva totalitat. El que sí que és gairebé comú a totes, és que el procés ha estat llarg i feixuc, ple d'entrebancs, d'errors i d'encerts.

Amnistia Internacional va publicar l'any 2010 un informe que analitzava la pràctica de quaranta comissions de la veritat establertes a tot el món entre 1974 i 2010.⁶

6. PIZZUTELLI, Francesca. *Moving Away from the South African Model: Amnesties and Prosecutions in the Practice of 40 Truth Commissions*. Londres: Amnistia Internacional, 25 de gener de 2010, pp.1-35. Aquest informe de l'assessora jurídica d'Amnistia Internacional es basa en el seminari *Taking Stock of Transitional Justice*, organitzat pel Programa d'Investigació sobre Justícia de Transició del Centre d'Estudis Sociojurídics de la Universitat d'Oxford, entre el 26 i 28 de juny de 2009. Es pot consultar a: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2361081>

L'informe d'Amnistia Internacional, versió castellana, consultable a: http://www.dhnet.org.br/verdade/textos/ai_las_comisiones_de_la_verdad.pdf

Les conclusions posaven de manifest que la immensa majoria rebutjava la suposada legalitat i legitimitat de les amnisties quan aquestes contemplaven crims contra els Drets Humans. Les tres comissions de la veritat que van amnistiar crims de lesa humanitat van ser Sud-àfrica (1996-2003), Granada (2001) i Indonèsia (2004).

El pragmatisme, per consolidar les febles i les tutelades democràcies nascudes després de règims dictatorials i repressors, va significar fer de l'amnistia (i de l'amnèsia) l'eina miraculosa per sargir les ferides del passat. Però la memòria és tossuda i "el passat que no vol passar"⁷ torna com un bumerang.

Malgrat tot, Sud-àfrica va fer un esforç gegantí per crear i impulsar un model original de fer memòria, de "perdonar" els perpetradors i de dignificar les víctimes. Vint anys després de les primeres eleccions democràtiques (1994), analitzarem si la idea de reconciliació de Nelson Mandela, i l'eina que va traduir aquesta ambició de concòrdia en un projecte real, la TRC, correspon al capteniment i la percepció que en tenen els 54 milions d'habitants de l'actual Sud-àfrica. És a dir, si els valors democràtics, la cohesió social, la igualtat d'oportunitats i la idea d'una Sud-àfrica unida han prosperat després de 350 anys de colonialisme, esclavitud, segregació i apartheid. La hipòtesi d'aquesta tesi doctoral parteix del supòsit que la TRC va ser el gran instrument per transitar del règim de l'apartheid a la democràcia. L'experiència d'altres processos de transició ens informa que, en aquest trànsit, gairebé sempre preval l'ordre i la pau cívica amb l'objectiu de reconciliar memòries i cohesionar la societat. Mentre que, la veritat i la justícia -sense que hi hagi una vocació explícita de contrariar-les- queden sotmeses als objectius de garantir la concòrdia. Per tant, analitzarem en aquest treball de recerca, en quina mesura el model Sud-àfrica s'adequa a tres factors presents en les polítiques transaccionals: cívica (enaltir els valors democràtics), política (cohesionar la societat) i identitaria (una memòria i una nació comuna). Creiem que la TRC va fer un treball rigorós dins del marc d'una negociació política que va limitar l'abast i els criteris d'actuació. Va ser una eina útil per transitar durant el període d'implantació democràtica, si bé el seu llegat d'inocular els valors de respecte i tolerància no ha pogut reeixir en una Sud-àfrica que no ha sabut o no ha pogut millorar les condicions de vida de la majoria dels seus ciutadans.

2. Metodologia

Aquest treball s'ha elaborat des d'una perspectiva de recerca qualitativa: exploratòria, explicativa i interpretativa. L'interès recau en comprendre i interpretar la realitat,

7. Expressió utilitzada per CONAN, Eric; ROUSSO, Henry a: *Vichy, un passé qui ne passe pas*. París: Fayard, 1994.

les percepcions, les interaccions i la pràctica social del tema que ens ocupa: la Comissió Veritat i Reconciliació de Sud-àfrica. És a dir, escrutar el model, el *modus* operatiu i els objectius; observar la implicació i la resposta de la societat al repte de “perdonar” a canvi de guanyar un futur en llibertat; i indagar si, vint anys després de la fi del règim de l’apartheid, els objectius de la “reconciliació”, la “veritat”, la “justícia” i la construcció d’una nació cohesionada i democràtica han reeixit.

La primera part, recorre els conceptes epistèmics de veritat, memòria, temps històrics, identitat, llenguatge i relat, objectivitat i implicació, culpa i perdó, la figura del testimoni i l’ètica de l’oblit, sense oblidar la problemàtica de la representació del passat. Aquest *corpus* teòric s’ha forjat amb les proposicions que han aportat els pensadors, que considerem més rellevants, sobre els temes de memòria, història i relat confegits des de la filosofia, la filosofia crítica de la història, la sociologia, l’antropologia, el dret i la lingüística. Aquest marc conceptual és l’eina bàsica que ens ha permès fer-nos les preguntes, examinar el tema d’estudi, estructurar la investigació i interpretar el relat creat per la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC).

La segona part, seguint la formulació epistemològica de l’operació historiogràfica, analitza les circumstàncies històriques, sociològiques, culturals i polítiques que han modelat la societat sud-africana durant 350 anys. Un espai històric i geogràfic sotmès a processos de transformació i transferència cultural com han estat les migracions, els moviments de colonització, les polítiques d’explotació i exclusió, les guerres de domini blanc, la resistència i la lluita contra l’apartheid, i les polítiques de transició.

La tercera part focalitza l’atenció en la composició, formació, desenvolupament i narració commemorativa de la Comissió Veritat i Reconciliació que va ser l’instrument clau per aplicar la política de derivada de les negociacions entre el Partit Nacional, més de quatre dècades en el poder, i el Congrés Nacional Africà, principal força dels moviments contra l’apartheid, liderat per Nelson Mandela.

La quarta, sintetitza el debat públic que va generar i genera la concepció i implementació social de la política de la “reconciliació”. Així com també, tota la problemàtica conceptual derivada dels criteris que la TRC va aplicar per escrutar el passat i donar-lo a conèixer; i la problemàtica de construir un nou Estat al servei del benestar dels seus ciutadans.

L’objectiu final –exposat a les conclusions– serà verificar si els conceptes de “veritat” (lligat a la història: conèixer el passat) i “reconciliació” (implicació política: pacificar memòries, bastir una nació comuna i construir un futur) responen a criteris forjats més enllà de les dinàmiques transaccionals o si bé han patit inferències, transformacions i acotacions al servei d’una nova memòria col·lectiva: una nova narració per a una nova Sud-àfrica.

Resumint: aquest treball ressegueix el mètode emprat per la historiografia: formula una pregunta, documenta i investiga l’objecte, i en fa una interpretació.

3. Fonts

L'elaboració d'aquest treball d'investigació, observació i interpretació de l'estudi del "cas sud-africà", s'ha basat en tres fonts principals que responen al model de paradigma qualitatiu i humanístic.

1. La font bibliogràfica i documental comprèn un ampli ventall de recursos: l'estudi de les obres més rellevants sobre el tema de la memòria i els factors que intervenen en la rememoració; l'anàlisi de les aportacions historiogràfiques més recents sobre el passat i el present sud-africà; la documentació legal, política, cultural i religiosa que ha tutelat els treballs de memòria a Sud-àfrica; els textos que la mateixa TRC va generar l'any 1998 i 2003, com també la documentació compilada per les institucions que vetllen per la salut democràtica del país ens han permès contextualitzar, definir, descriure i analitzar el passat, el present i apuntar temes problemàtics de futur.

Les estadístiques demogràfiques –recents i històriques– els mapes administratius, els censos, i les dades econòmiques han estat instruments valuosos en suport del coneixement global. Per fer-nos una idea del ressò internacional i diplomàtic que va tenir el règim de l'apartheid i les mesures que es van adoptar per aïllar el govern de Pretòria, hem seguit amb detall les resolucions de l'Assemblea General i el Consell de Seguretat de les Nacions Unides. A través dels seus pronunciaments podrem copsar l'evolució de les exhortacions, precís, exigències i mesures adoptades per posar fi al racisme i a la desigualtat. De la mateixa manera, analitzarem el capteniment que van tenir els cinc membres permanents del Consell de Seguretat amb dret de vet: la Xina, EUA, URSS/Rússia, França i Gran Bretanya. També hem fet recerca a l'Institute for Justice and Reconciliation (IJR) i a l'International Center for Transitional Justice (ICTJ), tots dos amb seu a Ciutat del Cap. L'IJR, fundat l'any 2000, elabora estudis demoscòpics anuals per avaluar la situació d'inclusió de la societat sud-africana i l'ICTJ és un centre d'assessorament i implementació de polítiques i models de transició cap a sistemes democràtics.

La facultat d'Història de la Universitat del Cap Occidental (UWC) –especialitzada en història sud-africana, diversitat cultural i moviments d'alliberament, així com també en l'anàlisi del relat– ens va oferir les referències més importants per abordar el marc històric d'aquest treball de recerca. La mateixa Universitat és un exemple de l'evolució del país. Va néixer com una escola universitària (1959) adreçada exclusivament a la minoria *coloured* que s'expressava en afrikaans. El 1970 obtindrà la categoria d'Universitat equiparable a la resta d'universitats de la Sud-àfrica blanca. Des del 1982, l'UWC ha donat suport a les polítiques contra l'apartheid i ha contribuït decisivament en aportar reflexions i anàlisis sobre la

transició democràtica i el present del país. Fidel als seus orígens, l'afrikaans és una de les llengües curriculars, a més de l'anglès i el xosa.

A més, hem consultat els arxius audiovisual que ens han permès copsar el relat oficial difós per la corporació pública de ràdio i televisió, i les imatges clandestines o d'agències internacionals gravades durant les manifestacions i carregues policials entre 1960 i 1994. Així com també, l'ensinistrament, a Angola, de la branca armada del Congrés Nacional Africà. Els fonts audiovisuals consultats són els següents:

- La corporació pública de ràdio i televisió de Sud-àfrica, SABC, amb seu a Johannesburg va enregistrar la major part de l'activitat de la Comissió Veritat i Reconciliació i, especialment, les audiències públiques del Comitè de Drets Humans i el d'Amnistia. Així com també l'alliberament de Nelson Mandela i tot el procés de transició que va culminar amb les primeres eleccions democràtiques l'any 1994.
- Les agències internacional de notícies ITN i Reuters van fer un detallat seguiment de les manifestacions de Sharpeville (1960) i Soweto (1976) que van donar la volta al món i van posar el tema de l'apartheid a Sud-àfrica en l'agenda internacional. També van cobrir tot el procés de transició entre 1990 i 1994 i, en molts casos, només n'ha quedat aquest testimoni audiovisual. Per exemple, les manifestacions dels partits d'extrema dreta afrikaners contraris al procés democràtic. D'aquest enorme fons, s'ha fet una compilació dels esdeveniments més importants sota el nom de **The South Africa Collection** i **The Nelson Mandela Collection**, totes dues editades per ITN.⁸
- També hem pogut consultar el material audiovisual enregistrat per The Community Vídeo Education Trust (CVET), amb seu a Ciutat del Cap. Aquesta institució va gravar, a partir del 1985, alguns dels esdeveniments més importants de la lluita contra l'apartheid i la vida quotidiana als *townships*. És un organisme sense ànim de lucre i les filmacions no són professionals però aporten una interpretació del passat molt més lligada a l'experiència de les víctimes i allunyada de la interpretació institucional.
- El Congrés Nacional Africà ens va facilitar una còpia de la instrucció que rebia la seva branca armada Umkhonto we Sizwe (MK) a Angola.

2. L'observació directa *in situ* ha estat també una font important de coneixement

8. **The South Africa Collection**. ITN Collection. ITN/Reuter, 2002. DVD 1: G-ITN103; DVD 2: G-ITN193; DVD 3: G-ITN 230. **The Nelson Mandela Collection**. DVD 1: G-ITN114.

per poder descriure i copsar l'herència de l'apartheid, la composició ètnica de la societat i les transferències culturals. Visitar i parlar amb les comunitats que viuen als *townships* (Gugulethu, Phillippi)⁹ que envolten Ciutat del Cap, recórrer els centres neuràlgics econòmics de Ciutat del Cap i Johannesburg, conèixer les seves universitats i els mitjans de comunicació, visitar les zones residencials més elitistes com Constantia,¹⁰ participar del culte anglicà i visitar la mesquita i la sinagoga són topografies carregades de significat. Com també comprovar la política memorial dedicada a reflectir la repressió del règim de l'apartheid, present en els barris més humils, mentre que els grans museus memorials s'han aixecat per commemorar la "reconciliació" i dibuixar un passat convuls patrimoni de tots i de la nació sud-africana. Per aquesta raó, continuen presents, en el paisatge urbà, els vestigis de l'època colonial, de les guerres anglo-bòers i de la Unió Sud-africana (1910). Tots aquests monuments –llocs simbòlics de memòria– són exemples de la voluntat política de donar prioritat a una "història en comú" i a una "memòria col·lectiva" de concòrdia en un país fragmentat per la política de la pell, la cultura i la iniquitat. Aquest treball de camp es va desenvolupar durant els mesos de novembre del 2007 i març del 2008.

3. I, finalment, la tercera font d'informació han estat les entrevistes. La selecció de les onze persones que hem convidat a participar en el debat que ha generat la institucionalització de la memòria i el perdó a Sud-àfrica s'ha fet en funció de diferents paràmetres: les figures que van encapçalar la Comissió Veritat i Reconciliació (Desmond Tutu, Alex Boraine i Dumisa Ntsebeza); les víctimes que van participar en la rememoració dels fets a la Comissió Veritat i Reconciliació sud-africana (Melanie Adams, Michel Assure i Shirley Gunn); una de les víctimes dels camps de concentració del Tercer Reich (Jorge Semprún); els filòsofs, juristes i sociòlegs compromesos amb els processos de memòria i justícia a l'Argentina (Félix Pablo Crous i Ricardo Forster) i a l'Alemanya (Joachim Gauck, Harald

9. Gugulethu i Phillippi són suburbis de Ciutat del Cap. Gugulethu té una població de 98.468 habitants (2011): el 99 per cent són negres i el 71 per cent de les llars tenen ingressos mensuals igual o per sota dels 3.200 rands (uns 274 dòlars). A Phillippi hi viuen 191.025 persones (2011): el 94 per cent són negres i el 78 per cent de les famílies viuen amb un pressupost mensual igual o inferior als 3.200 rands. Fonts: https://www.capetown.gov.za/en/stats/2011CensusSuburbs/2011_Census_CT_Suburb_Gugulethu_Profile.pdf
https://www.capetown.gov.za/en/stats/2011CensusSuburbs/2011_Census_CT_Suburb_Philippi_Profile.pdf

10. Constantia és un zona residencial d'alt poder adquisitiu. Hi viuen 12.454 persones: el 75 per cent són blancs i un 15,3 per cent de les llars tenen ingressos mensuals igual o superior als 102.401 rands (uns 8.028 dòlars). Font: https://www.capetown.gov.za/en/stats/2011CensusSuburbs/2011_Census_CT_Suburb_Constantia_Profile.pdf

Welzer) que faran de contrapunt al model sud-africà a partir d'altres construccions alternatives de fer memòria i justícia.

La tria dels entrevistats es va fer seguint la pauta d'indagació, reconeixement i confirmació. Primer, conèixer l'obra publicada o intervenció contrastada en els treballs de memòria. Segon, coneixement directe i conversa informal amb els testimonis. I, en darrer terme, realitzar l'entrevista formal gravada amb suport audiovisual.¹¹ Les converses de prospecció van tenir lloc el juliol i novembre del 2007 i gener del 2008 a Ciutat del Cap, Johannesburg, Buenos Aires, Berlín i Barcelona. I les formals, el febrer i març del 2008. Per tant, hem incorporat la memòria individual de les víctimes com a font de la història i de la nostra història.¹² És a dir, no només apuntarem la problemàtica entre la inferència del testimoni en el discurs de la història, sinó que, amb totes les reserves i els escuts protectors, creiem que el testimoni aporta coneixement sempre i quan es faci la contextualització, comprovació i interpretació necessària. Els convocats a aquest fòrum de debat han estat:

Desmond Tutu (Klerksdorp, 1931). President de la Comissió Veritat i Reconciliació. Nobel de la Pau, 1984. Arquebisbe de l'església anglicana de Ciutat del Cap (1986-1996). Activista des dels anys seixanta contra el règim de l'apartheid, però sempre des de posicions a favor de la no-violència.

Alex Boraine (Ciutat del Cap, 1931). Vicepresident de la Comissió Veritat i Reconciliació i artífex dels criteris bàsics que van guiar l'acció de la TRC. Aquest ministre de l'Església Metodista va ser membre del Parlament sud-africà entre 1974 i 1986 en representació del Partit Progressista que va combatre, des de dins, el règim de l'apartheid. El 1986, funda, juntament amb Frederik van Zyl Slabbert, l'Institute for Democracy in South Africa (IDASA). IDASA organitzarà la reunió dels líders del Congrés Nacional Africà a Dakar (Senegal) l'any 1987. Fundador i president de l'International Center for Transitional Justice, organització sense ànim de lucre dedicada a assessorar models de transició política arreu del món. Actualment, és professor de Dret a la Universitat de Nova York. Autor de la trilogia ***A country unmasked*** (2000),¹³ una visió interna de la gènesi, ten-

11. Les entrevistes van ser gravades davant una càmera de televisió i les cintes han estat arxivades al departament de Documentació de Televisió de Catalunya.

12. Sobre la problemàtica de les fonts orals, veure: VILANOVA, Mercedes. UBEDA, Lluís (ed.) ***El repte de les fonts orals***. Barcelona: Memorial Democràtic, 2006.

13. BORAINÉ, Alex. ***A country unmasked. Inside South Africa's Truth and Reconciliation Commission***. Oxford/Ciutat del Cap: Oxford University Press Southern Africa, 2000.

sions i gestió de la Comissió Veritat i Reconciliació, *A Life in Transition* (2008),¹⁴ i *What's Gone Wrong? South Africa on the Brink of Failed Statehood* (2014)¹⁵ on avalua de manera molt crítica la salut democràtica de les institucions representatives del país vint anys després de la fi de l'apartheid.

Dumisa Ntsebeza (Eastern Cape, 1949). Cap de la Unitat d'Investigació de la TRC. Advocat. Activista anti-apartheid, víctima de la tortura i presoner polític. Va ser el fundador de l'Associació Democràtica d'Advocats, jutge no permanent del Tribunal Suprem de Sud-àfrica i advocat de Drets Humans. Actualment és el president de la multinacional Barloworld, dedicada a l'automoció i la logística industrial. És el primer president negre d'aquesta empresa centenària. Coautor amb Therry Bell d'*Unfinished Business. South Africa, apartheid and truth* (2003),¹⁶ una visió crítica del procés de memòria a través de la Comissió Veritat i Reconciliació.

Melanie Adams i Michel Assure. Germanes d'Ashley Kriel, membre de la branca armada del Congrés Nacional Africà (ANC) assassinat per la policia quan tenia 21 anys. Melanie i Michel van donar testimoni com a víctimes davant la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC) i van assistir a la compareixença del policia Jeffery Benzien, involucrat en els fets, davant el Comitè d'Amnistia.

Shirley Gunn (Ciutat del Cap, 1955). Entre 1985 i 1992 va ser membre de l'Umkhonto we Sizwe (MK), la branca armada del Congrés Nacional Africà. Va rebre entrenament, a Cuba i a Angola, i va ser empresonada i torturada sota l'acusació d'haver posat una bomba a la Casa de la Pau de Johannesburg. Anys després, els policies que van posar la bomba al Consell d'Esglésies van confessar l'autoria davant la TRC. També Gunn va declarar davant la Comissió Veritat i Reconciliació com a víctima de tortures. Shirley Gunn i les organitzacions no governamentals Human Rights Media Centre i Khulumani Suport Group han denunciat davant els tribunals dels EUA les multinacionals que van col·laborar amb el règim de l'apartheid.

14. BORAINÉ, Alex/ TUTU, Desmond. *A Life in Transition*. Ciutat del cap: Zebra Press, 2008.

15. BORAINÉ, Alex. *What's Gone Wrong? South Africa on the Brink of Failed Statehood*. Nova York/ Johannesburg: New York University Press/Jonathan Ball, 2014.

16. BELL, Terry; NTSEBEZA, Dumisa. *Unfinished Business. South Africa, Apartheid and Truth*. Londres: Verso, 2003.

Jorge Semprún (Madrid, 1923-París, 2011). Escriptor, polític i guionista cinematogràfic. Durant la Segona Guerra Mundial va combatre a la Resistència francesa contra l'ocupació del Tercer Reich. El 1942 es va fer del Partit Comunista d'Espanya (PCE) i el 1943 va ser detingut, torturat i deportat al camp de concentració de Buchenwald (Alemanya), on va estar reclòs fins a l'alliberament del camp per les tropes aliades. L'any 1964 és expulsat del PCE per dissidències amb la direcció del partit. Semprún va ser ministre de Cultura (1988-1991) amb el govern de Felipe González. De la seva estada al camp de concentració, no en va poder parlar fins als anys noranta, quan va escriure *L'écriture ou la vie* (1994).

Joachim Gauck (Rostock, 1940). Va ser l'impulsor de fer públics els arxius de la Stasi. Pastor evangèlic a Rostock i dissident, va veure com un dia del 1951 segrestaven el seu pare i l'enviaven a Sibèria. Vigilat durant anys, el seu expedient ocupa 1.200 pàgines, i 12 persones del seu entorn van ser "col·laboradors no oficials" de la policia secreta. Durant 10 anys, entre 1990 i 2000, va ser el màxim responsable de la recuperació dels arxius de l'Stasi (destruïts en part amb la caiguda del Mur de Berlín), cap de l'oficina federal dels arxius secrets. Va ser el fundador i director de l'Associació Gegen Vergessen-Für Demokratie (Contra l'Oblit-Per la Democràcia). Des del 2012 és el cap d'Estat de la República Federal Alemanya.

Harald Welzer (Bissendorf, Hannover, 1958). Sociòleg i psicòleg social. Director del grup d'investigació "Recordar i Memòria" del Centre Interdisciplinari de Recerca sobre la Memòria de l'Institut de Ciències Culturals d'Essen. Catedràtic a la Universitat de Witten-Herdecke. S'ha especialitzat en la investigació sobre la memòria, transmissió històrica i família. És coautor de l'obra *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (2002).¹⁷ (El meu avi no va ser nazi. El nacionalsocialisme i l'Holocaust en la memòria familiar) i de *Les exécuteurs. Des hommes normaux aux meurtriers de masse* (2007)¹⁸ on planteja, com en el cas d'Adolf Eichmann, la "normalitat" dels perfils dels assassins que van perpetrar massacres a Ruanda, Sèrbia o Croàcia.

17. WELZER, Harald; MOLLER, Sabine. TSAHUGGNALL, Karoline. *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt: Taschenbuch, 2002.

18. WELZER, Harald. *Les exécuteurs. Des hommes normaux aux meurtriers de masse*. París: Editions Gallimard, 2007.

Félix Pablo Crous (Província de Buenos Aires, 1966) fiscal federal de la Procuraduría General de la Nación. Titular de la Unitat d'Assistència en les causes per Violacions dels Drets Humans durant el terrorisme d'Estat. Ha intervingut com a fiscal en els judicis per la Veritat i la Justícia de la Plata (2001-2003), en els processos per crims de lesa humanitat en la jurisdicció federal de Tucumán (2004) i va ser un dels fiscals que va portar a judici l'excapellà de la policia de Buenos Aires Christian Federico von Wernich, condemnat a cadena perpètua l'any 2007 per privació il·legal de llibertat, tortura i homicidi.

Ricardo Forster (Buenos Aires, 1957). Doctor en filosofia. Professor i investigador de la Universitat de Buenos Aires. Ha estat divulgador de temes d'història i filosofia a través dels mitjans de comunicació. Des de l'any 2014 és titular de la nova Secretaria de Coordinació Estratègica per al Pensament Nacional del ministeri de Cultura. Entre les seves últimes obres destaquen *Walter Benjamín y el problema del mal* (2001), *Crítica y sospecha. Los claroscuros de la cultura moderna* (2003), *Notas sobre la barbarie y la esperanza. Del 11 de septiembre a la crisis argentina* (2006) i *La anomalía kirchnerista. La política, el conflicto y la invención democrática* (2013).

Aquestes onze persones tenen perfils diversos –homes d'Església, advocats, víctimes de repressió, exguerrillers, escriptors, polítics, funcionaris, fiscals, professors universitaris, mestresses de casa etc.– i un element en comú: han hagut de reflexionar sobre un passat traumàtic i com encarar el futur democràtic. Uns ho fan des de l'experiència personal. D'altres, com a autors de processos de memòria. I un tercer grup, són pensadors que observen i analitzen els comportaments col·lectius i interpreten la manera de sentir i de pensar d'una societat compromesa, o abocada a implicar-se per decisió dels poders públics, en els treballs de memòria. Tots els convidats a participar en aquest debat posen de relleu els encerts i, alhora, alerten del difícil equilibri que les comissions creades arreu del món han de fer entre dilucidar i jutjar responsabilitats, i dignificar i reconèixer les víctimes de crims contra la humanitat. L'apartheid n'és un: tipificat per les Nacions Unides “com un crim de lesa humanitat” que “viola el dret internacional” i que és “una amenaça contra la pau i la seguretat internacional”.¹⁹ L'apartheid és un crim que no prescriu.

19. Les Nacions Unides aproven, el 30 de novembre de 1973, la *Convenció Internacional sobre la Repressió i el Càstig del Crim de l'Apartheid* que entrarà en vigor el 18 de juliol de 1976. A/RES/3068(XXVIII).

4. Estructura

Així, doncs, aquest treball de recerca s'estructura de la manera següent: la primera part, "Història i memòria" (marc teòric) fa un itinerari per la filosofia crítica de la història, amb els conceptes, controvèrsies i eixos bàsics del debat, des de començaments del segle XX, al voltant de la problemàtica entre memòria i història, l'emergència de la figura del testimoni i les polítiques del perdó.

La segona part, "Colonialisme, segregació i apartheid (1652-1994)" fa una aproximació històrica de 350 anys de colonialisme, esclavisme, segregació, apartheid i resistència dels moviments d'alliberament. També analitza l'evolució de les resolucions de les Nacions Unides sobre el concepte de l'apartheid i el capteniment dels agents implicats (govern, organitzacions d'alliberament, empreses); així com el posicionament del Consell de Seguretat sobre el règim de Pretòria i l'actitud de les potències occidentals sobre les resolucions adoptades per les Nacions Unides amb l'objectiu d'aïllar la Sud-àfrica de l'apartheid. Aquest marc històric acaba analitzant els antecedents informals i les negociacions polítiques oficials del període de transició que culminaran amb les primeres eleccions democràtiques del 1994.

La tercera part, "Veritat i Reconciliació: els treballs de memòria a Sud-àfrica (1996-2002)", analitza el model implementat per la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC) des de la seva formació, composició, criteris i actuació a través de la seva pròpia narració compilada en set volums, editats el 1998 i el 2003. A més, analitzarem les conclusions i recomanacions que va fer arribar el TRC al govern sud-africà i la execució posterior, per part de l'administració, dels seus suggeriments.

A la quarta part, "El debat: memòria, societat i reconciliació", exposarem la problemàtica que ha suscitat el model de "veritat" i "reconciliació" al servei de la societat sud-africana. És a dir, avaluar els encerts, les omissions i les limitacions conceptuals i pràctiques de la Comissió Veritat i Reconciliació. Alhora, copsarem si les idees marc de la TRC han servit per cohesionar una societat fortament dividida i, sovint, enfrontada. En aquest debat intervindran els onze testimonis seleccionats i els estudis acadèmics, demogràfics, econòmics, culturals demoscòpics i prospectius que han radiografiat la societat sud-africana durant els darrers vint anys de democràcia.

Finalment, a les conclusions, farem una aproximació interpretativa de l'escriptura del passat elaborada per la TRC i si els seus objectius de "veritat" i "reconciliació" han servit per conèixer el passat, dignificar les víctimes i crear una memòria i identitat col·lectiva al servei de la justícia, la llibertat i la pau cívica.

5. Addenda

La major part de la documentació oficial, històrica o recent, inclosa en aquest treball (lleis, constitucions, estadístiques, censos, informes, prospeccions demogràfiques, sondejos d'opinió pública, etc.) pot ser consultada en línia. De cada document constarà, a peu de pàgina, l'adreça de la web electrònica on es pot trobar la informació. L'accés a aquesta documentació en línia era operativa, en tots els casos, amb data d'1 de setembre de 2015.

Les cites textuais apareixeran en el seu idioma original, a excepció de la transcripció de les entrevistes gravades en anglès que han estat traduïdes al català. Tots els acrònims figuraran en la seva versió anglesa, com també la major part de les institucions i organitzacions citades en aquest treball, a excepció de les més freqüents o aquelles que tenen una traducció normalitzada en català.

Les transcripcions de les entrevistes aniran sempre encapçalades pel nom i cognom de l'entrevistat (en negreta), per diferenciar-ne els fragments de la resta de citacions incloses en aquest treball. Només apareixerà, l'autor, dipòsit i any de l'entrevista en la primera menció que se'n faci.

La conversió del rand, la moneda sud-africana, en dòlars s'ha fet per unificar els períodes històrics i actuals. El canvi de moneda correspon a cada període descrit. Els valors resultants són aproximats i tenen una funció només indicativa.

Alguns es van pensar que la Comissió Veritat i Reconciliació seria una mena de vareta màgica: només s'havia de passar i tot seria meravellós, tota la situació canviaria i, de sobte, apareixeria el paradís. Però, no.

(Desmond Tutu)

La gent sovint diu que la política és l'art del possible, però jo crec que també la justícia és l'art del possible.

(Alex Boraine)

La nació de l'Arc de Sant Martí és una casa construïda damunt la sorra, no té uns fonaments fermes.

(Dumisa Ntsebeza)

Com podem viure en un país en pau, quan els homes que duïen l'uniforme el continuen portant avui dia?

(Shirley Gunn)

Part 1

Història i memòria

Part 1

Història i memòria

1. Marcs referencials

1.1. Temps de rememoració

“Memòria històrica”, “reconciliació”, “víctimes”, “perpetradors”, “testimoni”, “perdó”, “judicialització”, “oblit”, “llocs de memòria” són expressions inscrites en la memòria col·lectiva del nostre present. El trauma del passat torna amb un impuls renovat i travessa l’Occident. Pobles, viles i ciutats –ja sigui a Sud-àfrica, l’Argentina, Alemanya, Itàlia o Catalunya– aixequen monuments i dibuixen itineraris en commemoració d’un passat que el present transforma i usa per advertir dels perills totalitaris i alligonar-nos sobre els valors democràtics que cal preservar. I tot passa ara mateix, en aquest nou mil·lenni. Les polítiques memorialístiques ho fomenten i els mitjans de comunicació se’n fan ressò. La memòria col·lectiva embolcalla així la història i els seus professionals són convidats a participar d’aquesta reminiscència. Però no sempre ha estat així.

Enzo Traverso precisa que el terme “memòria” era pràcticament absent als anys seixanta i setanta en l’àmbit de les ciències socials i del debat intel·lectual²⁰ i situa l’auge del que anomena “obsessió memorial” en “una crisi de la transmissió al si de les societats contemporànies”.²¹

Paul Connerton, antropòleg social de la Universitat de Cambridge, està especialitzat en els treballs sobre la transmissió i la sedimentació de la gestualitat, la vestimenta, la música, el llenguatge i les tradicions en la “memòria social” del món contemporani. Segons Connerton, també el tema de la “memòria social” havia rebut molt poca atenció fins a la seva eclosió durant les darreres dècades del segle XX.²²

En una llarga entrevista, a la revista d’art i cultura *Cabinet*,²³ Connerton considera que l’allau d’investigacions es dona per la confluència de tres factors coincidents: “la

20. TRAVERSO, Enzo. *Els usos del passat. Història, memòria, política*. València: Universitat de València, 2006, p. 11.

21. *Ibid.*, p.14.

22. CONNERTON, Paul. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 21.

23. KASTNER, Jeffrey, NAJAFI, Sina. “Historical Amnesias: An Interview with Paul Connerton” a: *Cabinet Magazine*. Nova York: Lambent Foundation, estiu 2011, n. 42. Consultable a: http://cabinetmagazine.org/issues/42/kastner_najafi_connerton.php

llarga ombra” de la Segona Guerra Mundial, que s'exemplifica en les grans celebracions que van tenir lloc el 1995 per commemorar el 50è aniversari de la fi de la guerra; la “justícia transicional” de la dècada dels noranta que va fer possible que l'Argentina, Xile, El Salvador, Sud-àfrica i els països de l'Europa central i de l'Est passessin de règims totalitaris o dictatorials a sistemes democràtics; i, finalment, la mirada retrospectiva sobre els processos de colonització i descolonització.

Connerton observa que els antics països colonitzadors –França, Anglaterra– tenen, encara ara, una mirada positiva del que va significar l'Imperi; i per als països descolonitzats –Àfrica, Índia– l'expansió europea va significar una ruptura amb el seu propi passat i l'anul·lació de la memòria anterior a la colonització. Per tant, cal recuperar els orígens. En tots dos casos, els processos poden ser descrits, segons l'antropòleg, com a “polítiques de la nostàlgia”.

Fem un parèntesi per explicar què vol dir nostàlgia. Avishai Margalit, professor de filosofia a la Universitat Hebrea de Jerusalem, defineix la nostàlgia a ***Ethik der Erinnerung*** (2000) com una representació immoral i cursi del passat.

Uno de los elementos constitutivos de la nostalgia es el sentimentalismo. Y el sentimentalismo es problemático en tanto que, en determinadas situaciones, falsea la realidad de una manera muy específica, que tiene también consecuencias morales. En el caso de la nostalgia, el sentimentalismo falsea el pasado por idealización. Los hombres, los acontecimientos y las cosas del pasado se presentan como si los caracterizase la más pura inocencia. (...) La nostalgia puede expresar una relación muy tierna con el pasado pero puede estar acompañada también de un sentimiento sumamente peligroso, a saber, que el recuerdo compartido del pasado es una pura cursilería.²⁴

Joachim Gauck, actual president de la República Federal Alemanya, va ser nomenat, l'any 1990, representant federal de la recuperació dels arxius de l'Stasi. Aquest teòleg i pastor evangèlic, procedent de l'antiga RDA, també va dirigir l'Associació contra l'Oblit i per la Democràcia. I, entre els temes relacionats amb les polítiques de transició, havia reflexionat sobre el concepte de la nostàlgia, un sentiment que va aparèixer entre els ciutadans de l'antiga RDA després de la unificació.

Joachim Gauck: *Això vol dir que l'aclariment dels fets demana un temps molt llarg. I, en tots els pobles –no només en el cas del poble alemany– apareix una fase de nostàlgia. Per això la nostàlgia és un sentiment tan popular, perquè és una forma del record que sorgeix sense dolor, sense pena i sense vergonya. Per tot això, cal un desenvolupament*

24. MARGALIT, Avishai. ***Ética del recuerdo***. Barcelona: Herder, 2002, p. 54.

*nou de la societat civil, que permeti, no només, conèixer els fets en profunditat sinó també que la gent pugui expressar sentiments, com ara la pena, la vergonya o el dolor.*²⁵

Aquest element compensatori entre un present amb obstacles, un futur incert i un passat tèrbol, és el que ha motivat, en part, un allau d'estudis sobre els imperis europeus a partir dels anys vuitanta. Si bé, aquesta mirada retrospectiva també s'explica davant el fenomen de la globalització. És el que l'historiador dels imperis John Darwin anomena "la història descolonitzada" en un món globalitzat:

*La 'història descolonitzada' animó a muchos grupos sociales, étnicos, religiosos y culturales a salir de entre las sombras. Los antiguos relatos coloniales en los que los europeos destacaban sobre el negro telón nativo ahora se habían vuelto caricaturescos, esquemas burdos e incompletos de una realidad mucho más compleja.*²⁶

Aquesta història postcolonial té una visió molt escèptica de l'impacte europeu sobre els pobles d'Àsia i altres continents. Fins i tot, la idea de "progrés" associada a l'expansió europea no és res més, segons aquestes visions, que propaganda imperial de consum intern. En front d'aquesta concepció, també hi ha la versió d'una Europa exportadora de "modernitat".

*A veces se la retrata [historia] como la brutal saga de un imperialismo depredador, la invasión del desventurado mundo no occidental por parte de Occidente. La perspectiva contraria es igual de tosca: la historia del mundo se convierte en la larga marcha hacia la modernidad, con Occidente como guía y utilizando su plantilla.*²⁷

Segons Darwin, cap d'aquestes concepcions rivals, "explotació" i "modernització", explica l'íntima relació d'acceptació o de refús, de resistència o d'adaptació que afavorien o paralitzaven, en cada un dels països o regions, les ambicions imperials. Però el que interessa aquí és la percepció que els països colonitzadors, d'una banda, i colonitzats, de l'altra, fan d'aquest passat: vindicació o refús per construir el seu propi relat.

Crisi de transmissió, la llarga ombra de la Segona Guerra Mundial, justícia transicional, nostàlgia, postcolonialisme, globalització. Què tenen en comú per poder explicar aquest enorme interès dels estudis acadèmics i del pensament, en general, per abordar els temes sobre la memòria col·lectiva? Ho hem dit gairebé de passada: construir un relat. El relat el fan –o intenten fer– els testimonis de naufragis històrics, el món local que

25. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Joachim Gauck", Berlín: Televisió de Catalunya (TVC), 19 de febrer de 2008.

26. DARWIN, John. *El sueño del imperio. Auge y caída de las potencias globales, 1400-2000*. Madrid: Editorial Taurus, 2012, p. 32. [*After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000*. Londres: Allen Lane, 2007]

27. *Ibid.*, p. 529.

vindica el seu passat, les nacions sotmeses que reclamen reconeixement, els Estats-nació en declivi. I els historiadors, els filòsofs, els periodistes, els polítics etc. se'n fan ressò i analitzen (o canalitzen) el fenomen. Però uns i altres han d'invocar la narració per fer comprensible la seva ambició d'explicar-se.

I per construir un relat es necessita un subjecte, un "jo" individual o un "nosaltres" col·lectiu, en una paraula: una identitat. No hi ha narració sense subjecte. No hi ha memòria col·lectiva sense identitat. I no hi ha identitat, sense memòria.

Charles Taylor defineix la identitat com un "marc referencial que dóna un sentit espiritual a les nostres vides".²⁸

*Mi identidad se define por los compromisos morales e identificaciones que proporcionan el marco u horizonte dentro del cual yo intento determinar, caso a caso, lo que es bueno, valioso, lo que se debe hacer, lo que apruebo o a lo que me opongo. En otras palabras, es el horizonte dentro del cual puede adoptar una postura.*²⁹

Aquesta és la primera part d'una definició orientada en un sentit moral. Falta la segona dimensió:

*El yo sólo existe dentro de lo que denomino la 'urdimbre de la interlocución'. (...) La completa definición de la identidad de alguien incluye, por lo tanto, no sólo su posición en las cuestiones morales y espirituales, sino también una referencia a una comunidad definidora.*³⁰

En aquest sentit, una persona pot identificar-se –exemplifica Taylor– "com a catòlic o anarquista, com a armeni o quebequès. Una dimensió no exclou l'altra".³¹ Però què passa quan la Modernitat ha exarcebat la idea de l'individualisme i ha desfet 'l'ordit de la interlocució'? Què passa quan en paral·lel, assistim al declivi de les ideologies? El filòsof Ferran Sáez Mateu respon a totes dues qüestions:

*El declivi de les ideologies és, en realitat, una mera 'conseqüència' de la volatilització de la idea de subjecte, i no a l'inrevés.*³²

I què és allò que substitueix l'era de les ideologies? Sáez és contundent: "la identitat". La desfeta del "marc referencial" identitari i el trencament del "marc d'interlocució" (Taylor) –un jo desorientat, un jo en solitud–, ha acabat amb les ideologies (Sáez). El

28. TAYLOR, Charles. *Fuentes del yo. La construcción de la identidad moderna*. Barcelona: Paidós, 1996, p. 32.

29. *Ibid.*, p. 43.

30. *Ibid.*, p. 52.

31. *Ibid.*, p. 52.

32. SÁEZ MATEU, Ferran. *Què (ens) passa. Subjecte, identitat i cultura en l'era de la simulació*. Barcelona: Proa, 2003, p. 183.

subjecte individual i col·lectiu ha tornat a emergir amb força, en aquest tombant de segle i mil·leni, entossudits en escriure i protagonitzar el seu propi relat.

Si intentem resumir els factors que han fet possible l'emergència de la memòria(es) individual i col·lectiva com a fenomen social i literari, podríem assenyalar –sense ser exhaustius– els següents:

• **De la ideologia a la identitat.** El segle XX, segons el filòsof Ferran Sáez Mateu, és el segle que “va erosionar els subjectes individuals i col·lectius fins a transformar-los en entitats evanescents i, per tant, fàcilment *impugnables*.”³³ Aquest subjecte “evanescent”, gairebé, fantasmagòric, neix amb la Modernitat i troba el seu zenit en el postmodernisme. Precisament aquesta erosió i el seu contrari, la sublimació de l'individualisme, és el que ha provocat –diu Sáez– la “transmutació de la ideologia en identitat, no a l'inrevès”.

*És des d'aquesta estranya conjunció que podem copsar el caràcter quasi inevitable del pas de la ideologia a la (recerca de) identitat: sense un subjecte definit no es pot plantejar cap ideologia, i sense cap ideologia només resta la possibilitat de postular o de refer subjectes que puguin ser engalzats amb els vells predicats d'ideologies anteriors.*³⁴

I per a construir una identitat, la memòria comuna és una peça imprescindible.

• **La globalització.** En un món de fronteres poroses, amb un mercat únic i financer, amb mitjans de comunicació globals, amb tendències i usos culturals uniformes, moviments migratoris d'un abast desconegut i l'espectacular reaparició de les potències industrials de la Xina i l'Índia expliquen, alhora, els estudis i les polítiques que Conner-ton, des de la visió antropològica, anomena “nostàlgiques”, i Darwin, “història descolonitzada”.

Davant la crisi de “transmissió” i d’“identitat”, preservar la memòria a costa de *vivificar* el passat és una manera de construir el present. De fet, és el que intenten fer els Estats-nació que si bé disposen dels mitjans més potents per fer arribar, amb èxit, l'homogeneïtzació cultural dels seus ciutadans, les noves tecnologies de la informació trenquen el seu monopoli i hi posen obstacles. Montserrat Guibernau, catedràtica de Ciència Política a Queen Mary, Universitat de Londres, es pregunta si l'impacte de la globalització sobre la cultura fomentarà la creació d'una cultura global “unitària de naturalesa cosmopolita” o si, al contrari, “la globalització contribuirà a l'auge de les cultures particulars”. I respon:

En mi opinió, la creació de la identitat nacional responde a un complejo proceso

33. *Ibid.*, p. 11.

34. *Ibid.*, p. 183.

por medio del cual las personas se identifican con el grupo de símbolos y tradiciones, una cultura y una lengua que tienen el poder de unir y acentuar el sentimiento de comunidad. (...) La tradición debe reinventarse y actualizarse una y otra vez. Todos los grupos necesitan símbolos y rituales para sobrevivir, mantener la cohesión y reafirmar las ideas colectivas que ellos mismos crean.³⁵

• **L'acceleració de la història.** És el títol de la meditació que l'historiador i assagista francès Daniel Halévy (1872-1962) va publicar el 1948. Halévy descriu el món de l'Egipte faraònic "com un present invariable regulat per les crescudes i davallades del Nil".³⁶ Davant d'aquest ritme etern protegit pels déus, la segona meitat del segle XX inaugura una nova època on la transmissió de la crònica del món arriba còmodament als domicilis a través de la ràdio, la televisió, la premsa, els nous enginys i la propaganda. No hi ha temps de retenir el fets, de raonar, de treure'n conclusions:

*La mémoire débordée ne retient plus les faits; elle abdique; l'esprit, l'âme ne réagissent plus.*³⁷

Aquesta mateixa idea de l'acceleració dels esdeveniments i la immensa dificultat de sentir i retenir els fets, l'expressa Milan Kundera trenta anys després, el 1978:

*L'assassinat d'Allende va tapar ben de pressa el record de la invasió de Bohèmia pels russos, la matança sagnant de Bangla Desh va fer oblidar Allende, la guerra al desert del Sinaí va ocultar amb el seu xivarri els planys de Bangla Desh, les matances de Cambodja van fer oblidar el Sinaí, i anar fent, i anar fent, fins a l'oblit total de tot per part de tothom.*³⁸

Quan la història avançava lentament, els fets s'inscrivien amb facilitat a la memòria. Per contrarestar l'acceleració de la història, les institucions aixequen monuments, construeixen museus, creen memorials. En definitiva, vivifiquen records que o bé ja no hi són o bé s'han banalitzat en el tràfec del pes de les comunicacions.

• **La caiguda del Mur de Berlín.** La Guerra Freda va apaivagar el record i la commemoració per evitar-ne els danys col·laterals. Un exemple: no ha estat fins ara mateix que s'ha incorporat, al debat, els bombardeigs aliats sobre Alemanya i Itàlia. O parlar de les actuacions de les tropes italianes, entre 1941 i 1943, als territoris del que després serà la Iugoslàvia de Tito, no podia abordar-se en una Europa dividida en blocs ideològics i estratègics.

35. GUIBERNAU, Montserrat. *La identidad de las naciones*. Barcelona: Ariel, 2009, p. 54-55.

36. HALÉVY, Daniel. *Essai sur l'accélération de l'histoire*. París: Librairie Arthème Fayard, 1961, p. 26.

37. *Ibid.*, p. 126.

38. KUNDERA, Milan. *El llibre del riure i de l'oblit*. Barcelona: Tusquets Editors, 2013, p. 17.

• **Explicar el present.** Eliminat el tabú, han estat els historiadors els que han contribuït a explicar les raons del passat per entendre el present. L'accés als arxius de l'antiga URSS, la desclassificació de documents del Foreign Office o dels EUA també han contribuït a ser més precisos en les interpretacions del passat. L'historiador dels imperis, John Darwin, ho expressa de forma clara i precisa:

Por muy detallado que sea el tema u oscuro el asunto tratado, escribimos historias para contribuir a explicar cómo hemos llegado donde estamos. Por supuesto, los historiadores acostumbran a discrepar entre sí, entre otras cosas, debido a las diferencias de opinión en torno a la naturaleza del 'presente', el producto final de la historia. Para complicar las cosas todavía más, cambiamos sin cesar nuestro punto de vista acerca del presente y lo 'actualizamos' al hilo de la sucesión de los acontecimientos, revisando, al hacerlo, las preguntas que nos hacemos sobre el pasado.³⁹

• **La pacificació civil.** En clau interna, l'esclat de la memòria també respon a la voluntat d'airejar l'experiència del passat sotmesa durant dècades al silenci per coacció o per una voluntat política interessada en pacificar el present i el futur d'una societat. Hannah Arendt reflexionava, l'any 1965, sobre la impossibilitat de cloure el passat a l'Alemanya d'Adenauer, reticent a parlar d'un passat que no podia controlar:

C'est un passé qui est devenu de pire en pire à mesure que les années se sont écoulées, en partie parce que les Allemands ont longtemps refusé de poursuivre même les assassins parmi eux, mais en partie aussi parce que ce passé, personne ne peut le 'maîtriser'. Même les fameux pouvoirs réparateurs du temps ont en quelque sorte échoué. Au contraire, ce passé est devenu pire au fil des ans de sorte que nous sommes parfois tentés de penser qu'il n'en finira pas aussi longtemps que nous ne serons pas tous morts.⁴⁰

I quan el pas del temps fracassa com a teràpia, l'esclat de la memòria individual i col·lectiva s'instal·la i inunda un espai més propici per a recordar.

• **Temps al temps.** La interpretació sociològica apunta que cal una generació, uns trenta anys, per començar a parlar-ne, perquè el pes del trauma despul·lat de la crueltat i la venjança ha esdevingut record. L'experiència s'ha transformat en recordació. El sociòleg alemany ens advertia del possible fracàs d'unes polítiques de la memòria excessivament prematures:

Harald Welzer: *Sempre es triga trenta anys. Segons ens indica l'experiència, tant si es tracta del nacionalsocialisme alemany com del règim de Franco, o de la qüestió francesa a Algèria. I també val la pena assenyalar Vietnam en el cas dels Estats Units.*

39. DARWIN, John. *El sueño del imperio*. Op. cit., p. 28.

40. ARENDT, Hannah. *Responsabilité et jugement*. París: Payot, 2005, p. 85.

Sempre es triguen uns trenta anys. Això és interessant perquè fa falta tota una generació fins que una societat es pot enfrontar al passat. La generació que ha pres part de manera directa, que en molts sentits és culpable, que es va veure involucrada en la violència, en la mesura en què la va provocar, no és la generació que es pot enfrontar amb el passat. Molt sovint, també passa que la societat queda destruïda i cal un temps per reconstruir-la, per orientar-la i per democratitzar-la. I només quan les marques s'han esborrat, quan s'han establert, en major o menor grau, formes de democràcia estable, llavors un es pot permetre el luxe d'enfrontar-se amb el passat. Abans d'això, els intents de confrontar el passat immediatament, a Sud-àfrica, a Ruanda, etc., fracassaran. No funcionaran, es quedaran a la superfície i no entraran a fons en la qüestió.⁴¹

I torna a tancar-se el cercle: l'apropiació institucional de la memòria donarà sentit, contingut i direcció a les representacions col·lectives del passat. Allà on hi ha polítiques de la memòria triomfa l'expressió "memòria històrica", s'invoca la "memòria col·lectiva" i la "identitat", s'incorpora la figura del "testimoni", es fa una crida al "perdó" i es basteixen "llocs de memòria" consagrats a la commemoració. Tot seguit explorarem la problemàtica que durant cent anys han suscitat aquests temes a través de la filosofia, la història, la crítica de la història, l'antropologia, la teologia, la sociologia, la literatura i el cinema.

41. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Harald Welzer". Berlín: Televisió de Catalunya, 17 de gener de 2008.

2. Inferències entre història i memòria

2.1. La fluïdesa dels temps històrics

La França de les idees de finals del segle XIX estava encara sota la persistent influència del positivisme d'Auguste Comte i els seus deixebles. Per afirmar l'arrel "científica" de la història i defensar la història com a ofici, sota la sospita de ser una disciplina més lligada a les Belles Arts o a la literatura, es va adoptar el mètode basat en la distància objectiva i el treball de recerca preferentment a l'arxiu. Això suposarà un allunyament de les fonts orals –rememorar– i també despullar l'escriptura de la història d'una intencionalitat narrativa.

La filosofia d'Henri Bergson (1859-1941)⁴², farà trontollar aquesta concepció de la història. Segons Bergson, el mètode filosòfic ha de basar-se en l'experimentació amb el suport del raonament. És a dir, sotmetre la realitat objectiva a l'anàlisi, independentment de les nostres preferències o animadversions. Però ho farà marcant una gran distància amb el positivisme perquè rebutja el monopoli del mètode experimental com a única font per conèixer el passat. Bergson distingeix dues maneres d'aproximació al "real": la intel·ligència i la intuïció.

El 1938 Henri Bergson publica *La pensée et le mouvant*, un recull d'assajos i conferències, on aprofundeix en aquests conceptes. Per a Bergson li correspon a la intel·ligència el treball d'explicació que és propi de la ciència, mentre que la intuïció fa referència a l'esforç de comprensió. La intel·ligència opera sobre allò que és immòbil, mentre que la intuïció transcendeix el temps. Pensar intuïtivament és pensar a través del temps:

*L'intuition dont nous parlons porte donc avant sur la durée intérieure. Elle saisit une succession qui n'est pas juxtaposition, une croissance par le dedans, le prolongement ininterrompu du passé dans un présent qui empiète sur l'avenir. C'est la vision directe de l'esprit par l'esprit.*⁴³

Segons Bergson la intuïció és diferent de la intel·ligència però no són pols oposats. La intuïció és com una síntesi de l'anàlisi de la realitat que fa la intel·ligència. Aquesta filosofia de la continuïtat i de la fluïdesa del pensament i la vida és la que fa concloure el filòsof:

Par la philosophie nous pouvons nous habituer à ne jamais isoler le présent du passé qu'il traîne avec lui. Grâce à elle, toutes choses acquièrent de la profondeur, plus que de

42. Bergson, d'origen jueu, va voler, poques setmanes abans de morir, registrar-se com a tal segons marcaven les lleis racistes de Vichy. El filòsof podria haver-ho evitat, per ser un francès "eminent", però s'hi va negar en solidaritat amb la resta de la comunitat jueva. Va morir poc després arran d'una malaltia crònica que havia combatut en els darrers anys. El 1927 va rebre el Premi Nobel de Literatura.

43. BERGSON, Henri. *La pensée et le mouvant*. París: PUF, 2005, p. 27.

*la profondeur, quelque chose comme une quatrième dimension qui permet aux perceptions antérieures de rester solidaires des perceptions actuelles, et à l'avenir immédiat lui-même de se dessiner en partie dans le présent.*⁴⁴

És a dir, la realitat no la podem comprendre com un estat estàtic. És dinàmica, hi ha continuïtat i variabilitat en el temps. I aquesta fluïdesa és la que fa que per entendre el present cal conèixer el passat.

I aquest passat descrit per la intel·ligència i interioritzat per la intuïció sobreviu gràcies a dues formes de memòria: la “memòria mecànica” i la “memòria pura”. Bergson elabora aquesta distinció a ***Matière et memoire*** (1896). En el primer cas, ens trobem davant la “memòria hàbit”, és una memòria inconscient i adquirida gràcies a “un mecanisme motor”: la repetició. No és una representació del passat. Per exemple –ens diu Bergson– aprendre i recitar un poema, escriure, caminar. Nosaltres afegiríem, anar en bicicleta. En canvi, la “pura memòria”, la rememoració d’una imatge del passat, és l’autèntica memòria, la memòria del record, la representació del passat. I això passa quan recordem les circumstàncies o el moment precís quan aprenem, per exemple, un poema. El record requereix un esforç, una recerca. La primera memòria, la mecànica, és repetició; la segona, imaginació.⁴⁵

A Bergson, la filosofia, i també la historiografia, li deu aquest rebuig al positivisme radical, com a única font de coneixement, la diferenciació entre memòries i la idea de la fluïdesa dels temps històrics.

L'historiador Marc Bloch (1886-1944)⁴⁶ coincidirà amb Bergson en la idea de la continuïtat i del rebuig al positivisme. De fet, *Annales* va néixer com a òrgan de combat contra els defensors del positivisme. Bloch no nega al positivisme el factor de donar fonaments objectius, científics a l'estudi històric, però rebutja que el treball de l'historiador es basi únicament en la recollida de fets i foragiti la idea de causa.

La seva obra inacabada ***Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*** (1949)⁴⁷ és una defensa de la història i de l'ofici de l'historiador: investigar les seves pràctiques de treball i els seus objectius científics, fins i tot més enllà de la ciència. És així com March

44. *Ibid.*, p. 175.

45. BERGSON, Henri. ***Matter and Memory***. Londres: George Allen, 1911, pp. 83-89.

46. Cofundador amb Lucien Febvre de la revista *Annales* i historiador especialitzat en el feudalisme, va haver d'amagar-se durant el règim de Vichy pel seu origen jueu. Bloch havia estat soldat durant la I Guerra Mundial i, el 1943, va formar part de la xarxa de franc-tiradors de la Resistència a Lió. El 16 de juny de 1944 va ser afusellat pels alemanys. Va ser una de les víctimes de Klaus Barbie.

47. Escrita l'any 1943, va ser publicada pel seu amic i cofundador de la revista *Annales*, Lucien Febvre. El 1993, el fill de Bloch, Étienne, fa una nova edició revisant el manuscrit inacabat i afegint notes comparant les dues edicions.

Bloch nega una història que no té com a subjecte l'home amb la seva sensibilitat, mentalitat i no tan sols les seves idees i els seus actes. Aquest interès és el que li fa dir:

*El buen historiador se parece al ogro de la leyenda. Ahí donde olfatea carne humana, ahí sabe que está su presa.*⁴⁸

La història és la “ciència dels homes”. I afegeix: “dels homes en el temps” i aquest temps és continu i “canvi permanent”.⁴⁹ Per això rebutja aquells historiadors que creuen que no es poden estudiar els fets més propers a nosaltres:

*La incomprensión del presente nace fatalmente de la ignorancia del pasado. Però quizá es igualmente vano esforzarse por comprender el pasado, si no se sabe nada del presente.*⁵⁰

I afegeix:

*No hay, pues, más que una ciencia de los hombres en el tiempo, que sin cesar necesita unir el estudio de los muertos con el de los vivos. ¿Cómo llamarla? (...) Historia.*⁵¹

L'historiador té, a més, una responsabilitat que va més enllà del mètode. Té una responsabilitat cívica i moral. Ha de retre comptes, ha de tenir consciència professional, ha de comprendre, no jutjar.

*Porque a diferencia de otros tipos de cultura, la civilización occidental siempre ha esperado mucho de la memoria. Todo la llevaba a hacerlo: tanto la herencia cristiana como la herencia antigua. Los griegos y los latinos, nuestros primeros maestros, eran pueblos historiográficos. El cristianismo es una religión de historiadores. Por libros sagrados, los cristianos tienen libros de historia y sus liturgias conmemoran, junto con los episodios de la vida terrestre de un Dios, los fastos de la Iglesia y de los santos.*⁵²

Però, a més, segons Bloch, el cristianisme té una altra dimensió profunda: cada vida individual, cada aventura, cada peregrinatge, reflecteixen les lliçons reals o imaginàries d'un temps. La vida dels sants ha arribat fins a nosaltres, són els ecos del passat. Bloch no considera que la memòria sigui el mateix que la història, però també es manifesta contra una ruptura violenta entre les dues. Òbviament, Bloch coneixia els treballs del seu col·lega sociòleg d'Estrasburg Maurice Halbwachs i la seva obra **Les cadres sociaux de la mémoire** (1925).

48. BLOCH, Marc. **Apología para la historia o el oficio de historiador**. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2001, p. 57.

49. *Ibid.*, p. 58.

50. *Ibid.*, p. 71.

51. *Ibid.*, p. 73.

52. *Ibid.*, p. 42.

2.2. Una cesura entre memòria i història

Maurice Halbwachs (1877-1945),⁵³ deixeble de Bergson, amb la seva obra pòstuma **La mémoire collective**,⁵⁴ publicada l'any 1950, i els historiadors Yosef Hayim Yerushalmi (1932-2009) i Pierre Nora, durant la dècada dels anys vuitanta, faran trontollar la relació pacífica entre història i memòria que entrarà en crisi.

Seguirem l'argumentació que fa Halbwachs des de la memòria individual, passant per la col·lectiva, fins a arribar a la història distanciada de la resta d'influències. Halbwachs considera que la memòria individual està feta de la intersecció de les altres memòries:

*Para obtener un recuerdo, no basta con reconstruir pieza a pieza la imagen de un hecho pasado. Esta reconstrucción debe realizarse a partir de datos o nociones comunes que se encuentran en nuestra mente al igual que en la de los demás, porque pasan sin cesar de éstos a aquellos y viceversa, lo cual sólo es posible si han formado parte y siguen formando parte de una misma sociedad.*⁵⁵

Per tant, la memòria individual necessita la memòria col·lectiva per reconèixer i reconstruir el passat. No pot existir sense aquesta perquè els nostres records més personals són el resultat de la fusió de les interferències, més o menys visibles, del nostre entorn social. Fixada la primera premissa, Halbwachs afirma que la memòria col·lectiva embolica les memòries individuals, però que aquestes són objectes d'atenció diferents: la individual pertany a l'àmbit interior personal i la social ens és externa. Una és la "memòria autobiogràfica"; l'altra, "la memòria històrica", que no s'ha de confondre amb la història:

*De todo lo anterior se desprende que la memoria colectiva no se confunde con la historia, y que la expresión 'memoria histórica' no es muy afortunada, ya que se asocian dos términos que se oponen en más de un aspecto. (...) Sucede que, en general, la historia comienza en el punto donde termina la tradición, momento en que se apaga o se descompone la memoria social.*⁵⁶

Segons Halbwachs, l'oposició entre memòria i història difereixen en allò que és bàsic: la memòria travessa les èpoques (continuïtat), mentre que la història les separa (discontinuïtat); la memòria perpetua el passat en el present, mentre que la història fixa el

53. Professor de sociologia de la Sorbona, serà detingut per la Gestapo, juntament amb el seu fill, i deportat a Buchenwald on coincidirà amb Jorge Semprún. Semprún rememorarà a **La escritura y la vida** (Tusquets, 1995, pp. 56-57) la mort i absència del que havia estat el seu mestre a la Universitat.

54. HALBSWACHS, Maurice. **La memoria colectiva**. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.

55. *Ibid.*, p. 34.

56. *Ibid.*, p. 80.

passat i el tanca; la història pressuposa una mirada exterior sobre els esdeveniments, mentre que la memòria incorpora els sentiments i les passions d'allò viscut. Hi ha diverses memòries col·lectives, però la història és “una” amb vocació universal.⁵⁷

Resumint: Halbwachs oposa l'estudi científic del passat –sense interferències del present– a una memòria subjectiva basada en les experiències viscudes i rememorades en el present.

Yerushalmi ressegueix el camí traçat per Halbwachs a **Zakhor. Histoire juive et mémoire juive** (1984)⁵⁸ però reconstrueix les etapes de confrontació entre memòria, el sentit de la història i la historiografia (entesa com l'anàlisi dels mètodes emprats pels historiadors) des de la singularitat de l'experiència jueva. La paraula hebrea *zakhor* (recorda), anuncia la tesi del seu llibre: “la memòria és sempre problemàtica, usualment enganyosa, de vegades deslleial.”⁵⁹ Yerushalmi, que es declara “historiador jueu professional”,⁶⁰ reflexiona sobre la tensió que recorre el segle entre la memòria del poble d'Israel, l'escriptura de la història i el “malestar en la historiografia”⁶¹ d'origen jueu:

*Por primera vez, no es la historia quien tiene que probar su utilidad ante el judaísmo, sino el judaísmo quien tiene que probar su validez ante la historia, revelándose y justificándose históricamente.*⁶²

Segons Yerushalmi, el malestar prové precisament de la incapacitat dels historiadors d'allunyar-se de la memòria per contemplar el passat des d'una perspectiva externa, històrica. Aquesta història secularitzada, despullada de la memòria sacralitzada, representa una ruptura amb el passat i esdevé en el mateix pla que la resta d'esdeveniments de la història. “La historiografia –observa Yerushalmi– representa un gènere realment nou de memòria”:

La memoria y la moderna historiografía, por su misma naturaleza, mantienen relaciones radicalmente diferentes con el pasado. La última no representa un intento de restauración de la memoria, sino una clase de evocación verdaderamente nueva. En un anhelo por entender, pone sobre el tapete textos, acontecimientos, procesos que en realidad nunca fueron parte de la memoria judía de grupo, ni siquiera cuando estaba en su momento más vigoroso. Pero no es todo. El historiador no viene simplemente a rellenar

57. *Ibid.*, pp. 81-88.

58. YERUSHALMI, Yosef Hayim. **La historia judía y la memoria judía**. Barcelona: Antrophos Editorial, 2002.

59. *Ibid.*, p. 1.

60. *Ibid.*, p. 94.

61. *Ibid.*, p. 90.

62. *Ibid.*, p. 99.

*los vacíos de la memoria; de manera constante cuestiona hasta esos recuerdos que han sobrevivido intactos.*⁶³

És a dir, vindica una visió secular del passat, sobre la qual bastir un discurs crític.

*El Holocausto ha engendrado ya más investigación histórica que ningún otro acontecimiento de la historia judía, pero no tengo la menor duda de que su imagen no ha sido forjada en el yunque del historiador sino en el crisol del novelista.*⁶⁴

I, finalment, l'historiador francès Pierre Nora reprèn la tesi de Halbwachs i dibuixa una fractura radical entre memòria, història i commemoració que anirà perfilant entre 1984 i 1992 a través de l'obra desbordant i magistral de **Les lieux de mémoire**,⁶⁵ en la qual van participar setanta historiadors. La noció de "llocs de memòria", un invent de Nora, volia alertar del reduccionisme que suposava confondre els "llocs de memòria" amb espais consagrats únicament a la commemoració: els llocs de memòria no són únicament espais topogràfics. Nora parla del calendari republicà, la bandera, l'emblema, però també dels arxius, les biblioteques, els museus, el diccionari Larousse o la torre Eiffel. Són llocs reals o imaginaris sobre els quals s'ha construït la identitat nacional francesa.

Però, segons Nora, l'esclat commemoratiu dels anys vuitanta va modificar la relació existent entre memòria i història. Fins a la fi de la dècada dels setanta els francesos van tenir una "història nacional" que deixava la memòria reclosa als cercles privats. L'emergència als anys vuitanta d'una memòria feta de retalls d'altres passats locals i la commemoració del bicentenari de la Revolució Francesa, a través del filtre de la televisió, van provocar l'assimilació de la memòria per la història. La memòria capturada per la història es caracteritza per la seva obsessió per l'arxiu, per l'elogi del patrimoni, i perquè ha perdut la condició de memòria viscuda que transita entre generacions. Nora es rebel·la contra aquesta metamorfosi:

*Mémoire, histoire: loin d'être synonymes, nous prenons conscience que tout les oppose. La mémoire est la vie, toujours portée par des groupes vivants et à ce titre, elle est en évolution permanente, ouverte à la dialectique du souvenir et de l'amnésie, inconsciente de ses déformations successives, vulnérable à toutes les utilisations et manipulations, susceptible de longues latences et de soudaines revitalisations. L'histoire est la reconstruction toujours problématique et incomplète de ce qui n'est plus. La mémoire est un phénomène toujours actuel, un lieu vécu au présent éternel; l'histoire, une représentation du passé.*⁶⁶

63. *Ibid.*, p. 113.

64. *Ibid.*, p. 117.

65. NORA, Pierre (dir.). **Les lieux de mémoire**. París: Éditions Gallimard, 1997, I-II-III vols.

66. *Ibid.*, vol. I, pp. 24-25.

Nora defensa el concepte de la “consciència historiogràfica” com a mètode i cesura per distingir subjecte i objecte, memòria i història.

*Un des signes les plus tangibles de cet arrachement de l'histoire à la mémoire es peut-être le début d'une histoire de l'histoire, l'éveil, en France tout récent, d'une conscience historiographique.[...] Dans un pays comme la France, l'histoire de l'histoire ne peut être une opération innocente. Elle traduit la subversion intérieure d'une histoire-mémoire par une histoire-critique. Toute histoire est par nature critique, et tous les historiens ont prétendu dénoncer les mythologies mensongères de leurs prédécesseurs.*⁶⁷

En el darrer volum de **Les lieux de mémoire** (1992), Nora es veu en la necessitat d'admetre el relatiu fracàs del terme “llocs de memòria”: en lloc de ser una crítica a la moda commemorativa dels anys vuitanta, el nou terme que ell havia encunyat, havia evolucionat de manera afirmativa, contribuint així al foment de la cultura memorialística de finals del segle XX i principis del XXI.⁶⁸

2.3. L'equilibri entre història i memòria

Davant d'aquest posicionament de ruptura entre memòria i història –per tal de preservar una i l'altra en el seu espai–, altres autors han vindicat una relació menys problemàtica i fins i tot necessària. El filòsof de l'experiència de la vida quotidiana Vladimir Jankélévitch (1903-1985),⁶⁹ també deixeble de Bergson i d'origen jueu, defensava la memòria com un arquetip del deure, com el paradigma de l'escrúpol i la responsabilitat. A l'obra **L'imprescriptible** (1970) escriu: “Els morts depenen per complet de la nostra fidelitat.”⁷⁰ Per tant, si la memòria és un deure, la història no pot excloure-la, no pot foragitar-la per la seva naturalesa “impura”.

Van ser els supervivents de l'holocaust els que es van imposar el “deure de memòria”. Tzvetan Todorov, el pensador francès d'origen búlgar, va matisar aquesta afirmació a **Les abus de la mémoire** (1995),⁷¹ el mateix any que l'expressió “deure de memòria” es popularitzava, a França, arran del discurs que el president Chirac va fer el 16 de juliol, data que commemora la batuda contra la població jueva de París coneguda pel nom de Vél d'Hiv (1942). Chirac, manllevant l'expressió atribuïda erròneament a Primo Levi,

67. *Ibid.*, vol. I, pp. 25-26.

68. *Ibid.*, vol. III, pp. 4687-4719. L'assaig “L'ère de la commémoration” tanca l'últim volum.

69. Desposseït de la nacionalitat francesa pel règim de Vichy, entrarà a la Resistència l'any 1941.

70. JANKÉLÉVITCH, Vladimir. **Lo imprescriptible**. Barcelona: Muchnik, 1987. Citat a FINKIELKRAUT, Alain. **Una voz viene de la otra orilla**. Buenos Aires: Paidós, 2002, p. 24.

71. TODOROV, Tzvetan. **Los abusos de la memoria**. Barcelona: Paidós, 2008.

“deure de memòria”,⁷² reconeixia la responsabilitat de l'Estat francès en la persecució dels jueus entre 1940 i 1944.

Todorov que comparteix amb Maurice Halbwachs el sentit social de la memòria, repren el tema a *Mémoire du mal. Tentation du bien* (2000) i considera que “l'ús adequat de la memòria és aquell que serveix a una causa, no el que es limita a reproduir el passat”.⁷³ I situa el perill tant en la sacralització com en la banalització del passat:

*La elección que se nos presenta no es entre olvidar y recordar –porque el olvido no depende de una elección, escapa del control de nuestra voluntad– sino entre distintas formas de recuerdo. No existe deber de memoria en sí; la memoria puede ser puesta al servicio del bien como del mal, tanto utilizada para favorecer nuestro interés egoísta como la felicidad de los demás. El recuerdo puede permanecer estéril, extraviarnos incluso. Si se sacraliza el pasado, se impide comprenderlo y obtener de él lecciones que se refieran a otros tiempos y a otros lugares, que se apliquen a nuevos protagonistas de la historia. Pero si, por el contrario, se lo banaliza, aplicándolo a nuevas situaciones, si se busca en él soluciones inmediatas para las dificultades presentes, los daños no son menores: no sólo se disfraza el pasado, se desconoce también el presente y se abre el camino a la injusticia.*⁷⁴

L'assagista i historiador Saul Friedländer (Praga, 1932)⁷⁵ reflexiona sobre les pròpies influències de l'historiador que no pot desfer-se del seus records personals, del context social i polític i de la pròpia tradició.⁷⁶ Hi ha, per tant, en el treball de l'historiador, una part de “transferència” que orienta la selecció, l'enfocament i el tractament de la seva recerca. Per Friedländer la resposta no és anul·lar el pes de la memòria individual i col·lectiva sinó emmarcar-la en un context més ampli. És a dir, controlar-la mitjançant un distanciament crític. Friedländer és l'historiador de l'equilibri entre història i memòria que posa a prova a l'obra *Nazi Germany and the Jews*,⁷⁷ escrita en dos volums i en un interval de

72. *Le Devoir de mémoire de Primo Lévi* (Paris: Éditions des Mille et une Nuits, 1995) era el títol de la traducció al francès de l'entrevista gravada en format digital que els historiadors italians Federico Cereja i Anna Bravo van fer a Primo Lévi, el 1983, en el curs de la seva investigació sobre temes de memòria. En aquest diàleg entre Lévi i els historiadors, l'“Ex-deportato Primo Lévi: un 'interviewista'”, Lévi no parla del “deure de memòria”. Els editors de l'obra en francès van ser els responsables del títol. L'entrevista original es pot visualitzar a: http://www.ildialogo.org/storia/Gmemoria_1334224945.htm

73. TODOROV, Tzvetan. *Memoria del mal, tentación del bien. Indagación sobre el siglo XX*. Barcelona: Península, 2002, p. 208.

74. *Ibid.*, p. 363.

75. Els seus pares varen ser deportats a Auschwitz, on van morir.

76. FRIEDLÄNDER, Saul. “Trauma, transference and ‘working through’ in Writing the History of the Shoah” a: *History&Memory*. Bloomington: Indiana University Press, 1992, vol. 4, n. 1. pp. 39-59.

77. FRIEDLÄNDER, Saul. *Nazi Germany and the Jews, 1933-1939*. Nova York: Harper Collins, 1997. *The years of the extermination, 1939-1945*. Nova York: Harper Collins, 2007.

deu anys. L'autor incorpora el testimoni de les víctimes en el discurs històric per assolir una reconstrucció global.

Amos Funkenstein (1937-1995) va introduir el concepte de “consciència històrica” per rebatre els arguments d'Halbwachs i Yerushalmi. Gran especialista també de la història d'Israel i crític davant la confusió entre teologia i història, considera que tots dos autors no van tenir en compte que el naixement de la història moderna d'Occident va estar al servei de la idea de nació-estat:

It is that prior to the nineteenth century (and even later), the professional historian controlled knowledge, modes of argument and investigation, and the accepted norms of educated expressions; the majority of their society has little access to these. However, the nineteenth century, which witnessed the professionalization of history, was also the period in which the historian was given a special position in the establishment of its culture and justification of the nation-state.(...) In the nation-state of the nineteenth century, collective memory was largely produced by historians and found its way into society through textbooks, speeches, lectures, and symbols.(...) The crisis of the nation-state in the First World War was also a 'crisis of historicism'.⁷⁸

Per tant, la creació de la nació-estat va impulsar la substitució de la memòria sacralitzada per una de nova amb una litúrgia secular farcida de festes, commemoracions, banderes i monuments. Aquesta “consciència històrica” és la que cohesiona i crea la identitat col·lectiva. Els historiadors també participen d'aquesta “consciència històrica” i estan sempre sota la influència del “punt de vista” del seu temps i del seu context. Això –segons Funkenstein– no “exclou necessàriament el coneixement històric”⁷⁹ ni el paper crític de l'historiador en la societat moderna.

I, en auxili d'aquesta incorporació, el filòsof Paul Ricoeur (1913-2005) va enunciar el concepte de “la memòria, matriu de la història” a la seva obra **La mémoire, l'histoire, l'oubli** (2000) sense que això signifiqui conculcar el treball de la història:

Por mi parte, mi preocupación por este peligro es tanto mayor cuando mi libro es un alegato en favor de la memoria como matriz de la historia, en la medida en que sigue siendo el guardián de la problemática de la relación representativa del presente con el pasado. Existe, pues, la gran tentación de transformar este alegato en la reivindicación de la memoria contra la historia. Por lo mismo, tanto me opondré, en el momento oportuno, a la pretensión inversa de reducir la memoria a un simple objeto de historia entre sus

78. FUNKENSTEIN, Amos. “Collective Memory and Historical Consciousness” a: **History and Memory. Studies in representation of the past**. Tel Aviv: Universitat de Tel Aviv, 1989, vol. 1, n. 1, pp. 5-26, pp. 21-22.
79. *Ibid.*, p. 22.

'nuevos objetos', con el riesgo de despojarla de su función matricial, como me negaré a dejarme llevar por la defensa inversa.⁸⁰

Ricoeur precisa quina és aquesta funció matricial:

*La historia puede ampliar, completar, corregir, incluso refutar, el testimonio de la memoria sobre el pasado; pero no puede abolirlo. ¿Por qué? Porque pensamos que la memoria sigue siendo el guardián de la última dialéctica constitutiva de la paseidad del pasado, a saber, la relación entre el 'ya no' que señala su carácter terminado, abolido, superado, y el 'sido' que designa su carácter originario y, en este sentido, indestructible.*⁸¹

Ricoeur conclou que la rivalitat entre memòria i història no pot esbrinar-se en el pla epistemològic, sinó que intervé un tercer element:

*El debate debe llevarse a otro escenario, el del lector de historia que es también el del ciudadano sagaz. Corresponde al destinatario del texto histórico hacer, en él mismo y en el plano de la discusión pública, el balance entre la historia y la memoria.*⁸²

I acabarem, aquesta síntesi de la problemàtica relació entre història i memòria amb la tesi que defensa l'historiador nord-americà Dominick LaCapra. LaCapra focalitza la seva reflexió en el problema del trauma, en l'experiència traumàtica –bàsicament lligada a l'Holocaust– perquè incorpora problemes de representació i d'escriptura per a l'investigador. La "memòria no és idèntica a la història –afirma LaCapra– però tampoc és allò que s'hi oposa":

*Memory is a crucial source for history and has complicated relations to documentary sources. Even in its falsifications, repressions, displacements, and denials, memory may nonetheless be informative –not in terms of an accurate empirical representation of its object but in terms of that object's often anxiety-ridden reception and assimilation by both participants in events and those born later.*⁸³

LaCapra posa un exemple: sovint les víctimes de l'Holocaust asseguren que els nazis feien sopa amb el jueus, una idea que és empíricament falsa, però que té un valor figurat en el sentit que sí que hi havia, per part dels nazis, l'afirmació a considerar-los objectes contaminats.⁸⁴

80. RICOEUR, Paul. **La memoria, la historia, el olvido**. Madrid: Editorial Trotta, 2003. p. 119.

81. *Ibid.*, p. 648.

82. *Ibid.*, p. 649.

83. LACAPRA, Dominick. **History and Memory after Auschwitz**. Ithaca: Cornell University Press, 1998, p. 19.

84. *Ibid.*, p. 12.

2.4. Llenguatge i relat

Abordem ara una altra qüestió que plana sobre la credibilitat del mètode i del discurs històric des de la dècada dels setanta fins ara mateix. Ens referim a la discussió sobre la naturalesa del llenguatge i la dels textos escrits per explicar els esdeveniments humans. (Un antecedent a aquest debat ja el trobàvem amb els antinarrativistes⁸⁵ que propugnaven abordar el mètode històric de la mateixa manera que les lleis de la física). La discussió sobre escriptura, transmissió i objectivitat té una gran incidència en la concepció de la història i sobre el mètode historiogràfic. El centre del debat se situa en la impossibilitat o no de la representació del “real” a través del llenguatge. És a dir: tot allò que és real, s’ha d’elaborar i transmetre construint un relat i aquest modifica la representació de la imatge històrica. La discussió afecta tant el mètode com també l’objectivitat de l’historiador narrador. Dit d’una altra manera, davant la “veritat”, trobem la “versemblança”.

Amb *Histoire et vérité* (1955), Ricoeur ja havia reflexionat sobre l’ofici de l’historiador i la seva metodologia. (Es considera hereu dels principis que ja havia anunciat Marc Bloch). Per a Ricoeur l’anàlisi i la crítica són els instruments per arribar a un coneixement sempre perfectible. Responia així al positivisme i als antinarrativistes:

*Esta intención de objetividad no se limita a la crítica documental, como se imagina un estrecho positivismo, sino que anima incluso a las grandes síntesis; su racionalismo aparente es del mismo tipo que el de la moderna ciencia física y la historia no tiene por qué albergar ante ella ningún complejo de inferioridad.*⁸⁶

Ara bé, el filòsof i historiador nord-americà Hayden White trenca els esquemes sobre l’equilibri entre història, relat i objectivitat, i introdueix una reflexió epistemològica sobre la narrativitat que va molt més enllà del posicionament conciliador i moderat de Ricoeur. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (1973), posa en qüestió l’ofici de l’historiador i la seva metodologia amb una tesi provocadora: la història és relat i el relat configura la història. Una història, resultat de la combinació de “trama, argumentació i implicació ideològica”.⁸⁷

Los relatos históricos pretenden ser modelos verbales de segmentos específicos del

85. Carl Hempel (1905-1997) fundador del model Nomològic-Deductiu de les ciències a *The function of General Laws in History* (1942) va formular el principi sobre el qual s’edificarà l’antinarrativisme: l’explicació històrica ha d’obeir les mateixes regles que l’explicació científica: fugir del pur esdeveniment i deduir teories globals no interpretatives.

86. RICOEUR, Paul. *Historia y verdad*. Madrid: Ediciones Encuentro, 1990, p. 27.

87. WHITE, Hayden. *Metahistoria. La imaginación histórica en la Europa del siglo XIX*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2001, p. 38.

*proceso histórico. Pero tales modelos son necesarios porque el registro documental no produce una imagen sin ambigüedades de la estructura de sucesos de que da fe. Para figurarse 'lo que 'realmente' ocurrió' en el pasado, por lo tanto, el historiador tiene que prefigurar como posible objeto de conocimiento todo el conjunto de sucesos registrados en los documentos. Este acto prefigurativo es 'poético' en la medida en que es precognoscitivo y precrítico en la economía de la propia conciencia del historiador.*⁸⁸

Aquests models “poètics” (metahistòrics) són, segons White, la metàfora (representativa), metonímia (reduccionista), sinècdoque (integradora) i la ironia (negativa). I, a més, dels tropos, White defensa que les representacions narratives que els historiadors fan del passat s'ajusten a les trames heretades de la tradició: novel·la, tragèdia, comèdia i sàtira. Aquests serien els protocols lingüístics amb els quals els historiadors del segle XIX –conscientment o inconscientment– van configurar la seva estratègia explicativa, incapaços de trobar un model asèptic i científic proper a les ciències físiques. És a dir: el gènere s'imposa a les dades i no a l'inrevés. Sense oblidar –afegeix White, seguint aquí Karl Mannheim–⁸⁹ “les quatre estratègies diferents d'implicació ideològica a través de les quals els historiadors poden suggerir, als seus lectors, la importància dels estudis del passat per comprendre el present: anarquisme, radicalisme, conservadorisme i liberalisme”.⁹⁰

Davant les crítiques que la seva obra va suscitar, White insisteix, encara ara, que la seva anàlisi es referia únicament al mètode que utilitzaven els pensadors i historiadors del segle XIX: Michelet (novel·la), Ranke (comèdia), Tocqueville (tragèdia), Burckhardt (ironia), Marx (metonímia), Nietzsche (metàfora), Croce (ironia).

Ricoeur ha dedicat pràcticament tota la seva obra a reflexionar sobre intencionalitat, llenguatge i la dimensió referencial del discurs. La seva trilogia **Temps et récit** (1983-1985), que era una continuació lògica de les tesis que ja va defensar a **La métaphore vive** (1975), és una obra fonamental sobre l'argumentació en l'àmbit històric.

La tesis del pensador francès no defuig la idea que el propi llenguatge es veu desbordat semànticament per allò que designa, ni tampoc nega la construcció d'una trama per fer intel·ligible el relat. En això el relat històric i el de ficció comparteixen la voluntat de cohesió però no d'intencionalitat. I responent directament la tesi de White escriu:

[P]or 'ficticio' que resulte el texto histórico, su pretensión será siempre proporcionar-

88. *Ibid.*, p. 40.

89. MANNHEIM, Karl. *Idéologie et utopie. Une introduction à la sociologie de la connaissance*. París, 1929.

90. WHITE, Hayden. *Metahistoria*. Op. cit., p. 405.

*nos una representación de la realidad. Dicho de otro modo, la historia es un artefacto literario y, al mismo tiempo, una representación de la realidad.*⁹¹

És a dir, l'historiador relliga un conjunt d'esdeveniments per dotar-los de sentit: "transforma en una història un conjunt d'esdeveniments considerats com un tot."⁹² O dit d'una altra manera: fa una síntesi d'allò que és heterogeni sense allunyar-se de la història si vol preservar la seva condició de ciència. I el segon element que distancia la ficció del relat històric és la "referencialitat".

*Sólo la historia puede desarrollar su pretensión referencial en conformidad con las reglas de la evidencia empírica propias de las ciencias. En el sentido convencional que suele darse habitualmente a la noción de 'verdad' en el ámbito de la ciencia, sólo el conocimiento histórico puede concebir su pretensión referencial como un intento de alcanzar la 'verdad'.*⁹³

Ricoeur sintetitza així la seva tesi:

*Mi tesis es ésta: los acontecimientos históricos no difieren radicalmente de los acontecimientos enmarcados por la trama. La derivación indirecta de las estructuras de la historiografía a partir de las estructuras de base de la narración, permite pensar que es posible, mediante procedimientos apropiados de derivación, extender a la noción de acontecimiento histórico la reformulación que la idea de acontecimiento-estructurado-en-trama ha impuesto a los conceptos de singularidad, de contingencia y de desviación absolutas.*⁹⁴

La sobrietat d'allò que pertany al món de la representació de la realitat imposa, però, límits al relat històric. L'explícita i constant enunciació de la relació amb el referent i amb el procés argumentatiu allunya la representació històrica d'un món fet, també, de percepcions, de complicitats i de sentiments. Per això, Jorge Semprún manté, amb ell mateix, un debat quan es proposa elaborar un relat sobre l'experiència que va viure als camps de concentració nazis. Semprún considera que no hi ha cap discurs "realista" que pugui expressar l'horror.

Jorge Semprún: *Lo que hay que provocar es compasión y comprensión, y eso no lo provoca el horror puro y simple porque entonces provoca repulsión. El realismo en el arte siempre es contraproducente, porque repele. Sólo las formas artísticas sublimadas permiten la compasión, el estar con la víctima, el participar en el dolor. Esa era la*

91. RICOEUR, Paul. *Historia y narrativa*. Barcelona: Paidós, 1999, p. 138. Recull d'articles i assajos publicats entre 1978 i 1998.

92. *Ibid.*, p. 137.

93. *Ibid.*, p. 143.

94. RICOEUR, Paul. *Tiempo y narración*. Madrid: Siglo XXI, 2004, vol. 1, p. 337.

*diferencia. Pero siempre hay que buscar una transposición literaria, musical, artística o visual para que haya compasión.*⁹⁵

L'alternativa de Semprún, davant la incapacitat del llenguatge auster i referenciat del relat històric –o del documental històric– de mostrar l'horror i la mort, és construir una història moral, a través de l'art o de la ficció. L'escriptor vol sotraguejar i implicar emocionalment l'espectador o el lector en la simulació d'allò que va passar o en la sublimació del que va passar a través del llenguatge artístic. Busca la veritat a través d'altres llenguatges més proclius a expressar la realitat amb més matisos i colors.

De fet, aquest llenguatge emotiu, estilitzat i sublimat també el va fer servir Leni Riefenstahl (1902-2003) quan va rebre l'encàrrec directe de Hitler per realitzar un film sobre el desenvolupament del Congrés del Partit Nazi, el 1934, a Nuremberg. El resultat va ser ***Triumph des Willens*** (1935). Un any després, rodaria ***Olimpya*** (1936). La professora Magdalena Sellés, estudiosa de les pel·lícules documentals de Riefenstahl,⁹⁶ ens explica les raons per les quals Hitler va triar el gènere documental:

*Els dirigents nazis eren conscients de la importància del cinema com a eina educativa i propagandística i, per aquest motiu, havien disposat tota la producció cinematogràfica sota el control del Ministeri de Propaganda, dirigit per Joseph Goebbels. Nogensmenys, Hitler, en escollir Leni Riefenstahl com a realitzadora d'un documental sobre el partit nazi, s'assegurava la 'immortalitat' mitjançant l'obra d'una gran artista.*⁹⁷

Riefenstahl va utilitzar l'estratègia del documental per construir una obra de ficció. El prestigi de Leni Riefenstahl i la bellesa contundent de la seva cinematografia seran els instruments que garantiran la presència sublimada de Hitler i dels cossos d'una pretesa superioritat ària. I, a diferència de la inclinació de Semprún per l'art i la ficció –amb objectius de bellesa moral–, el nazisme i Leni Riefenstahl fan del documental (aquí mudat de ficció), l'eina útil per donar una impressió de “realitat” i “veritat” per plasmar el neoclassicisme feixuc i cantellut, titànic i wagnerià, de les desfilades de l'estadi de Nuremberg i de l'arquitectura d'Albert Speer.

“La realitat no m'interessa, només la bellesa”,⁹⁸ confessa Leni Riefenstahl. Aquí hi ha el nus del conflicte. A Semprún, sí que l'interessa la realitat a través un discurs ètic sobre la bellesa, el dolor i l'horror, i, per això, tria l'art i la ficció. En canvi, Leni Riefenstahl tria

95. GENOVÈS, M. D. “Entrevista a Jorge Semprún”. Barcelona: TVC, 7 de març del 2008.

96. Una anàlisi detallada sobre el ***Triomf de la voluntat*** (1934) i ***Olimpia*** (1936) a SELLES, “Leni Riefenstahl, la bellesa al servei de la ideologia” a: *Trípodos*. Barcelona: Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna. Barcelona, 1999. n. 7, pp. 9-30.

97. *Ibid.*, p. 10.

98. *Ibid.*, p. 9.

l'estètica, perquè mostrar la realitat no és un objectiu de la seva competència; és una responsabilitat, en exclusiva, del Ministeri de Propaganda del Tercer Reich.

2.5. Implicació i interpretació

Abans de Ricoeur, el filòsof Karl R. Popper (1902-1994) i Marc Bloch ja advertien de la problemàtica de la interpretació i de la imparcialitat de l'historiador. I apuntaven "l'observació", "l'anàlisi", "la crítica" i "el contrast" d'idees com a font d'honestedat i objectivitat.

Popper se'n fa ressò a *The Poverty of Historicism* (1936) (si bé la primera publicació en anglès datarà del 1945). El títol d'aquest assaig, que parafraseja el de l'obra de Karl Marx *La misèria de la filosofia* (1847), indica ja la intenció del filòsof: l'historicisme confon les interpretacions històriques amb teories i que aquestes poden predir l'avenir històric. Per exemple: interpretar la història com la història de la lluita de classes o les lluites ètniques per la supremacia, etc., poden tenir interès per explicar un període que ja ha caducat però no per explicar el que encara no ha passat. Aquesta doctrina –segons Popper– no té cap fonament científic i pertany al camp de la pura superstició. Ara bé, afegeix Popper, els historiadors clàssics que busquen l'objectivitat i intenten evitar qualsevol punt de vista selectiu, també s'exposen a un error diferent: no s'adonen que no poden abordar la història sense tenir un punt de vista.

*La salida de este dilema, naturalmente, es la de ver claramente la necesidad de adoptar un punto de vista; expresar este punto de vista llanamente, y estar siempre avisado de que es uno entre muchos y que, aunque fuese equivalente a una teoría, podría no ser contrastable.*⁹⁹

Qui farà de salvaguarda de la imparcialitat i l'objectivitat –no renyida amb un punt de vista– serà l'àgora pública: la tradicional discussió crítica de les idees. El factor personal o humà serà sempre present però el contrast d'idees i la seva refutació és el que imposarà –diu Popper– "una disciplina mental a l'historiador".¹⁰⁰

Marc Bloch insistirà també en preservar l'ofici professional de l'historiador de la temptació de fer de jutge o de botxí:

Cuando las pasiones del pasado mezclan sus reflejos con los prejuicios del presente, la mirada se turba sin remedio y, lo mismo que el mundo de los maniqueos, la realidad

99. POPPER, Karl R. *La miseria del historicismo*. Madrid: Alianza Editorial, 2002, p. 170.

100. *Ibid.*, p. 174.

humana se convierte en un cuadro en blanco y negro. Montaigne ja nos lo había advertido: 'Cuando el juicio se inclina hacia un lado no podemos dejar de deformar y torcer la narración hacia ese sesgo'.¹⁰¹

Per evitar una història amarada de passió, no de l'ofici sinó del passat que descriu i explica, l'historiador disposa d'eines: el mètode crític, l'observació, el dubte i la comprensió, concepte diferent a la parcialitat.

L'historiador Tony Judt (1948-2010), poques setmanes abans de morir d'una malaltia degenerativa, va poder completar la seva última obra: una conversa entre dos historiadors i amics, Judt i Timothy Snyder, sobre la història de les idees polítiques modernes a Occident durant el segle XX i el futur al qual hauríem d'aspirar. ***Thinking the Twentieth Century*** (2012) és un llibre d'història i de compromís moral.

Segons Judt, l'historiador té una doble responsabilitat: primer, fer-ho bé: captar correctament la història i contextualitzar-la; i, segon, "no som només historiadors, també som ciutadans amb la responsabilitat d'establir una relació entre les nostres capacitats i el bé comú".¹⁰² Fer-ho bé, segons Judt, significa tenir una ètica professional, és a dir, "no inventar-se el passat o explotar el passat amb finalitats del present".

Muchos historiadores de hoy consideran de hecho la historia como un ejercicio de polémica política aplicada. La cuestión es revelar algo sobre el pasado que los relatos convencionales hayan camuflado: corregir alguna mala interpretación del pasado, generalmente con el fin de engrandarlo como prejuicio en el presente. Cuando esto se lleva a cabo con descarada desvergüenza, lo encuentro deprimente. Supone una traición evidente al propósito de la historia, que es interpretar el pasado.¹⁰³

Per descodificar les interpretacions manipulades del passat, Judt posa com a remei una ciutadania ben informada capacitada per jutjar si un treball d'història és bo. En això coincideix amb Popper i Ricoeur.

Amañar el pasado es la forma más antigua de control del conocimiento: si tienes en tus manos el poder de la interpretación de lo que pasó antes o simplemente puedes mentir acerca de ello, el presente y el futuro están a tu disposición. De modo que, por simple prudencia democrática, conviene garantizar que la ciudadanía esté informada históricamente.¹⁰⁴

Tot i així, Dominick LaCapra, sense acceptar el radical constructivisme de White,

101. BLOCH, Marc. ***Apología para la historia***. Op. cit., p. 141.

102. JUDT, Tony. SNYDER, Timothy. ***Pensar el siglo XX***. Madrid: Taurus Historia, 2012, pp. 258-259.

103. *Ibid.*, p. 250.

104. *Ibid.*, p. 256.

sí que reconeix el problema de la implicació de l'observador sobre allò observat: allò que la psicoanàlisi en diu "transferència" i el problema de la influència de l'experiència, "empatia", en la narració històrica. (Conceptes que Frenländer ja va enunciar amb anterioritat).

*The import of my comments is that experience in relation to historical understanding should not be seen in a narrowly cognitive way that involves only a processing of information. Without diminishing the importance of research, contextualization, and objective reconstruction of the past, experience as it bears on understanding involves affect both in the observed and in the observer.*¹⁰⁵

Al llarg d'aquestes pàgines hem repassat la recerca metodològica de la història per garantir el seu paradigma científic i l'hem focalitzat en les eines que caracteritzen "l'ofici" de l'historiador: observació, descripció, contextualització, anàlisi, narració i crítica. Un ofici que necessita d'una reflexió permanent sobre l'escriptura de la història i el llenguatge sempre fugisser per descriure la representació del passat. Jorge Semprún, també ens ha fet reflexionar sobre el poder de la ficció i de l'art per fer arribar l'experiència de l'horror, la compassió i el dolor de l'Holocaust a través d'altres llenguatges més persuasius, però que no s'allunyen d'una veritat factual.

No menys problemàtica és la qüestió del "punt de vista" i la implicació del que observa sobre el fet observat que no clou la postura "cívica" o "ètica" que molts historiadors defensen per entendre la "fluïdesa" dels temps històrics. Aquest passat que ens ajuda a entendre el present. Implicació que ha de fer-se visible i perceptible per al lector, últim destinatari de l'obra.

En aquest recorregut, que travessa tot el segle XX i aquest començament de mil·lenni, hem discriminat "la memòria hàbit" de la "memòria pura" de Bergson; l'ofici i "la responsabilitat cívica" dels historiadors de la mà de Bloch; la discussió entre Ricoeur i White sobre "el relat" com a estratègia intel·ligible per abordar el passat o com a factor que prefigura el passat; i la no menys complexa problemàtica qüestió de l'"objectivitat", el "punt de vista" i la "implicació" dels historiadors. És a dir, el vincle entre l'explicació dels fets passats i el treball històric. Hem triat Popper, Judt i LaCapra per reflexionar sobre aquesta transferència del "jo" en "allò", tema sobre el qual Freud va bastir els fonaments.

Gran part d'aquest marc d'inferències l'hem dedicat a reflexionar sobre la "memòria"

105. LACAPRA, Dominick. *Writing history, writing trauma*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001, p. 41.

i "l'experiència": elements que pertorben l'ambició "pura" de la història o bé que complementen la representació del passat. Des de la ruptura radical, hem sintetitzat els raonaments de Halbwachs, Jerushalmi i Nora; Jankélévitch, Friedländer i Ricoeur s'han manifestat a favor de la confluència d'història i memòria, dos àmbits diferents que s'enriqueixen mútuament; i Funkenstein ha posat atenció en el paper que ha jugat la memòria col·lectiva en la construcció de les nacions-estat modernes. De la "memòria col·lectiva" i la "identitat" ens ocuparem amb més detall en el capítol "Identitat i memòria col·lectiva".

Tornant al debat sobre memòria i història és necessari subratllar que és un tema intrínsecament lligat a la història del poble jueu i, més concretament, a l'experiència de l'Holocaust. I l'Holocaust serà la mesura per poder avaluar tots els crims de la humanitat. D'aquí esdevindrà l'emergència de la figura del testimoni.

Per acabar, una breu referència per precisar els criteris d'aquesta mostra de coneixement teòric. Molts altres pensadors –filòsofs, historiadors o sociòlegs– haurien pogut ser convidats a participar en aquesta síntesi sobre la problemàtica de la historiografia i la memòria. La tria és raonada i limitada, com tota tria, si bé respon a dues idees bàsiques: fer entenedors, cronològicament, els raonaments i la continuïtat del debat sobre els temes que hem tractat (història, memòria, relat i capteniment cívic); i concretar les premisses que necessitarem per descriure i verificar, més endavant, les polítiques públiques "transicionals" i la gestió de la memòria col·lectiva a Sud-àfrica. D'això se'n diu "inferència".

3. L'emergència del testimoni

3.1. L'historiador i el testimoni

Serà durant la dècada dels vuitanta quan emergeix amb força i arreu la figura del testimoni com la peça clau no només de l'acció de recordar sinó també com a substitutiu de la pròpia història. Enzo Traverso en diu "fetitxisme del relat memorial"¹⁰⁶ i creu que el film **Shoah** (1985) de Claude Lanzmann va contribuir decisivament a la integració del genocidi jueu en la consciència històrica d'Occident com també la integració del testimoni com una de les fonts del coneixement històric:

Els treballs sobre la memòria varen rebre un gran impuls amb aquesta pel·lícula i no exageraríem gaire si afirmàvem que l'estatus del testimoni en la recerca històrica ja no és el mateix després d'aquesta obra.¹⁰⁷

A la dècada dels vuitanta es va crear la col·lecció Fortunoff de la Universitat de Yale,¹⁰⁸ que recull actualment el relat de 4.400 víctimes de l'Holocaust. El 1994 Steven Spielberg crea la Survivors of the Shoah Foundation¹⁰⁹, inspirada en l'experiència d'haver fet la pel·lícula **Schindler's List** (1993), que ja té enregistrats més de 150.000 testimonis (supervivents jueus, homosexuals, Testimonis de Jehovà, presoners polítics) dels quals n'ha catalogat 52.000. Totes aquestes iniciatives responen a aquesta emergència de la figura del testimoni lligades a la urgència de la fi del cicle vital. L'historiador Ricard Vinyes, professor de la Universitat de Barcelona, es preguntava si aquesta gegantina acumulació de les experiències viscudes subministrava més coneixement a la història:

Esa industrialización del testimonio en realidad bloquea el acceso eficaz al conocimiento. Me viene a la cabeza Huxley cuando auguraba en su mundo feliz que nos darían tal cantidad de información que acabaríamos reducidos al desconcierto y la pasividad, que la verdad, lejos de ser ocultada, se ahogaría en un océano de irrelevancia, un futuro de cultura trivial en el que nadie precisaría prohibir lecturas porque pocos desearían acceder a ellas. Eso es, al cabo, el proyecto de Spielberg. Espero que nadie se fije en él cuando comience a filmar los testimonios de nuestra dictadura, porque es el mejor y más veloz camino para diluir la riqueza testimonial en la ciénaga de la ignorancia.¹¹⁰

La crítica respon fonamentalment a la manca d'una anàlisi crítica:

Es decir, el volumen no garantiza la eficiencia, sino que la limita e incapacita, como

106. TRAVERSO, Enzo. **Els usos del passat**. Op. cit., p. 92.

107. *Ibid.*

108. <http://www.library.yale.edu/testimonies>

109. <http://college.usc.edu/vhi>

110. VINYES, Ricard. "El hombre que coleccionaba testigos" a: *El País*, 25 d'abril de 2005.

sabe cualquier conocedor de la ley de rendimiento decreciente. O lo que es lo mismo, el volumen inmenso –y acrítico– de entrevistas convive con la paradoja mostrada por las recientes encuestas destinadas a evaluar el conocimiento sobre el genocidio: que los norteamericanos, comparados a franceses, alemanes, británicos e italianos, son los más ignorantes sobre el tema, a pesar de que en EE. UU es donde se ha realizado, difundido y consumido la mayor producción audiovisual sobre ese asunto.¹¹¹

En una posició absolutament allunyada de Vinyes, Lanzmann defensa, sobretot a partir de l'any 2000 quan es reposa la seva pel·lícula a les sales de projecció, que el seu film es ja un “esdeveniment”, un “monument” que no necessita de l'arxiu:

*Shoah no és un film sobre l'Holocaust, ni una derivació, ni un producte, sinó un esdeveniment originari. Agradi o no a algunes persones (...), el meu film no forma tan sols part de l'esdeveniment de la Shoah, sinó que contribueix a constituir-lo com un esdeveniment.*¹¹²

L'afirmació provocadora de Lanzmann aixecarà un debat molt intens a França que l'autor de la **Shoah** rubricarà amb una desqualificació de l'ofici de l'historiador. Segons Lanzmann, l'ambició per analitzar el passat no és altra cosa que “una insuportable pedanteria interpretativa”.¹¹³ És a dir, la memòria en té suficient amb si mateixa i no necessita mediador.

Si Ricard Vinyes feia referència a la impossibilitat de gestionar des d'una mirada crítica l'acumulació de testimonis i si Lanzmann creu que la memòria és autosuficient, Dominick LaCapra aporta una altra explicació a aquest malestar que travessa l'ofici de l'historiador davant la figura del testimoni:

*Testimony is a crucial source for history. And it more than source. I poses special challenges to history. For it raises the issue of the way in which the historian or other analyst becomes a secondary witness, undergoes a transference relation, and must work out an acceptable subject-position with respect to the witness and his or her testimony. Transference here implies the tendency to become emotionally implicated in the witness and his or her testimony with the inclination to act out an affective response to them.*¹¹⁴

Si en el capítol d'”Inferències entre història i memòria” analitzavem la problemàtica de la “implicació ideològica” i el “punt de vista” de l'historiador en la història narrada, ara

111. VINYES, Ricard. “Sobre el Spielberg de Montse Armengou” a: El País, 11 de maig de 2005.

112. LANZMANN, Claude. “Parler pour les morts”, entretien avec Guy Herzlich”. *Le Monde des débats*, maig del 2000, n. 14, pp. 14-16, p. 15.

113. *Ibid.*

114. LACAPRA, Dominick. **History and Memory after Auschwitz**. Op. cit., p. 11-12.

el testimoni també esdevé un desafiament per a l'historiador que s'ha d'enfrontar amb la mirada del testimoni i amb la seva experiència traumàtica. LaCapra defensa que ha de ser possible una posició de distanciament tant si ens trobem davant del testimoni de la víctima, com si som davant d'un perpetrador. Ara bé, la mirada ha de ser distant, però no igual: "La negació o repressió d'aquesta diferència crucial és una de les bases de l'intent de culpabilitzar la víctima o de barrejar paradoxalment el perpetrador o col·laborador amb la víctima".¹¹⁵

En aquest sentit, Primo Levi (1919-1987) incidia a *I sommersi e i salvati* (1986) que el trauma de l'experiència límit fa que les víctimes el foragitin del seu record per no renovar el dolor, mentre que aquell que l'ha infringit, llença el record a les profunditats per alliberar, si el té, el sentiment de culpa. Ara bé:

*Aquí, donde como en otros fenómenos nos encontramos ante una paradójica analogía entre la víctima y el opresor, necesitamos aclarar las cosas: los dos están en la misma trampa, pero es el opresor, y sólo él, quien la ha preparado y quien la ha hecho dispararse, y si sufre, es justo que sufra; pero es inicu que sufra su víctima, que es quien sufre, aun a decenios de distancia.*¹¹⁶

La naturalesa del "trauma" que "paradoxalment" semblen compartir víctima i perpetrador és una diferència que l'historiador també ha de tenir present quan s'apropa al testimoni. Aquesta reflexió serà la darrera que farà Levi sobre la memòria i la naturalesa de la violència. Mesos després d'acabar el llibre, Levi se suïcidarà.

3.2. El testimoni de la víctima

L'emergència del testimoni ha implicat, com acabem de veure, encetar el debat sobre la problemàtica relació entre testimoni i historiador: allau de memòries, incapacitat per analitzar críticament els milers de testimonis cridats a donar a conèixer la seva experiència traumàtica, la implicació afectiva i el capteniment de l'historiador davant la víctima o el perpetrador són alguns dels elements que hi conflueixen. Però de fet, hi ha una qüestió anterior que hem d'abordar: Què volem dir quan parlem de testimoni?

L'historiador Avishai Margalit interpreta i defineix el concepte de "testimoni moral" a partir de tres característiques: autenticitat, honestedat i autoritat. Però la primera condició és haver patit directament l'experiència del "mal" i donar testimoni del mal i del dolor que provoca. Totes dues són condicions indestruïbles.

115. *Ibid.*, p. 33.

116. LEVI, Primo. *Los hundidos y los salvados*. Barcelona: Península, 2014, p. 22.

*Para ser un testigo moral debe darse testimonio de un sufrimiento real, y no sólo de una intención de perpetrarlo. Un testigo moral conoce el sufrimiento en la forma del saber experiencial. Ahora bien, ¿significa aquí 'experiencia' el que se deba experimentar el sufrimiento en forma directa, es decir, como víctima, o se puede alcanzar también ese saber como observador compasivo, que sólo observa el sufrimiento sin ser él mismo una víctima?*¹¹⁷

Margalit considera que el cas paradigmàtic és el del testimoni que experimenta el sofriment en carn pròpia, però també pot tenir la categoria de “testimoni moral” aquell que està en risc de ser víctima de les “activitats del mal”.

La segona condició, que caracteritza essencialment un testimoni, segons Margalit, és tenir un “impuls moral”, és a dir, no perseguir cap altre interès que descriure la seva experiència. Per aquesta raó ni els periodistes ni els polítics ni els jutges ni els confidents o traïdors, etc. no poden ser considerats testimonis “morals” perquè el seu objectiu no és desinteressat. Per tant, segons Margalit, els periodistes, professionals que assumeixen riscos quan informen d'una guerra o de règims repressors, no poden ser considerats “testimonis morals”, precisament perquè el seu últim objectiu és publicar una història, en el sentit de relat.

Resumint: “un testimoni moral és aquell que està sempre exposat a una realitat extremadament adversa”¹¹⁸ i “que dóna al seu testimoni un valor interior, independentment del servei posterior que se'n faci”.¹¹⁹

*La autoridad del testigo moral tiene que ver con su honestidad, con la profunda coincidencia entre sus sentimientos y sus confesiones, y tiene que ver con su falta de concesiones para consigo mismo. Pero la honestidad es sólo un costado: el otro es la autenticidad. Se entiende por una persona auténtica a la que ha arrojado todas las máscaras y expresa su 'verdadero yo', en particular bajo las condiciones extremas de un estado de total indefensión, en un entorno sin moral civilizada.*¹²⁰

Jorge Semprún és un testimoni moral. Va passar gairebé dos anys reclòs al camp de concentració de Buchenwald. La descripció que fa de la seva experiència és allò que només qui ho ha viscut ho pot recordar. És aquí quan el testimoni incorpora coneixement sobre una realitat que cap historiador o vestigi pot explicar sense el suport vivencial del testimoni.

117. MARGALIT, Avishai. *Ética del recuerdo*. Op. cit., p. 77.

118. *Ibid.*, p. 89.

119. *Ibid.*, p. 94.

120. *Ibid.*, p. 97.

Jorge Semprún: *Lo más negativo, lo más insoportable, la promiscuidad. Mucho más que el hambre, el sueño agotador, eso ya se sabe, se ha dicho muchas veces. Pero la promiscuidad, el hecho de qué estás todo el día, durante meses y años, sin estar solo un minuto, eso es horrible. Todo lo que uno hace en la vida, todo es público y es visible. Eso es horrible. Ahí tiene razón, por una vez, la frase de Sartre ‘el infierno son los demás’.*

Y el olor. El olor del campo mismo y el olor del horno crematorio por encima del olor del campo. El olor del campo es un olor fétido, de muerte, de descomposición, visceral, pero además a eso se añade el olor del horno crematorio, que es un olor muy peculiar. No hay palabras para describirlo. Alguna vez, cuando me encuentro con algún viejo compañero, lo primero que se nos evoca es el olor.

Però reconèixer allò que és autèntic és relativament més fàcil que discernir sobre l'autoritat o la credibilitat del qui ho diu. El testimoni de Semprún és honest i autèntic. Però no sempre és així, com veurem en el proper capítol sobre “El fals testimoni”.

Margalit creu que ni l'observació ni els mètodes clàssics d'inducció o deducció són útils a l'hora d'esbrinar “la veritat” dels testimonis. Reconeix que seran les afirmacions dels altres, una densa “xarxa” de testimonis, els que autenticaran la condició de víctima i la veritat del relat: la transmissió de la veritat necessita d'autoritat.

Mi fe ‘en él’ [testimonio] existe antes de mi fe ‘en que’ dice la verdad, y no puede considerarse que lo primero provenga de los segundo. Puede suceder que, en un momento dado, yo cambie mi actitud ante ‘mis’ testigos: agrego algunos, mientras dejo a otros de lado. Pero éste es un proceso lento y doloroso que tiene tanto que ver con lealtades como con el conocimiento.¹²¹

Però, malgrat la dificultat d'esbrinar la veritat del testimoni, basada essencialment en un pacte de confiança, l'historiador de la microètica (l'ètica de l'individu) i la macro-ètica de les formacions col·lectives, confia plenament en la incorporació del testimoni com a font de coneixement:

En síntesis: los testigos y las afirmaciones de testigos son los medios decisivos que tenemos para llegar a saber. Y esto teniendo en cuenta que los testigos no sólo son indispensables para acrecentar la amplitud de nuestro saber de observación, sino más aún para iluminar el significado de las acciones humanas, de los actos simbólicos y hasta la misma lengua.¹²²

Hi ha també una qüestió que hem d'abordar: la condició de víctima. El magistrat

121. *Ibid.*, p. 108.

122. *Ibid.*, p. 108-109.

francès Antoine Garapon considera que la víctima es caracteritza per la solitud, entesa no en termes d'aïllament psíquic, sinó com un sentiment d'abandonament moral, és a dir, té la impressió que el món i les circumstàncies han superat la moral, i que aquells que tenien la responsabilitat d'impedir-ho no se n'han preocupat prou. En ocasions, aquest desemparament provoca l'aparició d'una altra emoció: el ressentiment.

*El resentimiento es una memoria bloqueada, rencorosa, estéril, opuesta en todo sentido a la memoria apaciguada, la que surge después de que se ha hecho justicia. Es por eso que la justicia debe saldar la deuda asumida por los que prometen un Estado de Derecho, es decir, un mundo justo. Para que, en esta forma, la memoria puede recobrar su libertad.*¹²³

3.3. El fals testimoni

L'impostor no és una figura estranya associada a l'Holocaust. De fet, hi ha hagut casos molt sonats que més enllà del frau donen la mesura de la importància i relleu que ha adquirit el testimoni de les víctimes. Citem alguns casos rellevants d'identitats i experiències falsejades.

L'any 2005, l'historiador Benito Bermejo, especialitzat en el tema dels deportats als camps nazis, descobreix que Enric Marco, president de l'associació Amical Mauthausen, que agrupa totes les víctimes dels camps nazis a Espanya, amb seu a Barcelona, mai havia estat presoner del camp de concentració de Flössenburg (Baviera). Bermejo, que havia consultat els arxius del camp, va fer arribar un informe a Amical Mauthausen: Marco es va veure obligat a celebrar una conferència de premsa i confessar la seva impostura. Durant 30 anys, Enric Marco va recórrer Europa relatant la seva traumàtica experiència i recollint reconeixements, com per exemple la Creu de Sant Jordi (2001), màxima distinció que atorga la Generalitat de Catalunya.¹²⁴

L'impostor va convèncer gairebé tothom, inclosa la CNT, de la qual va arribar a ser secretari general. Però l'experiència d'Enric Marco a Alemanya va ser molt diferent: va pertànyer a la brigada de treballadors "voluntaris" que Franco va enviar a Alemanya per treballar a la indústria de guerra. El "cas Marco" provocà un terrabastall que va sotragar Amical Mauthausen de dalt a baix. A més, i no menys important, posà en entredit la figu-

123. GARAPON, Antoine. "La justicia y la inversión moral del tiempo" a: *¿Por qué recordar?* Buenos Aires: Granica, 2007, p. 93.

124. VARGAS LLOSA, Mario. "Espantoso y genial" a: *El País*, 15 de maig de 2005.

ra del testimoni i donà una justificació als defensors d'acabar d'una vegada per sempre amb el que anomenen l'"obsessió memorialística".¹²⁵

Però Marco no és un cas aïllat ni destacat de recreació del passat. Monique de Wael va ser condemnada el 2014, després de gairebé 10 anys de litigis, a indemnitzar el seu editor nord-americà amb 22,5 milions de dòlars per haver escrit una falsa autobiografia.¹²⁶ **A Misha. A Memoire of the Holocaust Years** (1997),¹²⁷ Misha Defonseca, *alter ego* de Monique, narra la història d'una nena jueva que recorre 3.000 km buscant els seus pares per l'Europa de la Segona Guerra Mundial. El relat explica com va haver d'assassinar un soldat alemany per sobreviure o com és criada per una bandada de llops a Ucraïna. El llibre va ser un *best-seller* traduït a 14 llengües i se'n va fer una pel·lícula **Survivre avec les loups** (2007). Però la realitat era una altra: no es deia Misha, era catòlica, i mai va abandonar Brussel·les durant la guerra. El diari belga *Le Soir* va ser qui va destapar la falsificació l'any 2008.¹²⁸ A Misha Defonseca li van atorgar el premi Nobel de la Pau Elie Wiesel.

I un tercer exemple, el cas de Binjamin Wilkomirski, nom fictici de Bruno Grosjean, nascut a Suïssa de mare soltera. El seu llibre autobiogràfic **Bruchstücke. Aus einer Kindheit 1939-1948** (1995)¹²⁹ narra l'estada d'un nen jueu nascut a Letònia, el petit Binjamin, reclòs en els camps de concentració de Majdanek (Polònia) i Auschwitz–Birkenau, que acaba el seu tràgic deambular en un orfenat a Cracòvia. Quan el periodista Daniel Ganzfried, suís i jueu, va descobrir el frau ningú se'l creia.¹³⁰ Uns historiadors, contractats per l'editorial alemanya, van confirmar que la sospita del periodista era real i que els fets no lligaven amb la història de Binjamin-Bruno. Mentre el frau no va ser conegut, Wilkomirski va rebre tots els premis i reconeixements de la comunitat jueva d'arreu del món. I quan es va conèixer la impostura, l'historiador Israel Gutman (1923-2013), una de les màximes autoritats vinculades a la memòria de les víctimes de l'Holocaust a Israel i EUA, va dir:

No es un farsante. Es alguien que ha vivido profundamente esa historia en su interior.

125. L'escriptor Javier Cercas va publicar el 2014 una biografia, novel·la sense ficció –com l'anomena el propi autor– sobre Enric Marco. Cercas creu que aquest cas posa fi a l'obsessió de reconstruir o rectificar una guerra perduda. Veure: **El impostor**. Barcelona: Random House, 2014.

126. PARDO, Pablo. "El falso holocausto de Misha" a: *El Mundo*, 15 de maig de 2014.

127. WAEL, Monique de. **Sobreviviendo con lobos: autobiografía de una niña huérfana que vaga por los bosques de Europa**. Barcelona: Martínez Roca, 2004.

128. METDEPENNINGEN, Marc, VANTROYEN, Jean-Claude, HUWART, Anne-Cecile. "Des loups imaginaires" a: *Le Soir*, 4 de març de 2008.

129. WILKOMIRSKI, Binjamin. **Fragments de una infancia en tiempos de guerra**. Buenos Aires: Atlántida, 1997.

130. Daniel GANZFRIED va qüestionar la veracitat d'aquest testimoni al setmanari *Die Weltwoche*. Zuric: agost, 1998. Consultable en alemany a: <http://www.hagalil.com/schweiz/rundschau/inhalt/wilkomir.htm>

*El dolor es auténtico. No creo que esto sea tan importante. Wilkomirski escribió una historia que vivió intensamente: esto es seguro. Aun cuando no sea judío, el hecho de que el holocausto lo haya impresionado tan profundamente es de suma importancia.*¹³¹

Margalit se sorprèn de la resposta de Gutman, que va viure directament l'experiència de Majdanek, Auschwitz i Mauthausen, si bé era conscient que la història de Wilkomirski era falsa. Una possible explicació a aquesta benèvola mirada sobre el cas podria tenir una doble lectura: tot el *lobby* jueu va defensar Wilkomirski i va considerar que Ganzfried mentia i volia notorietat, desfer aquest posicionament, tenia un risc polític; i, segona interpretació, tot allò que ajuda a donar a conèixer l'Holocaust, benvingut sigui.

Però si seguim la descripció que fa Margalit sobre la condició de “testimoni moral” –autenticitat, honestedat i credibilitat– cap dels tres exemples d'impostura que hem comentat, comparteix aquesta caracterització: ni van patir en carn pròpia el dolor ni són testimonis “morals”, tenien un objectiu interessat més enllà de descriure i denunciar l'horror dels camps.

Margalit suggeria com a mètode per reconèixer l'autenticitat del testimoni i la seva veritat: la densa xarxa de testimonis, el procés de selecció i la confiança mútua. Cap d'aquestes condicions van funcionar per desemascarar els fraus. Van ser altres historiadors i periodistes els que van descobrir la falsedat de la identitat i del relat i ho van fer anant a les fonts –els arxius dels camps–, comprovant la cronologia i les circumstàncies dels fets. És a dir, investigant i contrastant. Però abans d'investigar, un s'ha de fer preguntes.

3.4. La versemblança dels testimonis

L'antropòleg social Paul Connerton posa l'accent en la dificultat que els historiadors d'història oral tenen quan són davant d'un testimoni. Els entrevistats dubten o protesten perquè res del que els pregunten els historiadors els és conegut. La raó, segons Connerton, és senzilla: per als historiadors allò que és important és seguir una narrativa formal, cronològica, un model de rememoració que s'allunya del material que subministren els entrevistats. És a dir, els historiadors intenten ajustar la narració d'història de vida a un model preconcebut i estrany a la manera de narrar dels entrevistats:

When oral historians listen carefully to what their informants have to say they discover

131. LAPPIN, Elena. “The Man with Two Heads” a: *Granta*, 66: *Truth+Lies*. Londres: estiu 1999, p. 46. Citat a MARGALIT, Avishai. *Ética del recuerdo*. Op. cit., pp. 100-101.

*a perception of time that is not linear but cyclical. The life of the interviewee is not a curriculum vitae but a series of cycles. The basic cycle is the day, then the week, the month, the season, the year, the generation.*¹³²

Aquest model preconcebut dels historiadors no caça amb els ritmes i rememoracions que en fan els testimonis. Marc Bloch quan descrivia l'ofici de l'historiador també posava atenció en la manera de preguntar al passat i a les petjades que deixa per ser desxifrades: monedes, restes arqueològiques, inscripcions, papirs, documents, memòries, correspondència, etc.

*Porque los textos o los documentos arqueológicos, aun los que aparentemente son más claros y más fáciles, sólo hablan cuando uno sabe interrogarlos.*¹³³

Per tant, cal saber preguntar al document o al testimoni. I per fer-ho és necessari acotar i contextualitzar. Però preguntar és el resultat de dubtar, de preguntar-se, peça fonamental en la recerca de la veritat:

*El verdadero progreso llegó el día en que la duda se volvió 'examinadora', como decía Volney o, en otros términos, en que las reglas objetivas fueran elaboradas paulatinamente y permitieron seleccionar entre la mentira y la verdad.*¹³⁴

Paul Ricoeur insisteix en aquesta idea del dubte o sospita:

*A este respecto, el juez y el historiador son los dos consumados expertos en esclarecer lo que es falso y, en este sentido, maestros ambos en el manejo de la sospecha.*¹³⁵

I tornant a Bloch:

*El historiador no es, o lo es cada vez menos, ese juez algo malhumorado cuya imagen desagradable nos impondrían los manuales introductorios si nos descuidáramos. Tampoco se volvió crédulo. Sabe que sus testigos pueden equivocarse o mentir. Pero ante todo, se esfuerza por hacerlos hablar, por entenderlos. (...) Sin embargo, no podemos negar que el falso testimonio no sólo ha sido el excitante que provocó los primeros esfuerzos de una técnica de verdad, sino que sigue siendo el caso sencillo del que ésta tiene forzosamente que partir para desarrollar sus análisis.*¹³⁶

El dubte metòdic és l'element substancial del mètode crític, és l'instrument més poderós del coneixement que els filòsofs del segle XVII –Spinoza, Descartes– van marcar a foc roent. I davant la impostura, que Bloch qualifica de “verí” que vicia el testimoni,

132. CONNERTON, Paul. *How societies remember*. Op. cit., p. 19.

133. BLOCH, Marc. *Apología para la historia*. Op. cit., p. 86.

134. *Ibid.*, p. 98.

135. RICOEUR, Paul. *La memoria, la historia, el olvido*. Op. cit., p. 422.

136. BLOCH, Marc. *Apología para la historia*. Op. cit., pp. 104-105.

l'historiador dels *Annales* diferencia entre l'engany sobre la identitat de l'autor i sobre les dades (el document fals) i sobre la modificació solapada (detalls inventats sobre un fons verídic) encara més difícil de detectar.¹³⁷ Però el que interessa, en aquesta aproximació a la figura del testimoni, són les circumstàncies que afavoreixen la seva emergència, també la de la impostura.

Hem vist que el cúmul d'obra historiogràfica sobre la Segona Guerra Mundial i la fi del cicle vital dels testimonis directes de l'Holocaust han situat el tema de la memòria i la història en l'epicentre dels estudis sobre la problemàtica relació entre tots dos conceptes. En aquest context de vivificació del paper del testimoni vinculat a l'Holocaust, no només ha sorgit el fenomen del "revisionisme", sinó també l'aparició del testimoni fals: un, per negar-ne l'existència; l'altre, paradoxalment, per confirmar l'èxit de l'empresa memorialística.

Hem resseguit, sense exhaurir, la problemàtica que acompanya la figura del testimoni i hem comprovat que el debat, igual que passava amb la relació entre història i memòria, no clourà fins que es trobi una solució epistemològica a la incorporació de les veus individuals i col·lectives en els treballs de la història.

L'anàlisi crítica davant l'acumulació de memòries, el distanciament per abordar amb eficàcia la rememoració i la garantia de la credibilitat de les veus poden ser els camins per construir els lligams, d'altra banda inexcusables, entre història i experiència viscuda. La proposta de Lanzmann, més enllà del debat i la provocació, subratlla la marginació, quan no l'oposició, de molts historiadors a incloure el testimoni viscut.

Davant els historiadors al·lèrgics al testimoni, Lanzmann defensa l'autosuficiència de la memòria i bandeja el santuari del mètode interpretatiu; Margalit vindica "el testimoni moral", peça clau per entendre el passat; Connerton planteja, des de l'antropologia social, la poca eficàcia dels historiadors a l'hora de preguntar als testimonis; i Bloch i Ricoeur defensen el dubte, el mètode crític per identificar la veritat.

Resumint: la incorporació del testimoni, sota el sedàs de la comprovació i la contextualització, és una eina fecunda i vàlida per a l'historiador. I, fins i tot, sense el procediment metodològic, aporta coneixement sobre la transformació i manipulació de la transmissió dels fets viscuts de generació en generació. El fals testimoni també ens diu, malgrat el frau, que la impostació és fruit dels corrents a l'alça o dels prejudicis que travessen la societat a la qual pertany.

137. *Ibid.*, pp.105-138.

Els testimonis que donaran fe de l'experiència de l'apartheid a Sud-àfrica segueixen el criteri de Margalit en quant són víctimes o familiars que van viure directament i en la pròpia carn l'activitat del règim opressor que els va condemnar a reclusió i tortura. El seu testimoni ha estat verificat amb criteris empírics seguint el mètode crític historiogràfic; les converses que vam tenir amb ells eren obertes, ens interessava conèixer les condicions del seu captiveri i el seu testimoni de dolor i esperança, el seu relat moral. Les dades de cada cas ja les havíem investigat i confrontat prèviament.

Alguns dels testimonis que hem inclòs no coincideixen, però, amb la visió "moral" de Margalit, no en el sentit que foren immorals o amorals, sinó pel fet que sí pertanyien a formacions polítiques o armades, condició que Margalit deixa fora de la seva consideració per tenir un objectiu que anava més enllà de la seva categorització de víctimes desinteressades.

Quan tractem d'aproximar-nos a la categoria dels perpetradors, incorporarem les seves confessions davant el Comitè d'Amnistia de la TRC. Són una peça clau per conèixer, des de dins, el sistema repressor de l'apartheid i la dictadura militar. Com veurem, més endavant, aquests testimonis aporten dades d'interès per reconstruir aquest passat mancat, sovint, del vestigi documental.

I paradoxalment, també ens trobarem amb testimonis que són alhora "víctimes" i "perpetradors". Una condició que es dona sovint a Sud-àfrica, com també arreu on la violència és extrema, i que posa de manifest la dificultat de "classificar", "caracteritzar" i "clarificar" sense ambigüitats la definició de víctima i de perpetrador en els processos de transició que fan de les Comissions de Veritat i Reconciliació la clau de volta per pacificar les memòries i reintegrar-les en un univers polític i moral comú.

4. Amnistia, la negació de la memòria

4.1. Trauma, repressió i anamnesi

L'historiador Henry Russo va construir una taula de lectura dels comportaments públics i privats a partir de l'experiència viscuda a França des de l'època de Vichy fins a l'actualitat. Russo considera que la memòria, a França, ha travessat diverses etapes: el trauma (guerra i alliberament); la repressió (les dècades de 1950 i 1960); l'anamnesi,¹³⁸ el retorn d'allò suprimit, (a partir del 1970); i, finalment, l'actual "obsessió" memorial.¹³⁹ Aquest esquema es pot repetir tant si parlem d'Alemanya o d'Espanya: el trauma de la guerra i la dictadura franquista; la repressió de la transició i la dècada dels vuitanta; el retorn dels noranta; i l'esclat memorialístic, a partir del 2000.

El cas sud-africà té, en canvi, variacions respecte aquest model. La primera variant és que tot el procés s'ha completat en una dècada (1994-2004) i que les fases de repressió i anamnesi s'han institucionalitzat per tal de controlar-ne la seva possible "perillositat" sobre un present inestable. A Sud-àfrica hi ha hagut amnistia per aquells perpetradors que han confessat els seus crims davant d'un tribunal format per persones rellevants de la societat civil. Tribunal al qual també han estat convocats els membres de la guerrilla amb delictes de sang. Sobre el cas sud-africà, hi tornarem a les conclusions d'aquest treball, si bé podem avançar que els treballs de memòria tenen com a prioritat la "pacificació civil". El coneixement d'allò que va passar ocupa un paper secundari, però també important. Cal recordar, però, que la Comissió Veritat i Reconciliació, i els poders públics que la van crear, van desestimar la possibilitat de promoure una llei d'amnistia general per als artífexs de l'apartheid.

Si el model sud-africà segueix la pauta de "la memòria restauradora", altres models s'han decantat per una "memòria judicialitzada" on, segons les víctimes, no hi ha espai per al perdó i la reconciliació. Aquest és el model instaurat a l'Argentina durant l'última dècada després de provar polítiques de punt final i d'amnistia.

La dictadura militar argentina va durar gairebé vuit anys (1976-1983). Però el procés de recuperació de la memòria col·lectiva va ser sotmès a la dinàmica dels governs que han ocupat la Casa Rosada durant l'època democràtica. Les primeres en demanar justícia van ser les Madres de la Plaza de Mayo en plena dictadura. Amb el govern constitucional de Raúl Alfonsín (1983-1989), la cúpula militar (Videla, Massera, Viola) va anar

138. Mot emprat per Plató per designar el record que té l'ànima del món de les idees.

139. ROUSSO, Henry. *Le Síndrome de Vichy de 1944 à nous jours*. París: Seuil, 1990. El llibre de Russo es va publicar tres anys després del procés contra Klaus Barbie (1987) que va significar afrontar la història del col·laboracionisme i l'antisemitisme a França.

a parar a la presó i també els líders de la guerrilla revolucionària. L'amenaça real dels militars sobre l'encara precària democràcia va obligar Alfonsín a promoure les lleis de "Punto final" (1986) i d'"Obediència debida" (1987). És a dir, una mena d'amnistia per a tothom: junta militar i guerrilla.

Entre 1989 i 1990 el president Carlos Menem va indultar tres-centes persones entre militars i guerrilla. Catorze anys després de l'últim indult, sota la pressió dels jutges i les organitzacions de drets humans, el nou president electe de la República, Néstor Kirchner, donava un gir inesperat a la situació: demanava perdó pel terrorisme d'Estat i obria les portes per jutjar els crims de la dictadura. El cas argentí, a diferència del sud-africà, ha prioritzat condemnar per la via penal als perpetradors. La Comissió Veritat i Reconciliació sud-africana coneixia perfectament les lleis de "Punto Final", "Obediència Debida", com també la política governamental dels indults. Però sabia que gairebé cinquanta anys d'apartheid i tres-cents cinquanta de colonialisme i de segregació no podien tancar-se amb un "punt final". El que sí que va tenir en compte la TRC és la doble condició sotmesa a càstig o a perdó, durant la primera fase de la transició democràtica a l'Argentina: pertanyer a la cúpula militar o a la guerrilla insurgent. I aquest antecedent va ser present per dibuixar el seu propi model transaccional.

També Sud-àfrica va estar atenta a altres processos de pacificació més llunyans en el temps però gairebé fundacionals. M'estic referint a la memòria i les seves fases de repressió i implosió a Europa després de la Segona Guerra Mundial. Prosseguim, doncs.

Durant la fase de repressió, la negació del passat és l'estratègia que el cos polític fa servir per establir la pau cívica. La República italiana va néixer amb una idea fundadora: Itàlia va lluitar contra el feixisme. I, per tant, es va negar un passat estretament vinculat al Tercer Reich. Per dir-ho ras i curt: ni Mussolini ni la República de Salò (1943-1945) van existir mai. En el cas espanyol, l'amnistia del 1977, va voler neutralitzar tres anys de guerra civil i dècades de dictadura militar. La negació de l'Alemanya de Hitler va ser l'acte fundador de la República Democràtica Alemanya (RDA) que emergia sota el domini de la Unió Soviètica. El comunisme situava els ciutadans de l'Alemanya Oriental sota el paraigua de la coalició que va vèncer el feixisme. Per tant, els ciutadans de la RDA, durant 40 anys, no es van sentir preocupats ni interrogats sobre un passat que sí tenien en comú, malgrat els esforços per negar-ho, amb el seus conciutadans de la República Federal.

I el miracle econòmic de l'Alemanya del canceller Konrad Adenauer (1949-1963) va servir de pretext per evadir o transcendir la memòria de les víctimes de l'Holocaust. El llenguatge va ser decisiu. El teòleg catòlic Hans Küng a *Das Judentum* (1993) ho explica de la manera següent:

Pero en la Alemania de las décadas de la posguerra –comprensiblemente absorta

por la reconstrucción y fascinada por el ‘milagro económico’— se había puesto entre paréntesis, como si de un cuerpo extraño se tratara, los años del nacionalsocialismo, como si no formaran parte de la historia alemana. (...) Comenzó a abrirse paso un lenguaje apologético i difuminador. A poder ser, se evitaba mencionar expresamente el término ‘judíos’ y se les englobaba eufemísticamente en las ‘víctimas de la violencia’. Se hablaba en general de los crímenes cometidos (¿Por quién?) ‘en nombre del pueblo alemán’.¹⁴⁰

I aquesta reelaboració del passat és la que condueix, segons el teòleg, a la “baga-tel·lització i repressió de la culpa”. Moment que coincideix en trobar en l’anticomunisme, compartit amb els nord-americans, el refugi per evitar la responsabilitat del passat.¹⁴¹

4.2. Perdó, culpa i responsabilitat

Paul Ricoeur parla de l’amnistia com “el paradigma de les institucions de l’oblit”¹⁴² que té com a objectiu “fer callar el no oblit de la memòria”. Aquest oblit obligat crea malestar perquè si bé podem aspirar a una “memòria feliç”,¹⁴³ aquella que ha pacificat el passat sense ànim de venjança, l’oblit institucional representa la “negació de la memòria” i, per tant, l’allunya “del perdó després d’haver proposat la seva simulació”.¹⁴⁴

*El malestar sobre la justa actitud que hay que tener ante los usos y abusos del olvido, principalmente en la práctica institucional, es, en definitiva, el síntoma de la incertidumbre tenaz que afecta a la relación del olvido con el perdón en el plano de la estructura profunda.*¹⁴⁵

És a dir, l’amnistia porta explícitament la figura del perdó sense falta. I sense falta –afirma Ricoeur– no pot haver perdó: “el perdó crea impunitat, que és una gran injustícia. Sota el signe de la inculpació, el perdó no pot enfrontar-se amb la falta, tan sols marginalment amb el culpable”.¹⁴⁶

El filòsof Karl Jaspers (1883-1969) va definir quatre classes de culpabilitat a **Die Schuldfrager** (1946):¹⁴⁷ la culpabilitat criminal, la culpabilitat política, la culpabilitat moral i la culpabilitat metafísica solidària pel fet de ser humans. Però, en definitiva, la responsabilitat última sempre és individual.

140. KÜNG, Hans. *El judaísmo. Pasado, presente y futuro*. Madrid: Editorial Trotta, 2013, p. 217.

141. *Ibid.*, p. 216.

142. RICOEUR, Paul. *La memoria, la historia, el olvido*. Op. cit., p. 651.

143. *Ibid.*, p. 645.

144. *Ibid.*, p. 588.

145. *Ibid.*, p. 652.

146. *Ibid.*, p. 610.

147. JASPERS, Karl. *La culpabilité allemande*. París: Editions Minuit, 2005.

Els tribunals internacionals han dictat lleis contra la imprescriptibilitat dels crims contra la humanitat i aquestes disposicions legals qüestionen el paradigma del perdó.¹⁴⁸

Segons Ricoeur, “La gràcia no ha de substituir la justícia. Perdonar seria ratificar la impunitat; seria una gran injustícia comesa a expenses de la llei i, més encara, de les víctimes”.¹⁴⁹ Però afegeix: “Són els crims els que es declaren imprescriptibles. Però els castigats són els individus”.¹⁵⁰ I, per tant, aquests sí que poden ser perdonats.

Hannah Arendt ens recorda, en aquesta societat secularitzada, que el perdó té els seus orígens en la tradició judeocristiana, per tant, no és una prerrogativa del sistema jurídic, i és aquesta tradició la que fa del perdó l'extrem oposat a la venjança. La clemència s'aplica a les persones, no als fets. L'acte de perdonar no oblida l'assassinat però perdona l'assassí. Ara bé, que podem fer davant d'allò que és “imperdonable”?

*La alternativa del perdón, aunque en modo alguno lo opuesto, es el castigo, y ambos tienen en común que intentan finalizar algo que sin interferencia proseguiría inacabablemente. Por lo tanto, es muy significativo, elemento estructural en la esfera de los asuntos públicos, que los hombres sean incapaces de perdonar lo que no pueden castigar e incapaces de castigar lo que ha resultado ser imperdonable. Ésta es la verdadera marca de contraste de esas ofensas que, desde Kant, llamamos 'mal radical' y sobre cuya naturaleza se sabe tan poco. Lo único que sabemos es que no podemos castigar ni perdonar dichas ofensas, que, por consiguiente, trascienden la esfera de los asuntos humanos y las potencialidades del poder humano.*¹⁵¹

En allò que sí coincideixen Ricoeur i Arendt és que el perdó, com també la venjança, és individual i, per tant, la institucionalització del perdó com a política adreçada a la col·lectivitat està pràcticament abocada al fracàs. De la mateixa manera, que no hi ha pobles criminals, tampoc pot haver un exercici públic del perdó perquè això significaria –segons Arendt– que “tots som culpables”:

*Si nous sommes tous coupables, personne ne l'est. La culpabilité, à la différence de la responsabilité, singularise toujours; elle est toujours strictement personnelle.*¹⁵²

O tots som víctimes?

148. Els crims contra la humanitat van ser definits pels tribunals internacionals de Nuremberg i Tòquio, el 8 d'agost de 1945 i el 12 de gener de 1946. Les Nacions Unides van precisar el terme de “genocidi” en la Convenció del 10 de desembre de 1948. La Convenció del 26 de novembre de 1968, els va declarar imprescriptibles. I la resolució del 13 de desembre de 1973, va demanar la cooperació internacional per a castigar els criminals.

149. RICOEUR, Paul. *La memoria, la historia, el olvido*. Op. cit., p. 614.

150. *Ibid.*, p. 615.

151. ARENDT, Hannah. *La condición humana*. Barcelona: Paidós, 2005, p. 260.

152. ARENDT, Hannah. *Responsabilité et jugement*. Op. cit., p. 173.

*¿Todos víctimas? –es pregunta Küng– No, esta forma de borrar la culpa en la que, al final, no queda ni un culpable es una falsificación del balance histórico. Sería un acto de cinismo afirmar que los culpables se convirtieron en ‘víctimas’ sólo porque al final tuvieron que pagar por sus fechorías. La agresión nunca es ‘defensa legítima’.*¹⁵³

Com ens recorda Arendt “la culpa” és un concepte religiós. El teòleg Küng comenta, referint-se a l’Holocaust i a la responsabilitat del poble alemany (la culpabilitat “moral”, de Jaspers), que

*Adolf Hitler no fue ni un ‘accidente laboral’ de la historia alemana ni una ‘jugarreta del destino’. Adolf Hitler subió al poder apoyado por una amplísima mayoría del pueblo alemán, y, a pesar de todas las críticas, contó hasta el final con la aterradora lealtad de la mayor parte de la población. (...) Claro que hay que establecer una diferencia entre los cabecillas y el rebaño, entre los que dan las órdenes y los que las cumplen, pero sólo con la finalidad específica de señalar con claridad la responsabilidad que recae sobre ambas partes, pues la dictadura nazi no podría haber nacido ni permanecido sin el **fallo** [en negreta a l’original] ‘interesado’ del ‘hombre de la calle’, sin el fascismo cotidiano.*¹⁵⁴

I per tant,

*Naturalmente, hay algo que los alemanes no tienen derecho a esperar: el olvido de la culpa. (...) Tener conciencia de la culpa no significa estar obsesionados por ella. Cuando uno se niega a admitir libremente la culpa, la acusación se hace mucho más rotunda, pues el no se acuerda, deberá sufrir que se lo recuerden.*¹⁵⁵

Küng no creu que hi pugui haver una reconciliació real i una veritable pau, s’està referint a les relacions polítiques entre Alemanya i Israel, si s’agiten els sentiments de culpabilitat. Tampoc si prolifera l’antigermanisme que desfigura i inculpa, en excés, l’Alemanya actual. Tampoc abusar d’Auschwitz quan s’utilitza amb una finalitat política. En aquest cas es fa “una profanació intel·lectual de sepultures”.¹⁵⁶

*No, no hay que disculpar crimen alguno, ni impedir clarificación alguna, ni burlar castigo alguno. Son indispensables los interrogantes autocríticos, pero autocríticos en ambos lados, en Alemania i en Israel. Esos interrogantes tienen que ver con el problema de la reconciliación y del perdón. Por eso, también esta cuestión es inevitable para el futuro.*¹⁵⁷

153. KÜNG, Hans. *El judaísmo*. Op. cit., p. 219.

154. *Ibid.*, p. 226.

155. *Ibid.*, p. 269.

156. *Ibid.*, p. 271.

157. *Ibid.*, pp. 271-272.

4.3. La banalitat del mal

Si Kant parlava de “mal radical”, Hannah Arendt va enunciar el concepte de “banalitat del mal”¹⁵⁸ en els seus reportatges de l’any 1963 sobre el procés d’Adolf Eichmann. La formulació d’aquest concepte, les deficiències del procés que el va condemnar a la mort i la menció a la col·laboració dels consells jueus (*Judenräte*) amb els nazis, a l’Alemanya i als països ocupats, va provocar un refús frontal de sectors de la comunitat jueva. Divuit anys després de la fi de la guerra i del període de memòria silenciada, els treballs d’Arendt van despertar, tot d’una, la memòria somorta i van fer trontollar la imatge coincident sobre el passat. I tot això passava mentre es consolidava l’Estat d’Israel.

Els tribunals de Nuremberg havien jutjat els grans responsables de la “Solució final”, el procés de Jerusalem va representar veure-li la cara a la “normalitat” del nazisme. Pel que fa a Eichmann, la historiadora Patrizia Dogliani el qualifica de “comptable de la mort”:

*Egli rappresentava le migliaia di funzionari nazisti che si erano prodigati sistematicamente, con un lavoro burocratico quotidiano e puntiglioso, a calcolare, individuare e mandare a morte milioni di persone. Eichmann era il ragioniere della morte, colui che non ha mai negato quanto da lui compiuto; colui che nel corso del processo ha sostenuto senza mai dubbi né pentimenti d’aver eseguito solo ordini impartigli, e quindi di non essere imputabile per quanto fatto da un sistema che lui, da buono tedesco, aveva solo servito, con zelo e preparazione.*¹⁵⁹

Arendt el defineix com un home que no era un “monstre”, més aviat un “pallasso” per la manera com es va comportar durant el judici.¹⁶⁰ Adolf Eichmann era un obedient buròcrata de les SS que enviava de manera metòdica, ordenada i eficient els combois als camps de concentració. Era l’encarregat de la logística de les deportacions. El 1938 ja s’havia fet notar amb l’organització de la “immigració forçosa” dels jueus de Viena, Praga i Berlín obligats a complir dues condicions prèvies: confirmació d’acollida del país de destinació i la confiscació de tots els seus béns. L’eficiència demostrada amb la creació dels “fons d’emigració” i, a partir de setembre del 1941, la deportació massiva als camps

158. ARENDT, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A report on the Banality of Evil*. Nova York: Penguin, 1963. El llibre va ser el resultat dels reportatges que la revista *The New Yorker* havia encarregat a l’autora i que va publicar entre febrer i març del 1963. El Mossad va localitzar Eichmann, a l’Argentina, l’any 1960, i el va traslladar a Israel. El judici contra Adolf Eichmann es va celebrar, entre l’11 d’abril i el 15 de desembre de 1961, a Jerusalem. Eichmann va ser condemnat a morir a la forca i la sentència es va executar el 31 de maig de 1962.

159. DOGLIANI, Patrizia. *Tra guerre e pace. Memorie e rappresentazioni dei conflitti e dell’Olocausto nell’Occidente contemporaneo*. Milà: Edizioni Unicopli, 2001, pp. 202-203.

160. ARENDT, Hannah. *Eichmann y el holocausto*. Madrid: Taurus, 2012, p. 34.

de concentració, li van valer a Eichmann, tot i la seva baixa graduació de tinent coronel, ser present a la Conferència de Wannsee (gener, 1942) que tenia com a objectiu coordinar tota l'administració dels ministeris del Tercer Reich amb un objectiu: la "Solució final". Ell en va redactar l'acta final.

Abans de la "Solució final", el Tercer Reich va estudiar una altra solució per traslladar i concentrar massivament els jueus fora d'Europa. Adolf Eichmann va ser l'encarregat, com a responsable de les "migracions jueves forçades", de reunir material per elaborar el que s'ha anomenat "Pla Madagascar". El 1938, França tenia uns 10.000 refugiats jueus. El ministre d'Afers Estrangers de França, Georges Bonnet, va fer arribar al seu homòleg alemany, Joachim von Ribbentrop, una missiva per trobar una solució de reubicació exterior de la comunitat jueva que també comptava amb el vistiplau de Polònia. La solució consistia a concentrar la comunitat jueva a la colònia francesa de Madagascar. Amb l'esclat de la guerra, la proposta va quedar aparcada, però la invasió de França per part de l'exèrcit alemany va reactivar el pla. Eichmann va preparar un informe oficial detallat sobre l'illa de Madagascar –basant-se en la informació obtinguda de l'Oficina Colonial Francesa– que suposava colonitzar Madagascar amb cinc milions de jueus, evacuats d'Europa al llarg de quatre anys. És a dir, fer de Madagascar un gran gueto gegant sota l'administració de les SS. Aquests jueus deportats a l'illa no serien ciutadans alemanys ni tampoc conservarien cap nacionalitat europea. El finançament del pla d'evacuació, trasllat i instal·lació aniria a càrrec dels béns confiscats als jueus i per les contribucions exigides a les comunitats jueves del món. A més, el pla especulava que el Vaticà podria treure'n rèdit, ja que la mesura allunyava els jueus de l'ambició d'ocupar Palestina. Per tant, Jerusalem seria només un símbol dels cristians i dels musulmans.

L'agost del 1940, el Tercer Reich va aprovar oficialment el Pla Madagascar, però, un mes abans, una filtració va posar en antecedents el Comitè Jueu Americà. Aquest va encarregar un informe especial, publicat el 1941, que pretenia demostrar que els jueus no podien sobreviure a les condicions de l'illa. El 10 de febrer de 1942, només unes setmanes després de la Conferència de Wannsee, el Pla Madagascar va ser oficialment descartat. I la deportació cap a Madagascar, va ser substituïda per l'"evacuació cap a l'Est", per la solució "definitiva".¹⁶¹

A més de la implicació directa d'Eichmann, el Pla Madagascar representa un antecedent clar del que vint anys després van ser els *homelands*, reserves on segregat i ubicar la població negra de Sud-àfrica. Ser adscrit, unilateralment, a aquests *homelands* o ban-

161. Sobre el "Pla Madagascar" veure: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Holocaust/Madagascar.html>

tuntans –com veurem en el capítol “Un sistema total, l’apartheid” (Part 2)– representava perdre la ciutadania de la República de Sud-àfrica. També el règim de l’apartheid decidia quan els *homelands* podien convertir-se en un Estat independent.

Però tornant a Eichmann i a la repercussió que va tenir l’obra d’Hannah Arendt: allò que va aixecar les ires de la comunitat jueva va ser parlar de la col·laboració, també eficient, que Eichmann, bon negociador i organitzador, va aconseguir de l’oficina central jueva:

Desde luego, Eichmann no esperaba que los judíos compartieran el general entusiasmo que su exterminio había despertado, pero sí esperaba de ellos algo más que la simple obediencia, esperaba su activa colaboración y la recibió, en grado verdaderamente extraordinario. Esta era, ‘desde luego, la piedra angular’ de cuanto Eichmann hacía, tal como antes lo había sido sus actividades en Viena.¹⁶²

Arendt va haver de respondre a la crítica punyent que els seus articles, primer, i el seu llibre, després, van desencadenar.¹⁶³ En una carta adreçada a un vell amic, Gerhard Scholem, que l’acusa de fer una “burla del sionisme”, Arendt considera legítim preguntar-se sobre la col·laboració dels funcionaris jueus durant la “Solució final” i respon:

Y esa pregunta resulta tan incómoda porque uno no puede pretender que fueran traidores. (También hubo traidores, pero eso no hace al caso). En otras palabras, hasta 1939 e incluso hasta 1941 cualquier cosa que hicieran o dejaran de hacer funcionarios judíos es comprensible y excusable. Sólo más tarde empieza a resultar altamente problemático. Esta cuestión surgió durante el juicio y era, por supuesto, mi obligación informar de ello. Ello constituye nuestra parte en el llamado ‘pasado no digerido’ y, aunque puede ser que tengas razón al decir que es demasiado pronto para hacer un ‘juicio equilibrado’ (cosa, de todos modos, que yo pongo en duda), creo que sólo nos reconciliaremos con ese pasado si empezamos a juzgarlo y a ser francos al respecto. He dejado clara mi posición y, sin embargo, es obvio que tu no la entendiste. Dije que no había posibilidad de ‘no hacer nada’. Y para eso uno no tiene la necesidad de ser un santo, sino sólo de decir: ‘No soy más que un simple judío y no tengo ganas de desempeñar ningún otro papel’.¹⁶⁴

162. *Ibid.*, pp. 72-73.

163. L’any 2012, amb l’estrena de la pel·lícula documental **Hannah Arendt**, de la realitzadora Margarethe von Trotta, va tornar a revifar-se la crítica contra Arendt i la seva reflexió del procés contra Eichmann. Veure ZGUSTOVA, Monika. “El malentendido sobre Hannah Arendt” a: *El País*, 10 d’agost de 2013, p. 31. Similar resposta va tenir l’estrena de la pel·lícula **Der Untergang** (2004) d’Oliver Hirschbiegel, que mostrava Hitler no com un personatge diabòlic, sinó com un personatge patètic, pueril, burgès, afable, fred, contradictori. Un personatge terriblement normal, un personatge monstruosament normal.

164. ARENDT, Hannah. “Eichmann en Jerusalén” a: *Claves de la razón práctica*. Madrid: PRISA Revistas, març 2009, n. 190, p. 62.

Arendt no fa referència a la situació als camps de concentració, sinó als consells jueus que operaven en les zones ocupades i facilitaven informació a les autoritats nazis: confeccionaven llistes de les persones i dels béns; inventariaven els habitatges que quedaven buits i subministraven aquesta informació a la policia que ajudava a detenir els jueus i els amuntegava en els trens. La “no participació” també era vàlida per als perpetradors de les SS, que podien dir:

*‘Deseo ser relevado de mis deberes de ejecutor’, y nada les sucedía. Como en política tratamos con hombres y no con héroes ni con santos, es esta posibilidad de no participación (Kirchheimer) la que resulta decisiva si nos ponemos a juzgar, no el sistema, sino al individuo, sus opciones y sus argumentos.*¹⁶⁵

I conclou taxativament:

*Para los judíos, el papel que desempeñaron los dirigentes judíos en la destrucción de su propio pueblo constituye, sin duda alguna, uno de los más tenebrosos capítulos de la tenebrosa historia de los padecimientos de los judíos en Europa.*¹⁶⁶

Arendt justifica l’expressió “la banalitat del mal” en el sentit que tothom pot estar empès a cometre’l i, com més superficial pot ser una persona, més probabilitats té de cedir davant del mal.

*Ahora, en efecto, opino que el mal no es nunca ‘radical’, que sólo es extremo, y que carece de toda profundidad y de cualquier dimensión demoníaca.*¹⁶⁷

Eichmann era un buròcrata que si, en algun moment, va pensar si era correcte assassinar persones innocents, li venia immediatament al cap la seva carrera. En això rau la “banalitat”, la normalitat –diríem nosaltres– del mal. Eichmann va morir a la força perquè –seguint el raonament d’Arendt– perdonar-li la vida sense perdonar la persona era impossible per raons jurídiques.

Todorov es pregunta a **La signature humaine** (2009) què és el mal? I respon que, més enllà del concepte metafísic i teològic, és un terme que inclou una sèrie de violències molt diverses: guerres, genocidis, massacres, tortures, violacions, crims i sofriments que s’inflingeixen o es pateixen.¹⁶⁸ I insisteix en la idea que costa acceptar aquesta idea de la normalitat del mal:

[N]os cuesta mucho aceptar que los grandes criminales o malhechores son de la

165. *Ibid.*

166. ARENDT, Hannah. **Eichmann y el holocausto**. Op. cit., p. 74.

167. ARENDT, Hannah. “Eichmann en Jerusalén” a: *Claves*. Op. cit., p. 63.

168. TODOROV, Tzvetan. **La experiencia totalitaria**. Barcelona: Galaxia Gutenberg. Círculo de Lectores, 2010, p. 276.

*misma naturaleza que nosotros. Preferimos pensar que Hitler, Eichmann, Mao y Pol Pot son monstruos ajenos a la especie humana, y fingimos –más que sentimos– incomprensión.*¹⁶⁹

I posa un darrer exemple de “fingida incomprensió”, el cas de les humiliants fotografies captades el 2004 a la presó d’Abu Ghraïb, a l’Iraq, on es mostra que els torturadors no són “extraterrestres” o “monstres sanguinaris”, són nois i noies que haurien pogut ser –diu Todorov– els nostres fills. Sigmund Bauman ho explica ras i curt:

*La mala noticia, sin embargo, es que Eichmann no era el Demonio. Era una criatura aburridamente ‘corriente’, insulsa y nada excepcional: alguien con quien usted se cruzaría en la calle sin darse ni cuenta.*¹⁷⁰

Bauman afegeix que la raó que explica aquesta “banalitat del mal” respon també a un principi tecnològic. A partir d’Auschwitz, (o dels gulags soviètics, o d’Hiroshima,) és la tecnologia moderna de destrucció massiva, que persegueix eficàcia i càlcul de probabilitats, la que fa d’Eichmann, o de tants d’altres, un buròcrata que aplica directives darrera d’una taula. La versió actual seria que aquells que prenen les decisions o que les apliquen poden observar el resultat en directe per via satèl·lit i entomar fredament els danys i els “danys col·laterals”.

4.4. La sentència del “cas Eichmann”

L’altre element de controvèrsia que Hannah Arendt exposava sobre el judici d’Adolf Eichmann eren les deficiències del propi procés. En primer lloc, qüestionava si un tribunal de Jerusalem era competent per jutjar el cas,¹⁷¹ començant per la composició del tribunal format únicament per jueus i, sobretot, perquè el tribunal es va acollir a les lleis internes d’Israel que tipificaven el delicte “contra el poble jueu” i no recollien el delicte “contra la humanitat”. De fet, la Convenció per a la Prevenció i Càstig del Genocidi¹⁷² sí

169. *Ibid.*, p. 284.

170. BAUMAN, Zygmunt. *Miedo líquido. La sociedad contemporánea y sus temores*. Barcelona: Paidós, 2007, p. 91.

171. S’havia parlat de la possibilitat que l’Estat d’Israel, encapçalat per Ben Gurión, formés un tribunal internacional amb magistrats de tots els països on els jueus havien patit persecució. L’Assemblea General de les Nacions Unides no havia creat, encara, el Tribunal Penal Internacional per a jutjar casos de lesa humanitat.

172. El neologisme i concepte de “genocidi” va ser definit per Rafaël Lemkin, advocat jueu polonès a *Axis Rule in Occupied Europa: Laws of Occupation. Analysis of Government, Proposals for Redress* (1944). El desembre del 1948, l’Assemblea de Nacions Unides va votar i aprovar la *Convenció per a la Prevenció i Sanció del Delicte de Genocidi*. La *Convenció* recollia la major part dels criteris de Lemkin, que no eximia de responsabilitat complir les ordres d’un superior. La *Convenció* no va tipificar de delictes el genocidi cultural i polític, els quals si hi eren en la proposta de Lemkin. La *Convenció* va entrar en vigor l’any 1951. Amb l’Estatut de Roma (1998), es va crear la Cort Penal Internacional. Veure: ELORZA, Antonio, “Genocidios” a: *Claves de la Razón Práctica*. Madrid: PRISA Revistas, gener-febrer, 2009, n. 189, pp. 36- 45.

havia estat debatuda al Parlament israelià, però no integrada en el codi penal. Per tant, conclou Arendt: “La monstruositat dels fets va quedar ‘minimitzada’ davant d’un tribunal que únicament representava un Estat”.¹⁷³

Però aquesta visió tan limitada de l’Estat d’Israel –contra el poble jueu i no contra la humanitat– comportava un problema de coherència als jutges. Segons les lleis d’Israel, l’obediència a “ordres superiors” era una circumstància que no eximia del delictes però sí era un atenuant davant la pena capital. En aquest sentit, les lleis d’Israel sí coincidien amb l’Estatut del Tribunal Militar Internacional de Nuremberg (1945) que en el seu article 8, especifica que si bé “el fet que l’acusat actuara obeïnt ordres del seu govern o d’un superior no l’exonera de responsabilitat, si podrà ser considerat un atenuant, al determinar la condemna, si el Tribunal estima que la justícia així ho considera”.¹⁷⁴ Amb anterioritat, els tribunals d’Israel sí havien procedit d’aquesta manera, però no ho van fer en el cas d’Eichmann. Adolf Eichmann va ser condemnat a morir a la forca, malgrat la insistència del seu advocat en proclamar que l’encausat obeïa ordres de les instàncies superiors. Zygmunt Bauman ho resumeix així:

*Con la ayuda de sus preparados abogados, Eichmann trató de convencer al tribunal de que, como el único móvil que le guió fue el del ‘trabajo bien hecho’ (es decir, ‘realizado a satisfacción de sus superiores’), sus motivaciones no guardaban relación con la naturaleza y la suerte de los objetos de sus acciones, (...) ‘La intención de obrar mal’ estaba, pues, ausente, (...) La que estaría ‘mal’, por el contrario, sería la intención de desobedecer esas órdenes.*¹⁷⁵

Hannah Arendt conclou que el tribunal de Jerusalem va fracassar perquè va cometre els mateixos errors que el tribunal de Nuremberg: el problema de la parcialitat pròpia d’un tribunal format pels vencedors, el d’una justa definició de “delictes contra la humanitat”, i el d’establir clarament el perfil del nou tipus de delinqüent. El que pretenia Arendt era entendre –com ens deia Bloch– el perquè del “mal”.¹⁷⁶

4.5. Veritat jurídica, veritat històrica

Cinquanta anys després de la condemna a mort d’Eichmann i les reflexions d’Arendt, Tzvetan Todorov matisa a *La signature humaine* (2009) la idoneïtat de la justícia inter-

173. ARENDT, Hannah. *Eichmann y el holocausto*. Op. cit., p. 113.

174. Estatuto del Tribunal Militar Internacional de Nuremberg. Berlín, 6 d’octubre de 1945. Consultable a: http://www.cruzroja.es/dih/pdf/estatuto_del_tribunal_militar_internacional_de_nuremberg.pdf

175. BAUMAN, Zygmunt. *Miedo líquido*. Op. cit., pp. 82-83.

176. ARENDT, Hannah. *Eichmann y el holocausto*. Op. cit., pp. 119-120.

nacional per a jutjar els “crims contra la humanitat”. Seguirem el seu raonament.

Todorov veu tres “desviacions” en el treball de la justícia. La primera és la desviació “política” i posa un exemple recent, de febrer del 2007, quan dues organitzacions musulmanes franceses denuncien la publicació d’unes caricatures del profeta Muhàmmad en el setmanari *Charlie-Hebdo*. Nicolas Sarkozy, aleshores ministre de l’Interior, envia una carta a la justícia on diu “prefereixo l’excés de caricatura, a l’absència”. El tribunal va fer prevaler la llibertat a la submissió. Todorov creu veure pressió política sobre la decisió de la justícia.

La segona desviació és “històrica”, és a dir, els jutges entren en l’àmbit de la història: esbrinar la “veritat”. Podem entendre per veritat, la veritat fàctica (reconstruir els fets) i la veritat interpretativa pròpia de l’ofici dels historiadors. “La justícia no aspira a l’equitat històrica, només jutja càrrecs o descàrrecs”. Per aquesta raó, Todorov, va considerar, abocat al fracàs, l’intent del jutge Baltasar Garzón de jutjar la cúpula del franquisme:

*La verdad de la justicia se reduce a dos palabras: culpable o inocente, y la de la Historia exige tomos y tomos para expresarse y puede alcanzar juicios mucho más tamizados.*¹⁷⁷

És a dir, hi ha una “veritat jurídica” i una “veritat històrica” i això es pot comprovar empíricament: els criminals de guerra davant d’un tribunal faran tot el possible, ells i els seus advocats, en minimitzar la seva implicació en els crims.

I la tercera desviació és “educativa”: l’objectiu de la justícia és una “educació internacional”. Aquesta finalitat deixa “perplex” a Todorov. I posa l’exemple del primer judici francès (1987) per crims contra la humanitat: el cas Klaus Barbie, l’oficial de major rang de la Gestapo de Lió. La lliçó va ser que els botxins eren alemanys, i les víctimes, franceses. Cap referència a la col·laboració del govern de Vichy amb el Tercer Reich.

Todorov conclou que la finalitat de la justícia ha de ser la justícia i no barrejar dret i moral, allò que és just i allò que és injust. I això val tant per a Barbie, Papon,¹⁷⁸ Touvier¹⁷⁹ o per a Milosevic.¹⁸⁰ La desviació educativa o moral de la qual participa la justícia signifi-

177. “Todorov: ‘La causa de Garzón està abocada al fracaso’ a: *El País*, 21 d’octubre de-2008. Consultable a: http://www.elpais.com/articulo/cultura/Todorov/causa/Garzon/abocada/fracaso/elpepucul/20081021el-pepucul_3/Tes

178. Maurice Papon, cap del Servei d’Afers Jueus a Bordeus, va ser condemnat, l’any 1998, per complicitat per crims contra la humanitat, a deu anys de reclusió, dels quals només en va complir quatre per malaltia. Mor el 2007. Tenia 96 anys.

179. Paul Touvier, cap de la Milícia Francesa a Lió, va ser condemnat per crims contra la humanitat, el 1994. Va morir, l’any 1996, a la presó. Tenia 91 anys.

180. Slobodan Milosevic, president de Sèrbia (1989-1997) i de Iugoslàvia (1997-2000). El Tribunal Penal Internacional per a l’antiga Iugoslàvia el va acusar de crims contra la humanitat. El tribunal no va poder acabar el judici per la mort sobtada de Milosevic a la seva cel·la, l’any 2006.

ca que davant la inhibició de la política o dels propis historiadors, allò que ja condemnava Julien Benda a *La trahison des clercs* (1927),¹⁸¹ “la societat no pot suportar el buit” i confia en els jutges per aconseguir les certes de la “veritat” i la “pau pública”.¹⁸²

I aquesta mateixa problemàtica la trobem, segons Todorov, en la justícia internacional. El Tribunal Penal Internacional està limitat ja des dels seus orígens. Set països es van oposar a la seva creació: Estats Units, Índia, Xina, Vietnam, Israel, Bahrain i Qatar. I l'altra limitació és que, de vegades, es comporta com una justícia “selectiva” en imputar els crims de guerra, per exemple: Iugoslàvia, sí; però l'OTAN, no.

Todorov creu que la millor manera d'abordar aquest tema seria posar l'accent no en la justícia internacional, sinó en la “competència universal de tota justícia nacional”. És a dir, permetre que qualsevol país pugui jutjar ciutadans sigui quina sigui la seva nacionalitat. Posem nosaltres l'exemple: la justícia argentina intentant jutjar (2013-2015) els crims del franquisme, malgrat la resistència de la justícia, la policia i el govern espanyol que s'han negat a extraditar els responsables adduint l'existència de la Llei d'Amnistia del 1977.¹⁸³ Per tant, la proposta de Todorov té també resistències “nacionals” que la fa molt problemàtica. Tot i així, el filòsof i historiador insisteix en fer-ho possible:

*Merece la pena incentivar la competencia universal de toda justicia nacional, las investigaciones y las diligencias más allá de las fronteras. (...) Así, la justicia no será mundial, sino realmente internacional, entre las naciones, no por encima de ellas. (...) Soñar con una justicia absoluta me parece no sólo vano, sino también nefasto.*¹⁸⁴

4.6. L'ètica de l'oblit

No podem acabar aquesta síntesi sobre la relació entre justícia, responsabilitat i memòria, sense escatir el que s'anomena “l'ètica de l'oblit” que altres pensadors han anomenat “l'art de l'oblit”, Umberto Eco (1988)¹⁸⁵ i Harald Weinrich (1997);¹⁸⁶ “l'estatut de l'oblit”, Henry Russo (1998); o “la necessitat d'oblidar”, Ricoeur (1998). Quan es parla de l'oblit hi ha dos noms sempre presents en els treballs de memòria: Friedrich Nietzsche amb *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* (1874) i J. L. Borges amb el

181. BENDA, Julien. *La traïció dels intel·lectuals*. Alzira: Edicions Bromera, 1995.

182. TODOROV, Tzvetan. *La experiència totalitària*. Op. cit., 251-261.

183. Veure: http://elpais.com/tag/memoria_historica/a/

184. TODOROV, Tzvetan. *La experiència totalitària*. Op. cit., p. 265.

185. ECO, Umberto; MIGUEL, Marilyn. “An Ars Oblivionalis? Forget it!! A: PMLA. Nova York: Modern Language Association, 1988, n. 3, vol. 103, pp. 254-261.

186. WEINRICH, Harald. *Lethe: Kunst und Kritik des Vergessens*. Munic: C.H. Beck, 1997.

conte **Funes el memorioso** (1944).

Nietzsche ja advertia que “l’excés d’història” destrueix la força, la vitalitat de la societat que ha d’estar interessada en mirar cap el futur. “Els morts no poden enterrar els vius”.¹⁸⁷

O, para explicar mi tema de modo más sencillo: existe un grado de vigilia, de rumia, de sentido histórico, en el que se daña lo vivo para, finalmente, quedar destruido, tanto en un pueblo, en una cultura o en un hombre.

El personatge de Borges Irineo Funes, hereu de Nietzsche, és algú incapaç d’oblidar. Aquest pes el deixa immòbil en una butaca: “Pensar és oblidar diferències, és generalitzar, abstreure”, dirà Borges.¹⁸⁸ És a dir, el pes de la memòria no deixa pensar Funes, ni discriminar ni actuar.

Per evitar aquest pes insuportable, hi ha també un mecanisme defensiú: la “resistència a recordar”. Aquest escut protector és el que va silenciar, durant anys, l’experiència de Jorge Semprún a Buchenwald.

Jorge Semprún: *Decidí olvidar porque me pareció que era la única forma de vivir. Para escribir había que mantenerse en aquella memoria y mantenerse en aquella memoria era mantenerse en la memoria de la muerte. Entonces, decidí: la escritura o la vida, y opté por la vida. Y la vida, la mejor vida, la mejor terapia de olvido era la política. Todos los movimientos políticos tienen una parte de utopía, de porvenir, y es la mejor terapia. Vives en el porvenir y no vives en la memoria. Pero esa decisión la tomé no porque fuera insuportable la memoria, sino porque decidí que fuera para mí insuportable para pasar a otra etapa de mi vida.*

Ricoeur observava sis maneres d’oblidar. 1) “L’oblit de reserva”, de permanència, de perseverança. Es desfa alguna cosa en un lloc inaccessible. 2) “La resistència a recordar”, és el cas de Primo Levi o Jorge Semprún que van necessitar un temps de silenci, postposar el moment de la memòria. Altres exemples serien: Vichy, els bombardeigs aliats sobre les ciutats alemanyes, la guerra d’Algèria, etc. 3) “L’oblit selectiu”, recordar-ho tot seria insuportable, com deia Nietzsche o Borges. 4) “L’oblit de la fugida”, no voler veure. 5) “L’oblit voluntari”: alliberar-nos de la càrrega del passat, però ser conscients que cal assumir la pèrdua. 6) “L’oblit institucional”, la política de l’oblit, on tenen cabuda l’amnistia i la prescripció dels crims. L’amnistia amb la determinació de reparar les feri-

187. NIETZSCHE, Friedrich. **Sobre la utilidad y el perjuicio de la historia para la vida (II Intempestiva)**. Madrid: Biblioteca Breve, 2003, p. 43.

188. BORGES, J.L. **Funes el memorioso**, 1944, p. 4. Veure: http://users.clas.ufl.edu/burt/spaceshotsair-heads/Borges-Funes_el_memorioso.pdf

des del cos social. És a dir, una societat no pot viure permanentment en un estat de còlera contra una part de si mateixa. Ricoeur afirma que no és una supressió negativa, sinó un esborrar actiu per tal de continuar l'acció, sortir de la paràlisi d'un excés de memòria (un cop més, Nietzsche). I la prescripció: es deixa de perseguir la responsabilitat. No es pot perseguir per sempre l'acusat.¹⁸⁹

Ricoeur, després d'exposar aquestes sis maneres que pot adquirir l'oblit, es pregunta:

*¿Existe lo imprescriptible? ¿Hay crímenes de tal magnitud que ante ellos es preciso suspender la suspensión? ¿No hay acaso un momento en que el olvido institucional encuentra sus propios límites, con el objeto de mantener la palabra empeñada a las víctimas y a su sufrimiento?*¹⁹⁰

Henry Rousso es conscient que "l'excés de passat" genera tanta polèmica com la negació del passat.

*En tal sentido sería preciso que fuésemos capaces, no de olvidar los crímenes del pasado y de vivir sin su recuerdo, como ocurrió después de la guerra, ni contra esos recuerdos, como lo hacemos hoy, sino de aprender a vivir con ellos, a vivir con lo irreparable.*¹⁹¹

Més recentment, en l'àmbit de l'antropologia social, Paul Connerton sintetitzava set menes d'oblit a **Seven types of forgetting** (2008) i que el fet d'oblidar no sempre havia de portar el segell de "fracàs" o "negació", mentre que el "deure de recordar" no comporta, inexorablement, una necessitat i una virtut. I suggereix set maneres d'oblidar. "L'esborrar repressiu" (*repressive erasure*) i "l'oblit preceptiu" (*rescriptive forgetting*) són els estats, els governs, els que forcen l'oblit. Aquesta negació de la memòria, en el cas de reprimir el record, té un sentit realment "brutal" quan són els règim totalitaris qui la promouen. Però també pot ser un oblit significatiu, però no violent. Un exemple: situar les obres d'art, que no corresponen a l'art d'Occident, en un ordre secundari. En canvi, quan es tracta de "l'oblit preceptiu" aquest pot tenir un sentit positiu perquè pot superar, restaurar i cohesionar una societat amb un passat traumàtic i dividit.

Connerton observa altres oblits que afecten les persones, les famílies, les comunitats, les empreses: "oblidar per crear una identitat nova" (*forgetting that is constitutive in the formation of a new identity*) i "l'amnèsia estructural" (*structural amnesia*). El primer

189. RICOEUR, Paul. "El olvido en el horizonte de la prescripción" a: *¿Por qué recordar?* Buenos Aires: Granica, 2007, pp. 73-76.

190. *Ibid.*, p. 76.

191. ROUSSO, Henry. "El estatuto del olvido" a: *¿Por qué recordar?* Op. cit., pp. 87-90, p. 90.

cas representa oblidar elements del passat per donar pas a un procés de creació d'una nova i compartida identitat. Un dels exemples que proposa Connerton es relaciona amb els processos d'immigració: l'arrelament a una nova realitat, significa també desprendre's de detalls o elements del passat per fomentar els nous lligams socials. En canvi, "l'amnèsia estructural" es dona quan hi ha un dèficit d'informació entre generacions.

"L'annul·lació" (*forgetting as annulment*) seria el cas contrari al dèficit d'informació: l'excés col·lapsa la possibilitat de recordar i aquest és un fenomen que les noves tecnologies han agreujat. La capacitat d'acumular informació per part dels humans no és la mateixa que la capacitat que tenen els ordinadors. "L'obsolescència" (*forgetting as planned obsolescence*) és una altra mena d'oblit. De la mateixa manera que els aparells tenen un cicle de vida, l'acceleració dels temps moderns fa que hi hagi elements del passat que han quedat superats per les noves innovacions, modes, tendències. Els aparells queden obsolets i els nens i els joves no saben res de Bach o de Beethoven perquè la indústria discogràfica està interessada en fer valdre el rock, per exemple.

I, finalment, la setena mena d'oblit ens porta de nou al nostre fil argumental: "el silenci humiliat" (*forgetting as humiliated silence*). Aquest és el cas de la destrucció de les ciutats alemanyes sota les bombes aliades durant la Segona Guerra Mundial. Connerton dona dades: 130 ciutats alemanyes en runes, 600.000 ciutadans morts, 3,5 milions de cases ensorrades i 7,5 milions de persones sense lloc on viure. Connerton observa que gairebé durant cinquanta anys s'ha promogut un silenci tàcit imposat en benefici del "miracle econòmic" i sota el pes de la "prudència" de no fer aflorar els greuges de la memòria.¹⁹²

Nosaltres, però, podem afegir més elements per entendre aquest silenci, aquest tabú. Seguirem aquí l'argumentació d'Andreas Huyssen, formulada en el *XXVII Congrés Brasiler de Ciències de la Comunicació* (2004). El trauma viscut per a la població alemanya, la que no tenia origen jueu durant la Segona Guerra Mundial, no va ser l'Holocaust –quilòmetre zero dels traumes contemporanis– sinó l'experiència dels bombardejos de l'aviació aliada. Ara bé, si l'assumpció de la Shoah va trigar dècades en obrir-se a l'espai públic, el primer en trencar el silenci sobre la destrucció de les ciutats alemanyes serà un assaig de l'escriptor W.G. Sebald¹⁹³ sobre guerra aèria i literatura *Luftkrieg und*

192. CONNERTON, Paul. "Seven types of forgetting" a: *Memory studies*. Los Angeles: SAGE Publications, 2008, vol.1; pp. 59-71. Veure: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/08Connerton7TypesForgetting.pdf>

193. «Les variacions Sebald» és el títol de l'exposició que el CCCB va dedicar l'any 2015 a aquest escriptor alemany i la influència que va tenir en molts intel·lectuals i artistes, malgrat la seva mort prematura, en accident de trànsit, el 2001.

Literatur (1999) i la publicació de **Der Brand** (2002) de l'historiador Jörg Friedrich. El tema silenciats, però no oblidat, eclosionarà l'any 2002 amb **Der Brand** (El Foc) i la publicació es convertirà en un *best-seller*. Una explicació raonable d'aquest silenci entre la població, més enllà de l'interès polític en reconstruir el país amb l'ajuda del Pla Marshall, pot tenir a veure a com expressar el drama de les bombes sobre les ciutats, poc abans d'acabar la guerra, sense relativitzar els crims de l'Holocaust. És a dir, podria semblar que els alemanys s'erigien en víctimes, primer del nazisme, després dels bombardejos anglesos i nord-americans i, finalment, de l'ocupació aliada del seu país.¹⁹⁴

Dèiem que trenta anys podia ser un període necessari per recordar. En el cas dels bombardejos aliats sobre Alemanya, han fet falta gairebé seixanta. El doble.

Todorov defensa que la millor manera d'arribar a la "veritat" i que serveixi, tot d'una, com instrument "educatiu" col·lectiu són les comissions de la veritat. Argumenta que la justícia no pot atendre tots i cada un dels casos que van incórrer en delictes de lesa humanitat, en canvi, les comissions poden supervisar i demanar el seu testimoni a molts més responsables. A més, les comissions renunciïn al càstig, sempre i quan els perpetradors confessin els seus crims. Fet que ajuda a conèixer millor els mecanismes de la repressió.

Aquest és el cas de la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC) sud-africana que perseguia la veritat i la concòrdia. El bisbe anglicà Desmond Tutu la va presidir, tot i que inicialment va tenir dubtes de la seva eficàcia:

Desmond Tutu: *No estic segur que m'hi arribés a mostrar escèptic. Potser sí una mica indecís possiblement, perquè em preguntava si els blancs respondrien com un esperaria a aquell gest de magnanimitat que se'ls oferiria.*¹⁹⁵

El que sí tenien clar és que l'amnistia no era possible a Sud-àfrica després de gairebé cinquanta anys formals d'apartheid. De fet, molts més a la pràctica.

Desmond Tutu: *Naturalment, nosaltres vam aprendre de les experiències de l'Argentina, de Xile. Vam aprendre dels seus errors i dels seus èxits. Nosaltres dèiem: si per exemple a Xile van dir que donarien una amnistia general, generalitzada, nosaltres vam*

194. HUYSSSEN, Andreas. "Resistencia a la Memoria: los usos y abusos del olvido público", a: *XXVII Congreso Brasileiro de Ciências da Comunicação/Intercom*. Porto Alegre: 2004, pp. 1-15. Veure: http://intercom.org.br/memoria/congresso2004/conferencia_andreas_huyssen.pdf

195. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Desmond Tutu". Ciutat del Cap: TVC, 13 de març de 2008.

*dir que no, que una cosa així no resoldria les nostres dificultats. Perquè si es dóna una amnistia general, el que en realitat es diu és que la gent que denuncia que els seus drets han estat violats, la gent que ha patit, es diu que el seu patiment no importa. O bé es diu que no va tenir lloc.*¹⁹⁶

Una altra singularitat del cas sud-africà va ser que també els membres del Congrés Nacional Africà (ANC) que van combatre l'apartheid amb les armes van ser cridats a donar testimoni davant de la TRC. Un fet realment singular perquè les convencions de Ginebra que regulen les conductes en temps de guerra consideren la lluita de l'ANC com una guerra justa: defensar-se davant l'enemic. Desmond Tutu ens ho va justificar tot i les crítiques que va provocar aquesta decisió.

Desmond Tutu: *Una guerra justa no justifica que es pugui combatre fent servir qualsevol mètode. I és cert que hi va haver gent que deia que així es criminalitzava la lluita, però nosaltres volíem ser capaços de crear una societat nova, una societat que respectés els drets humans, llavors havíem de ser molt equitatius. Nosaltres vam dir que no hi havia equivalència moral entre els que van lluitar contra l'apartheid i els que el van defensar.*¹⁹⁷

D'aquesta manera la TCR perseguia una sèrie d'objectius: no oblidar, la veritat, dignificar les víctimes i treballar per a la reconciliació entre la majoria negra i la minoria blanca que ostentava el poder durant el règim de l'apartheid. Quan estudiem el cas de manera detallada veurem si aquests objectius es van assolir amb èxit. De fet, podem avançar que l'objectiu fonamental era restaurar la unitat moral de la comunitat política. Aquest model restaurador va tenir un ressò internacional molt favorable però el seu exemple ha estat gairebé estèril si pensem com van acabar Saddam Hussein o Gadafi.

Desmond Tutu ha citat el cas de Xile i de l'Argentina com a antecedents de la Comissió de la Veritat i la Reconciliació. Del cas xilè, en parlarem a l'abordar la part 4 dedicada al "Debat". De fet, com hem dit, quan l'Argentina enceta la via judicial, la TRC sud-africana ha posat fi a la seva missió. Però comparant els dos models, es poden copsar les diferències d'objectius i la implicació laica o religiosa de cada un d'ells.

A l'Argentina, després de les amnisties solapades i els indults, sota la pressió militar, la via per abordar els crims de la dictadura ha estat el que hem denominat la "justícia punitiva", acompanyada d'institucions que promouen la justícia, la memòria i la veritat. Però la clau de volta està centrada en portar, individualment, els responsables davant d'un tri-

196. *Ibid.*

197. *Ibid.*

bunal i discriminar crims i criminals. Algunes veus consideren que el model argentí s'ha convertit en una venjança pública i que l'objectiu és castigar. Però més enllà, del càstig o del perdó, les organitzacions de Drets Humans de l'Argentina no creuen en el tema de la reconciliació. Ens ho explicava el filòsof i assagista Ricardo Forster:

Ricardo Forster: *La reconciliación como pura palabra, como fenómeno súper estructural, tiende más bien al olvido, tiende a desvanecer las responsabilidades y tiende a esta lógica que supone que sólo se puede construir hacia delante olvidando el pasado. Es decir, no hay posibilidad de transformar, mejorar las condiciones de la vida, social, económica, política, jurídica, de nuestras sociedades, en particular de la Argentina, haciendo borrón y cuenta nueva en relación al pasado. Entonces, desde esta perspectiva uno podría inmediatamente pensar que el concepto de reconciliación es un concepto primero que proviene del mundo de las iglesias, particularmente de la iglesia católica. Esto suponiendo que la iglesia pueda ponerse por encima de los actores como una especie de universal que guarda patrimonialmente la moral de la sociedad y lo que hace es abrir la posibilidad de la reconciliación.*¹⁹⁸

Recordem que a Sud-àfrica dos membres vinculats a les esglésies, Desmond Tutu, bisbe anglicà, i Alex Boraine, ministre de l'Església Metodista, van ser els màxims responsables de la Comissió Veritat i Reconciliació. Hi ha un altre element que distancia el model argentí del sud-africà. A l'Argentina les víctimes, en els treballs de memòria, no tenen, com hem vist, militància política. És una manera de contrarestar la teoria de "los dos demonios". Aquest concepte d'homologació entre els militars i la guerrilla, produeix un rebuig frontal a totes les organitzacions implicades en la memòria col·lectiva, tal com ens argumentava el fiscal Félix Pablo Crous:

Félix Pablo Crous: *La teoría de los dos demonios es la pretensión de contar la historia equiparando en dos bandos beligerantes a las víctimas del terrorismo de estado y el estado terrorista. Es una teoría que pretende montarse sobre un escenario de una guerra civil convencional, por denominarlo de alguna manera, que exculpe, si fuera posible porque ni aun dando el crédito a esta teoría habría exculpación posible para crímenes de guerra, pero que pretenda exculpar o que pretende exculpar a los criminales del estado.*¹⁹⁹

"Fer justícia és dotar el passat de la seva veritat moral", diu el magistrat francès i secretari general de l'Institut des Hautes Études sur la Justice de París, Antoine Garapon.

198. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Ricardo Forster". Buenos Aires: TVC, 28 de març de 2008.

199. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Félix Pablo Crous". Buenos Aires: TVC, 26 de març de 2008.

I afegeix: “és fer possible la superació del passat. Perquè en el transcurs d’un judici es rememora els crims i amb la sentència es tanca la rememoració”. Clou el dol. En canvi, “el drama de la impunitat, quan el crim no ha estat reconegut com el que és, provoca patiment tant a les víctimes directes com també al conjunt de la comunitat política”.²⁰⁰

Veritat, justícia, reconciliació, perdó, víctima són termes que tindran una concepció i aplicació diferent quan analitzem d’aprop el model sud-africà.

200. GARAPON, Antoine. “La justicia y la inversión moral del tiempo” a: *¿Por qué recordar?* Op. cit., p. 99.

5. Identitat i memòria col·lectiva

5.1. Commemorar

Des de la dècada dels noranta, però amb molt més impuls des de l'any 2000, s'han aixecat museus, monuments, memorials, commemoracions que volen ser refugi de la memòria: l'*Holocaust Memorial Museum* (Washington, 1993), *Jewish Museum* (Berlín, 2001), *Apartheid Museum* (Johannesburg, 2001), *Memorial Jews of Europe* (Berlín, 2005), *Parque de la memoria* (Buenos Aires, 2007), Museu Memorial de l'Exili (La Jonquera, 2007), *Commemoració 1714-2014* (Catalunya, 2014), *Memorial del Camp de Rivesaltes* (Llenguadoc-Rosselló, 2015). Aquests són alguns exemples de l'emergència d'aquesta topografia de la memòria, dipòsit de petites o grans experiències viscudes o narrades que conviden al debat des de perspectives diverses.

Per acabar aquest marc conceptual, intentarem, doncs, esbrinar les maneres com un col·lectiu es relaciona amb el seu passat en un context de societats secularitzades i en crisi. Societats modernes on pràcticament han caigut en desús els vincles que abans constituïen lligams de cohesió: els mites, la religió, la raó, el marxisme, el progrés. De fet, si el record fos present no caldria commemorar. És una obvietat, no per això menys evident. Sembla doncs, que la cultura commemorativa omple un buit, una mancança, una desaparició. Però també commemorar és reparar l'intent de reprimir l'emergència del record ja sigui viscut o "record del record", com apunta Margalit. I aquest commemorar pot servir per petrificar un passat –real o imaginat– o per construir un debat al voltant del passat i del futur.

Però per bastir aquests llocs de memòria, primer és necessari consensuar i donar coherència a un passat en comú i construir una memòria col·lectiva. Seguirem, doncs, un trajecte de reflexió que, sense acotar el tema, abordarà els significats del fet commemoratiu, de què vol dir "memòria col·lectiva" i de quin paper tenen en la societat actual.

Comencem per veure si l'afany commemoratiu "mata" la memòria o la "vivifica" i amb quins objectius.

Etimològicament commemorar vol dir intensificar un record, fer solemnement memòria d'un esdeveniment o d'una persona. Trencar, per tant, "la costra rutinària que recobreix les ferides del passat i anul·la l'experiència d'allò viscut": Joan Ramon Resina, director de l'Institut d'Estudis Ibèrics de la Universitat de Stanford, afegeix:

La conmemoración es una incisión en lo cotidiano, un tiempo cuya distinta intensidad registra el calendario. Asimismo, el monumento es un lugar 'otro', un espacio en un vo-

*lumen distinto al que ocupa la cotidianidad. Proyectarlo en función de esa cotidianidad equivale a secularizar el espacio sacrificial de la historia.*²⁰¹

El sociòleg alemany Harald Welzer avança un interrogant sobre la insistència monumental:

Harald Welzer: *La construcció d'un monument commemoratiu és una qüestió complicada. És una forma de la memòria que manté viva la memòria? O és una forma de la memòria que mata la memòria, que en posa fi, com si fos una tomba? Si és així, la memòria esdevé l'objecte d'un esdeveniment litúrgic, d'una cosa que ja està determinada. La memòria no esdevé l'objecte d'un aprenentatge històric, una cosa viva que també pot ser molt significativa pel present i no només pel passat.*

Welzer ens acaba de situar en aquesta ambigüitat que acompanya la memòria commemoració. Pot ser un element vivificador del present o una forma "rígida" que tanca el passat, el petrifica sense possibilitat d'encetar el debat. Segons Welzer, allò que és important és treballar sobre les dinàmiques que van fer possible l'horror, no l'horror per si mateix que aporta poc coneixement sobre el perquè va passar:

Harald Welzer: *Ajuda molt més desenvolupar formes vives de diàleg, a través de les quals sigui possible adonar-se de quina manera sorgeixen aquests processos que jo anomeno 'antihumans'. Ajuda molt més veure com en una societat, que no era tan diferent de la societat actual alemanya, espanyola o francesa, funcionen les dinàmiques d'exclusió, i com hi pot haver una escalada d'aquestes dinàmiques. Jo crec que aquesta és la pregunta central i no la mirada habitual als grans crims i als grans horrors.*

Per tant, aquesta nova litúrgia civil feta d'itineraris, memorials, museus, cerimònies, festes, aniversaris que parlen del que va passar no pot substituir ni les veus ni la memòria crítica del perquè va passar. L'historiador Tony Judt insistia en aquest diàleg entre història i memòria.

Permitir que la memoria sustituya a la historia es peligroso. Mientras que la historia adopta necesariamente la forma de un registro, continuamente reescrito y reevaluado a la luz de evidencias antiguas y nuevas, la memoria se asocia a unos propósitos públicos, no intel-lectuales: un parque temático, un memorial, un museo, un edificio, un programa de televisión, un acontecimiento, un día, una bandera. Estas manifestaciones mnemónicas del pasado son inevitablemente parciales, insuficientes, selectivas; los encargados de elaborarlas se ven antes o después obligados a contar verdades a medias o incluso

201. RESINA, Joan Ramon. WINTER, Ulrich (eds.) *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Frankfurt-Madrid: Vervuert-Iberoamericana, 2005, p. 10.

mentiras descaradas, a veces con la mejor de las intenciones, otras veces no. En todo caso, no pueden sustituir a la historia.²⁰²

És a dir, sense la història, la memòria és susceptible d'un mal ús. Però Judt no està en contra de la commemoració, sinó de com es fa. Posa l'exemple del museu en memòria de l'Holocaust de Washington, que creu que no respon a la història. És un memorial, segons Judt, al servei d'un fi públic lloable: juxtaposar els records que desa amb el coneixement de la història. Però, per tant, els visitants han de tenir aquest coneixement per poder sotmetre'l a una anàlisi crítica. Aquesta és la diferència que l'historiador utilitza per valorar dos memorials situats a França: el Memorial de Caen i l'Historial de Péronne.

El Memorial de Caen (1988) és el museu oficial de les guerres de França amb Alemanya durant el segle XX. En els darrers anys (2009-2010) ha dedicat espais focalitzats en el desembarcament de Normandia i la Guerra Freda. L'Historial de la Gran Guerra (1914-1918) és un museu creat el 1992 per un comitè internacional d'historiadors. Judt considera que l'Historial és pedagògic perquè ofereix una presentació narrativa convencional, cronològica, i eficaç, de l'ensenyament de la història. En canvi, el Memorial és tot sentiment: "proporciona una atmosfera, però el visitant és el responsable de la història".²⁰³

Judt creu que aquests enfocos que primen les sensacions, els sentiments, també responen al fet que Occident no sap com explicar la seva història, s'ha perdut la confiança sobre la interpretació del passat. Els EUA, els Països Baixos, França, Espanya o Gran Bretanya no saben com "explicar una història nacional coherent sense sentir-se avergonyits o ressentits"²⁰⁴ però la història sòlida tornarà:

*Es extraordinariamente difícil imaginar una sociedad que pueda pasar sin una narrativa coherente y consensuada de su pasado. De modo que es responsabilidad nuestra producir esa narrativa, justificarla y luego enseñarla.*²⁰⁵

Judt sembla tenir una idea molt genuïna de la funció dels historiadors quan és obvi que han estat els historiadors pretèrits i els actuals els que posen la història interpretada al servei de la construcció de les memòries col·lectives que més han interessat l'edifici de la nació-Estat.

Alain Touraine, en el *Fòrum Internacional de Memòria i Història* (1998), sota els auspicis de l'Acadèmia Universal de les Cultures, celebrat a París, ho va dir sense retòrica:

202. JUDT, Tony. SNYDER, Timothy. *Pensar el siglo XX*. Op. cit., p. 267.

203. *Ibid.*, p. 268.

204. *Ibid.*, p. 270.

205. *Ibid.*, p. 270.

*La memoria representa también la liberación de los pobres y de los dominados respecto a la historia escrita por los dominadores.(...) Como recuerda Umberto Eco, la memoria colectiva resiste las representaciones reconocidas y transmitidas por la historia.*²⁰⁶

Aquest és el cas, per exemple, de la història de les dones. La dels homes feta pels homes ha dominat la visió del passat durant segles, fins que la crítica feminista i la memòria individual i col·lectiva van obligar a explorar la contribució femenina a l'evolució dels temps històrics. I el mateix passa amb el debat entre global i local. La memòria local es resisteix a ser un subproducte sense significat en un marc polític i econòmic global. Touraine reivindica l'accent cultural propi:

*Nosotros [franceses] defendemos una lengua, un cine, unas costumbres, todos presentes en nuestra memoria, para proteger nuestro deseo de crear un porvenir original, personal, no en el sentido de ser diferente al de los demás, sino capaz de aportar una respuesta particular a la pregunta que se plantea a todos: ¿cómo combinar nuestra participación en el mundo de las técnicas y de los mercados con nuestra identidad personal y colectiva?*²⁰⁷

Molt sovint, els itineraris que ressegueixen llocs de memòria són qualificats de “turisme de la memòria” o “memòria souvenir” i no precisament de manera positiva. L'antropòleg social i cultural Jean Didier Urbain no comparteix aquesta mirada. Considera que el turisme de memòria permet els treballs de dol i tenen un triple objectiu: el desenvolupament del lloc on són ubicats, la construcció d'una identificació amb el territori i una manera col·lectiva de conèixer el passat. I aquest coneixement és dinàmic, alhora que admet noves interpretacions.²⁰⁸

5.2. Memòria col·lectiva

La qüestió que plantejava Touraine continua vigent. El món globalitzat, com ja deiem en començar aquest marc teòric, ha creat la necessitat de combinar “mercat” i “identitat individual i col·lectiva” i per salvaguardar aquesta identitat, la memòria col·lectiva esdevé un element cabdal amb un triple objectiu:

- cívica, exemplificar allò que suposa la pèrdua dels valors democràtics (guerra, horror, tortura, crim);

206. TOURAINE, Alain. “Memoria, historia, futuro” a: *¿Por qué recordar?* Op. cit., pp. 199-209, p. 201.

207. *Ibid.* p. 202.

208. URBAIN, Jean Didier. “Tourisme de mémoire, un travail de deuil positif” a: *Les Cahiers Espaces*. París: Editions Touristiques européennes, 2003, n. 80, pp. 1-21.

-
- polític, consensuar una memòria amb l'ambició d'esdevenir col·lectiva i cohesionadora;
 - identitari, preservar els elements singulars (culturals, socials, econòmics) que defineixen una societat. Sentir-se vinculat a una memòria comuna i a una voluntat comuna de futur.

Quan s'aborda l'element d'"identificació" col·lectiu, ens trobem amb visions diametralment oposades. Aquestes visions poden ser defensades des del marc teòric o bé des de la pràctica que exerceixen els propis Estats: des d'una visió "historicista", formular una "tradició inventada",²⁰⁹ com defensa Hobsbawm; "negacionista", eradicar identitats culturals divergents per fer-ne prevaler una de sola; o compensatòria per reconstruir la memòria del passat obligada a reprimir el record.

Però la pregunta que ens farem i intentarem resoldre és si és possible inventar-se una tradició del no res o si bé sempre hi ha un substrat que es vivifica. I, sobretot, allò que és més important: no els orígens d'una tradició sinó l'esforç col·lectiu per preservar-la –intacta o transformada– però amb una ambició de futur. Aquest serà l'esquema amb el qual interpretarem, al final d'aquesta recerca, la política memorialística del model sud-africà.

Hem utilitzat sovint l'expressió "memòria col·lectiva" al llarg d'aquest marc teòric referencial sense precisar-ne el seu significat. Ara és el moment de concretar el seu contingut conceptual. Per fer-ho seguirem els raonaments que el filòsof Avishai Margalit fa sobre el "record comú" i el "record compartit",²¹⁰ de la mateixa manera com abans ens ha ajudat formular les característiques del "testimoni moral".

Record en "comú" –segons, Margalit– és un concepte que expressa una suma: persones que recorden un esdeveniment que han presenciats en comú per ser al lloc dels fets o bé a través de la transmissió en directe per la televisió. Posem nosaltres un exemple: la caiguda de les Torres Bessones el 2001 a Nova York. En canvi, per esdevenir un record "compartit" ha d'haver "objectivació": integrar les diferents perspectives en una versió gairebé única o en poques versions. En aquest cas, poden incorporar-se altres persones a aquest record a través de la descripció que en fan els testimonis presencials, els mitjans de comunicació, etc. Molt sovint les persones tenen molt present el canal a través del qual van ser incorporats al record "compartit". Seguint l'exemple de l'atemptat a Nova York, la gent d'arreu del món recorda com se'n va assabentar, el que feia en

209. HOBSBAWM, Eric J. RANGER, Terence. *L'invent de la tradició*. Vic: Eumo Editorial, 1988, p. 13.

210. MARGALIT, Avishai. *Ética del recuerdo*. Op. cit., pp. 41-71.

aquell moment i altres detalls que en condicions normals no recordaria. Margalit anomena aquesta predisposició “fenomen flash”. Les societats tradicionals tenien un xaman, un sacerdot, etc., que feia de transmissor; el record compartit de les societats modernes necessita d’institucions públiques i mitjans d’ajuda mnemotècnica com poden ser els arxius, els monuments, els memorials, per fer arribar aquest record “contrastat”.

I això ens porta –diu, Margalit– a la transmissió de generació en generació fins arribar a la generació que va presenciar un esdeveniment real. Però també pot passar que

*Si se remonta un recuerdo compartido en dirección hacia el pasado, es posible que se llegue no a un acontecimiento, sino al relato de un acontecimiento.*²¹¹

És a dir, quan ja no hi ha ningú que hagi viscut directament aquesta experiència ens trobem davant d’un “record del record”, d’un relat. Aquest relat d’un record compartit empeny la comunitat a reviuir aquest llegat a través de la revivificació i la commemoració. Aquest “reviure” aglutina la societat i esdevé un element d’identitat en un context de dinàmiques canviants i fràgils. I tot això passa en societats modernes secularitzades que han donat el pas d’un món “encantat” a un món “desencantat”.

Margalit utilitza aquí les dues cosmovisions formulades pel sociòleg alemany Max Weber (1864-1920) a *Wissenschaft als Beruf* (1919).²¹² Fem atenció a aquesta doble visió d’anàlisi de la realitat. Weber és el pensador d’un món que ha perdut la innocència. És el sociòleg posterior a Marx, que defensava la democràcia liberal sense per això renunciar a mostrar les zones grises de la dinàmica capitalista interessada en el mecanisme i en augmentar la productivitat. I, en aquest context, Weber contempla el trànsit d’una societat “encantada”, irracional, mística, emocional, sensitiva i intuïtiva a una nova societat “desencantada” o “desmagificada del món», racional i científica. És a dir, Weber observa com els nous temps han foragitat l’explicació màgica del món per entrar de ple en la Modernitat, en el món de la raó instrumental i el poder de les màquines i la burocratització. El resultat és una societat individualitzada i freda que també comporta perills: alienació, confusió, societat de masses, desencantament. Una societat que no troba en la ciència les respostes que s’ha format des de sempre.

Recapitulando. Dados estos supuestos y tomando nota de cuanto acabamos de decir, vemos cómo han zozobrado todas las ilusiones que veían en la ciencia el camino hacia el verdadero ser, hacia el arte verdadero, hacia el verdadero Dios, hacia la felici-

211. *Ibid.*, p. 52.

212. WEBER, Max. “Wissenschaft als Beruf (1919)” a: **Max Weber, Schriften (1894-1922)**. Stuttgart: Kröner, 2002, pp. 474-512. Consultable en alemany a: <http://www.wsp-kultur.uni-bremen.de/summerschool/download%20ss%202006/Max%20Weber%20-%20Wissenschaft%20als%20Beruf.pdf>

*dad verdadera. ¿Cuál es el sentido actual de la ciencia como vocación? La respuesta más acertada es la de Tolstói, contenida en las siguientes palabras: La ciencia carece de sentido, puesto que no tiene respuesta para las únicas cuestiones que nos importan, las de qué debemos hacer y cómo debemos vivir. Sería vano discutir el hecho de que, en realidad, la ciencia no responde a tales cuestiones. El meollo del problema está, sin embargo, en que no ofrece ninguna respuesta y en que no contribuye, en definitiva, a plantear adecuadamente tales cuestiones.*²¹³

I tornant a Margalit, el “record compartit” es troba tensionat entre els dos pols: el “desencantat” i l’“encantat”. Entre la història i el mite. I en les societats modernes les dues cosmovisions continuen existint. La memòria col·lectiva dialoga amb el present i el passat, amb els vius i amb els morts.

Àngel Castiñeira insisteix en aquesta idea de la fluïdesa entre l’ahir i l’avui quan afirma que la funció última de la memòria col·lectiva és donar continuïtat als records compartits per la nació, crear vincles sentimentals d’identificació i delimitar la diferència cultural davant d’altres nacions.

*En buena parte, la memoria colectiva es el componente central de, y la que da continuidad a, la identidad nacional y la que permite la (re)construcción nacional, sobre todo porque favorece la familiarización progresiva con el pasado a través de un verdadero recorrido iniciático de aculturación que pasa por los relatos recibidos a través de un vínculo transgeneracional formado por el núcleo familiar, las redes de parentesco, los grupos primarios y sociales, etc. hasta acceder a la memoria de los antepasados, la memoria ancestral.*²¹⁴

5.3. Recordar, recuperar i imaginar

Àngel Castiñeira ha introduït el tema que ja havíem avançat amb Touraine i Sáez: memòria i identitat són elements defensius davant la Modernitat i la postmodernitat.

A partir de la dècada dels vuitanta, i no és un fet casual, es produeix una bibliografia important al voltant del tema nació i estat-nació. Azar Gat, investigador israelià sobre història militar, democràcia i nació, contempla dues línies de reflexió. La que defensa

213. WEBER, Max. “La ciencia como vocación” a: **El político y el científico**. Programa de Redes Informáticas y Productivas de la Universidad Nacional de General San Martín (UNSAM), pp. 39-58. Consultable a: <http://www.hacer.org/pdf/WEBER.pdf>

214. CASTIÑEIRA, Àngel. “Naciones imaginadas” a: **Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)**. Op. cit., p. 57.

l'estat-nació com una creació de la modernitat que emergeix, a l'Europa del segle XIX, amb França i la revolució industrial. Les nacions són –segons aquest marc referencial– un producte dels processos d'integració social i mobilització política. És la teoria que defensava, des del liberalisme, Ernest Gellner (1925-1995) a ***Nations and Nationalism*** (1983) i Eric Hobsbawm, des del marxisme:

*Al igual que la mayoría de los estudiosos serios, no considero la 'nación' como una entidad social primaria ni invariable. Pertenece exclusivamente a un período concreto y reciente desde el punto de vista histórico. Es una entidad social sólo en la medida en que se refiere a cierta clase de estado territorial moderno, el 'estado-nación', y de nada sirve hablar de nación y de nacionalidad excepto en la medida en que ambas se refieren a él. Por otra parte, al igual que Gellner, yo recalcaría el elemento de artefacto, invención e ingeniería social que interviene en la construcción de naciones.*²¹⁵

Benedict Anderson, en la línia anterior però sense coincidir del tot amb la idea d'"artefacte" o pura "invenció", associarà la nació a la idea d'una comunitat *imaginada*. Terme que partir del 1983 serà referenciat en milers d'articles.

*I propose the following definition of the nation: it is an imagined political community and imagined as both inherently limited and sovereign.*²¹⁶

I la segona mirada que observa Azar Gat, en els estudis sobre la nació, és la d'una visió més "tradicional", més "perenne": una realitat i un sentiment que existeix amb anterioritat als temps moderns. Gat creu que el concepte de nació es troba a mig camí entre la "modernitat" i la "tradicció".²¹⁷ De fet Gat, contra les teories sobre "comunitats imaginades" i "tradicions inventades", reivindica la importància originària de les identitats nacionals basades en el parentiu, l'etnicitat, la llengua i una cultura compartida. Factors arrelats i en continua transformació. I aquests són anteriors a la modernitat i a la creació de l'estat-nació:

*National states appeared only in those cases in which a rough congruence between an ethos and state occurred.*²¹⁸

Més de cent anys abans d'aquesta formulació de tall clàssic, Ernest Renan afirmava, en la cèlebre conferència *Qu'est-ce qu'une nation?*, pronunciada a la Sorbona el 1882,

215. HOBBSAWM, Eric. ***Naciones y nacionalismo desde 1780***. Barcelona: Crítica, 1998, pp. 17-18.

216. ANDERSON, Benedict. ***Imagined Communities: reflections on the Origin and Spread of Nationalism***. Londres: Verso, 2006, p. 6.

217. GAT, Aza. YAKOBSON, Alexander. ***Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism***. Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 1-26.

218. *Ibid.*, p. 5.

que en tota nació hi ha “la possessió d’un ric llegat comú de memòries”.²¹⁹ Aquest llegat comú del passat i la voluntat, formulada com un “plebiscit diari”, de continuar formant part d’un futur en comú són els dos elements que caracteritzen –segons Renan– la nació. A diferència de Gat, Renan rebutjava les definicions que imperaven en el seu temps sobre la identitat nacional: fidelitat a una dinastia, raça, llengua, religió, interessos econòmics, fronteres. I això ho deia a París, el 1882.

I tornant al tema de la “dimensió imaginada” de la memòria col·lectiva, Àngel Castiñeira hi veu un element que convida a la reflexió:

*[La] dimensión imaginada o inventada de la memoria colectiva no tiene que ser forzosamente valorada de manera negativa o falseadora de la experiencia vivida sino también y sobre todo como un componente reflexivo necesario en el acto de la representación del recuerdo.*²²⁰

Castiñeira complementa la seva afirmació fent menció a les observacions que Cornelius Castoriadis (1922-1997), filòsof francès d’origen grec, creador del concepte d’“imaginari col·lectiu” a *L’institution imaginaire de la société* (1975), defineix l’“imaginari” des de dues accepcions: primera, la d’una història absolutament inventada; segona, la capacitat per part d’un grup de persones de reassignar de significat uns símbols disponibles. En el pròleg a la primera edició de l’obra, Castoriadis crítica l’ús i la interpretació que s’havia fet del terme “imaginari col·lectiu”.²²¹

*Los que hablan de ‘imaginario’, entendiendo por ello lo ‘especular’, el reflejo o lo ‘ficticio’, no hacen más que repetir, las más de las veces sin saberlo, la afirmación que les encadenó para siempre a un subsuelo cualquiera de la famosa caverna: es necesario que este mundo sea imagen de alguna cosa. Lo imaginario del que hablo no es imagen de. Es creación incesante y esencialmente indeterminada (histórico-social y psíquico) de figuras/formas/imágenes, a partir de las cuales solamente puede tratarse de ‘alguna cosa’. Lo que llamamos ‘realidad’ y ‘racionalidad’ son obras de ello.*²²²

És a dir, hi ha un grau zero del llenguatge i del pensament, un magma simbòlic. La

219. RENAN, Ernest. “Què és una nació” a: *l’Espill*, 7. València: Universitat de València, primavera 2001, p. 129.

220. CASTIÑEIRA, Àngel. “Naciones imaginadas” a: *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Op. cit., p. 58.

221. Cornelius Castoriadis va formar part del grup i de la revista *Socialisme ou barbarie* (1945-1965) que combatia l’estalinisme i defensava un marxisme antidogmàtic. L’últim article que va publicar, a la revista, duia per títol “La imaginació al poder” que tindrà una gran influència en el Maig del 1968. L’expressió *imaginari col·lectiu* la inclourà, per primera vegada, en els articles que publica a la revista entre 1964-1965.

222. CASTORIADIS, Cornelius. *La institución imaginaria de la sociedad*. Barcelona: Tusquets, 2013, p. 12.

societat és un magma de magmes: déus, polis, ciutadans, nació, estat, partit, tabús, virtuts, pecats que estimulen l'acció més enllà dels raonaments lògics. En això, Castoriadis reprén l'argument de Weber i els móns "encantats" i "desencantats" que operen en les societats modernes.

Un d'aquests magmes flexibles, inacabats i en constant transformació és la idea de nació. Hi ha una nació "territori", receptacle d'imaginari, i una nació feta de memòries. Sense negar que la idea de nació pot estar estretament vinculada a narracions fictícies i anacròniques, embolicades sota l'aparença d'una falsa antiguitat, Charles Taylor defensa sense ambigüitats que

*No obstante, de una manera o de otra, una nación, para tener identidad, requiere y desarrolla una cierta imagen de su historia, su génesis, su desarrollo –sus padecimientos y sus logros–. Esos relatos nos envuelven y forman imágenes nuestras y de nuestro pasado, mucho más que lo que podemos llegar a darnos cuenta.*²²³

Una idea similar l'expressava Margalit quan parlava de revivificar: "no només és un acte d'identificació sinó d'identitat real".²²⁴ O Maurice Halbwachs i Todorov quan donaven un sentit social i solidari a la memòria i la identitat.

De fet, com ens recorda el filòsof Ferran Sáez Mateu a **Què (ens) passa?** (2003) "el primer autor que va tractar filosòficament el problema de la identitat no va ser pas Herder o Renan, sinó Parmènides (i més endavant, d'una manera molt sofisticada, Plató). La qüestió, per tant, es troba incardinada en la mateixa acta fundacional de la nostra cultura, i no pas en una de les seves múltiples derivacions –en aquest cas, el Romantisme–."²²⁵

El que Sáez fa és subratllar que el tema de la identitat no és un problema específicament modern, sinó la "primera qüestió filosòfica realment abstracta que va ser plantejada en el si de la cultura occidental".²²⁶ El filòsof fa aquest recordatori per allunyar la idea d'identitat de les visions interessades en associar identitat amb nacionalisme, exclusió, essencialisme. Connotacions negatives que, paradoxalment, fan servir els estats-nació –creats sota l'ègida de la uniformitat d'identitats– contra les altres identitats fermament arrelades. Aquest rebuig de la idea d'identitat col·lectiva –la dels altres– no és altra cosa que la cuirassa protectora d'uns estat-nació en crisi. I com, ja citàvem en intentar sistematitzar les raons de l'emergència dels estudis sobre memòria, Ferran Sáez defensa

223. TAYLOR, Charles. **Fuentes del yo**. Op. cit., p. 438.

224. MARGALIT, Avishai. **Ética del recuerdo**. Op. cit., p. 59.

225. SÁEZ MATEU, Ferran. **Què (ens) passa?** Op. cit., p. 167.

226. *Ibid.*, p. 178-179.

que és la ideologia la que transmuta en identitat i no a l'inrevès.

En aquest nou mil·lenni, la memòria col·lectiva i “el retorn al lloc” –en expressió de Joan Nogué–, professor de la Universitat de Girona, és també una de les característiques dels actuals processos de globalització, com ja apuntavem en el “Marc referencial”:

La gent afirma, cada vegada amb més insistència i de forma més organitzada, les seves arrels històriques, culturals, religioses, ètniques i territorials. Es reafirma en les seves identitats singulars. Els moviments socials que contesten la globalització són, fonamentalment, moviments basats en la identitat, que defensen els seus llocs davant la nova lògica dels espais sense llocs, dels espais de fluxos propis de l'era informacional en la qual ja estem plenament immersos. Reclamen la seva memòria històrica, la pervivència dels seus valors i el dret a preservar la seva pròpia concepció de l'espai i del temps.²²⁷

Aquestes identitats col·lectives ja no seran fixes ni immutables ni monolítiques i s'aniran transformant una i altra vegada. Seran els historiadors –amb les seves limitacions metodològiques, ideològiques o identitàries– els que aplicaran el mètode crític per esbrinar el sentit factual de les memòries col·lectives que conformen la identitat. Però allò que interessa –com ja avançava Bloch– no és l'origen real, imaginari o inventat del referent identitari sinó la continuïtat i apropiació que en fa un col·lectiu humà. I aquesta “lleialtat” es manté malgrat altres “magmes” culturals, imaginaris, tanmateix, que empenyen al cosmopolitisme i a titllar la nació –contenedora de memòria– d'artefacte origen dels mals, com ens recorda Joan Ramon Resina:

No és estrany, doncs, que les lleialtats nacionals ofereixin tanta resistència a la lliquació dels valors associats amb les cultures respectives, tot i que l'exigència cultural tendeix constantment a una sublimació cada cop més gran, posant a prova l'elasticitat moral de les persones i augurant inevitables recaigudes dessublimadores en la barbàrie. Es diu sovint que les nacions han estat una font de violència, però gairebé ningú no ha plantejat seriosament la qüestió de si no han estat també una vàlvula que sovint n'ha impedit l'esclat.²²⁸

227. NOGUÉ, Joan. “El retorn al lloc, el retorn a la política” a: *Idees. Revista de temes contemporanis*. Barcelona: Centre d'Estudis Contemporanis, octubre-desembre 2005, n. 27, pp. 24-30, p. 25.

228. RESINA, Joan Ramon. “Comunitat cultural i cultura nacional” a: *Revista Cultura*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, gener 2008, n. 3, pp. 40-56, p. 56.

Tornem de nou a recordar els objectius que havíem comentat en començar aquesta aproximació al fet commemoratiu i la naturalesa de la memòria col·lectiva. Objectiu cívic, enaltir els valors democràtics; objectiu polític, cohesionar una societat; i, finalment, un objectiu identitari amb la finalitat de refer la memòria del passat i compensar dècades de negació o tergiversació.

Tots tres objectius seran presents en la reconstrucció de la memòria i l'Establiment a Sud-àfrica. Cinquanta anys d'apartheid, van dinamitar, congelar o codificar el multilingüisme, la diversitat ètnica, els clans familiars, les tribus, els drets consuetudinaris tradicionals, les comunitats culturals i religioses. Tot en compartiments estancs sota el domini de la minoria blanca. L'única amb drets i deures. La resta, negres, *coloured* i asiàtics no comptava. Era força de treball. La Constitució sud-africana de 1996, la primera plenament democràtica, proclama "sanar les divisions del passat i establir una societat basada en els valors democràtics, justícia social i drets humans fonamentals". La mateixa Constitució afirma la defensa de les minories, les institucions tradicionals i el multilingüisme (onze llengües oficials: l'anglès, l'afrikaaner, i les nou precoloniales) si bé l'anglès funciona com a llengua franca. Però el debat entre els valors de la modernitat i el dret a mantenir la cultura tradicional planteja tensions.

El dret consuetudinari va quedar anclat en el temps sense possibilitat de donar cabuda als canvis socials i els caps de les tribus o "comunitats culturals" poden decidir sobre temes sense seguir els criteris d'igualtat i justícia de la Constitució. L'afrikaans també planteja tensions, està plenament connotat amb el domini blanc. La xacra de la violència, hereva del sistema de discriminació i de la falta d'oportunitats, és present en el dia a dia sud-africà. Però, sobretot, hi ha dues memòries irreconciliables: la de la minoria blanca i la de la majoria negra. Com veurem més endavant, es fa difícil parlar d'una societat cohesionada ni tampoc d'una societat que s'identifica amb un passat comú. No hi és, perquè no ha existit. Cada comunitat negra, *coloured*, índia, xinesa i blanca té el seu. Uns prefereixen "oblidar" o negar el passat, altres el tenen encara molt present.

El repte és construir un Estat real, no formal, amb múltiples nacions, amb identitats diverses, amb passats de domini o repressió, amb memòries col·lectives fragmentades però amb una voluntat de futur i una assumpció interioritzada dels valors democràtics i el respecte als altres.

Part 2

Colonialisme, segregació i apartheid (1652-1994)

Part 2

Colonialisme, segregació i apartheid (1652-1994)

1. De l'explotació a l'exclusió

1.1. Un passat, sempre present

El 2 febrer de 1990, el president de la República de Sud-àfrica, Frederik W. de Klerk (1989-1994), es presentava davant del Parlament i anunciava la fi de la política de segregació:

Our country and all its people have been embroiled in conflict, tension and violent struggle for decades. It is time for us to break out of the cycle of violence and break through the peace and reconciliation. The silent majority is yearning for this. The youth deserve it.

With the steps the Government has taken it has proven its good faith and the table is laid for sensible leaders to begin talking about a new dispensation, to reach an understanding by way of dialogue and discussion.

The agenda is open and the overall aims to which we are aspiring should be acceptable to all reasonable South Africans.

Among other things, those aims include a new, democratic constitution; universal franchise; no domination; equally before an independent judiciary; the protection of minorities as well as of individual rights; freedom of religion; a sound economy based on proven economic principles and private enterprise; dynamic programmes directed at better education, health services, housing and social conditions for all.

In this connection Mr Nelson Mandela could play an important part. The Government has noted that he has declared himself to be willing to make a constructive contribution to the peaceful political process in South Africa.

I wish to put it plainly that the Government has taken a firm decision to release Mr Mandela unconditionally.²²⁹

229. Text íntegre a: <https://www.nelsonmandela.org/omalley/index.php/site/q/03lv02039/04lv02103/05lv02104/06lv02105.htm>

A més, de Klerk anunciava la legalització, després de trenta anys de prohibició, del Congrés Nacional Africà (ANC), el Partit Comunista de Sud-àfrica (SACP) i la resta de partits i organitzacions sindicals que havien liderat la lluita contra l'apartheid.

L'anunci responia a la convicció que el règim de l'apartheid havia tocat sostre i era el principal obstacle per a superar la crisi econòmica i institucional que patia el país. La política internacional també va influir decisivament: només feia dos mesos que havia caigut el Mur de Berlín i, per tant, "el perill comunista", la gran justificació del govern del Partit Nacional, no tornaria a ser viable ni a l'Europa Oriental ni a Sud-àfrica. Havia acabat la Guerra Freda.

Nou dies després, un 11 de febrer, Nelson Mandela, juntament amb altres presoners polítics, era alliberat després de passar vint-i-set anys i sis mesos reclòs en centres penitenciaris. I des de l'Ajuntament de Ciutat del Cap, davant de milers de persones, va declarar:

Avui dia, la majoria dels sud-africans, negres i blancs, reconeixen que l'apartheid no té futur. La nostra pròpia acció popular ha d'acabar per tal de construir la pau i la seguretat. La campanya popular de desafiament, i altres accions de la nostra organització i de la nostra gent, només pot culminar amb l'establiment de la democràcia.

La destrucció causada per l'apartheid, en el subcontinent, és incalculable. S'ha estripat la tela teixida pels lligams familiars de milions de persones. Milions no tenen sostre ni tenen treball. La nostra economia resta en ruïnes i la nostra gent està embolicada en lluites polítiques.

La nostra decisió d'anar, l'any 1960, a la lluita armada amb la formació de l'ala militar de l'ANC, Umkhonto We Sizwe, va ser una acció purament defensiva contra la violència de l'apartheid. Els factors que feien necessària la lluita armada encara existeixen avui dia. No tenim més opció que continuar. Expressem l'esperança que aviat hi haurà un clima procliu a l'acord, de manera que no hi haurà necessitat de mantenir la lluita armada.²³⁰

Mandela també va tenir unes paraules de reconeixement cap a Frederik de Klerk pel pas que acabava de donar per "normalitzar la situació". I va acabar el seu discurs amb les mateixes paraules amb què va cloure el seu al·legat davant la Cort Suprema que el va condemnar a presó (Procés de Rivònia, 1963 i 1964):

He lluitat contra la dominació blanca i he lluitat contra la dominació negra. He cercat l'ideal d'una societat democràtica i lliure, on tothom visqui en harmonia i en igualtat

230. El text íntegre, en anglès, consultable a: www.anc.org.za/ancdocs/history/mandela/1990/release.html

*d'oportunitats. És un ideal que espero poder veure algun dia. Però si fos necessari, és un ideal pel qual també estic preparat per a morir.*²³¹

L'alliberament de Mandela significà el primer pas cap a la fi de quaranta anys d'un sistema polític basat en un mecanisme de classificació dels humans en categories racials i en la jerarquització qualitativa de l'espècie: unes "races" són superiors a les altres i, per tant, legitimades per imposar pràctiques de domini i exclusió, i fins i tot d'extermini.

Amb més o menys intensitat, les polítiques i les pràctiques racistes i discriminatòries contra les poblacions autòctones han estat una constant de tots els règims colonials: supressió o limitació dels drets civils i polítics, esclavatge i servitud, limitat accés a l'educació, segregació residencial, prohibició d'unions mixtes, etc. Després de la Segona Guerra Mundial, les formes colonials més extremes es van anar suavitzant i, a partir, de la dècada de 1960, la major part dels dominis britànics i francesos, a l'Àfrica, van obtenir la independència però també van heretar les febleses del règim colonial i una societat desestructurada.

*Tanto como en Oriente Próximo o el resto de Asia, la descolonización en África no supuso una ruptura nítida con el pasado imperial, ni un billete de entrada en un 'mundo de naciones': los nuevos Estados africanos heredaron las debilidades de los predecesores coloniales cuyo lugar ocuparon tras unas transiciones muy breves. Las lealtades regionales o locales eran mucho más fuertes que el nacionalismo, y construir identidades nacionales sin una lengua vernácula común planteaba un reto formidable.*²³²

Sud-àfrica va mantenir, fins el 1994, la seva lògica de segregació total entre una minoria blanca, posseïdora de tots els recursos i tots els privilegis, i una majoria negra sense cap garantia civil i política. Mentre els sud-africans "no blancs" s'identificaven d'acord el seu grup racial, la Sud-àfrica blanca refermava la idea nacional.

*[En] el 'sur blanco', fue el nacionalismo de los colonos blancos y no el nacionalismo negro africano el que se movilizó más agresivamente a partir de 1945.*²³³

L'abril del 1994 els sud-africans, tots, van anar a votar per primera vegada per escollir el seu president i els representants a l'Assemblea Nacional. Nelson Mandela i el Congrés Nacional Africà (ANC) van guanyar les eleccions amb el 62,65 per cent dels vots emesos.²³⁴

231. *Ibid.*

232. DARWIN, John. *El sueño imperial*. Op. cit., p. 505.

233. *Ibid.*, p. 502.

234. Veure les dades oficials de les eleccions de l'any 1994 a: <http://www.news24.com/Elections/Results#-year=1994>

La Sud-àfrica democràtica ha celebrat, des d'aleshores, cinc comtesses electorals, la darrera el 7 de maig de 2014.²³⁵ Totes cinc les ha guanyat el Congrés Nacional Africà, però l'Aliança Democràtica (DA), un partit de centre eficient i amb experiència de govern als municipis i a la província del Cap Occidental, va guanyant posicions. En les darreres eleccions, va aconseguir el 22,23 per cent dels vots enfront del 62,15 per cent de l'ANC. Sud-àfrica ha consolidat un sistema lliure i democràtic però les diferències socials són enormes i el fenomen de la violència sembla no tenir aturador. I la nova etapa de la Rainbow Nation ho haurà de fer sense la figura emblemàtica de Nelson Mandela, mort el 5 de desembre de 2013.

Però, arribar fins aquí, ha estat un procés que ha transitat per 350 anys de colonialisme, segregació, constitucions i lleis que acabaran per legalitzar i "legitimar" la pràctica de l'apartheid. L'estructura demogràfica de la Sud-àfrica actual també és hereva dels fluxos migratoris procedents de la resta d'Àfrica i de la immigració d'origen europeu, indi, xinès i del sud-est asiàtic. Ens disposem a exposar les línies bàsiques dels antecedents demogràfics, polítics i jurídics que van fer de Sud-àfrica un món de propietat blanca i les dificultats que va representar encetar un procés de transició cap a la democràcia i la fi de l'apartheid ple d'incògnites, reptes i entrebancs. És, en aquest darrer context de tensió i negociació, on s'inscriu la creació de la Comissió Veritat i Reconciliació que analitzarem en la tercera part d'aquest estudi.

Comencem, doncs, per fer una aproximació als primers segles de colonialisme i l'impacte que van tenir les migracions humanes d'Europa, Àfrica i Àsia en un territori sense explorar però habitat per població autòctona. És aquest passat el que fa comprensible la realitat de la Sud-àfrica d'ara mateix.

1.2. Africans, colons i diamants

Els portuguesos van ser els primers europeus que van arribar a l'actual Sud-àfrica. Però no van crear colònies estables perquè el seu objectiu era només fer escala en la ruta cap a l'Índia. A més, la forta resistència a la zona del Cap de Bona Esperança, a l'extrem sud del continent africà, per part de la població autòctona dels khoikhoi,²³⁶ els

235. Veure les dades oficials a: <http://www.news24.com/Elections/results>

236. Els colons anomenaven els khoikhoi, de manera despectiva, hottentots.

va fer desistir d'instal·lar-se en aquest territori.²³⁷

Els khoikhoi vivien a la plana meridional i es dedicaven preferentment al pastoreig de vaques i ovelles; els san (bosquimans) eren caçadors recol·lectors i s'estaven a zones de muntanya o desèrtiques; i els bantus eren agricultors (hortalisses, melons, carbasses, cereals) i ramaders que ocupaven la meitat oriental de l'actual Sud-àfrica. Les llengües xosa, zulu, sotho eren expressions diferents dels grups bantus. Tots aquests grups es relacionaven contínuament i intercanviaven productes, si bé, també podien tenir conflictes per preservar territori per al bestiar. La divisió del treball es feia per sexes i dominava el llinatge patrilineal. Els khokhoi i els san s'organitzaven en petits clans amb un cap, mentre que els bantus de la Sud-àfrica precolonial vivien sota sistemes monàrquics de govern que basaven el seu poder en l'acumulació de bestiar i de súbdits. En general, la població de la regió es caracteritzava per ser una societat complexa i molt fragmentada. I, en aquestes condicions, va haver d'afrontar el desafiament de la colonització europea a mitjans del segle XVII.²³⁸

Aquesta breu descripció de les comunitats que poblaven Sud-àfrica durant el segle XVII, desfà el mite, fixat per la historiografia colonial, d'un territori buit que legitima la invasió i l'ocupació per part dels europeus.²³⁹

L'any 1652 una petita partida de neerlandesos calvinistes, sota el comandament de Jan van Riebeeck, va instal·lar-se en la península del Cap. L'objectiu inicial d'aquest assentament era molt limitat i específic: subministrar aigua fresca, vegetals, fruita, gra i carn a la tripulació dels vaixells de la Companyia Unida Neerlandesa de les Índies Orientals. La VOC (les sigles, en neerlandès) era l'empresa naviliera i comercial més important de l'època gràcies al monopoli, concedit pels Països Baixos, del lucratiu comerç d'espècies amb el sud-est asiàtic.²⁴⁰ La seva seu central, a ultramar, era a Batàvia, actual Jakarta (Indonèsia). Aquests primers colons estaven sota la tutela de la companyia naviliera i els khokhoi eren els que els fornien carn i hortalisses a canvi de productes europeus: ferro, coure, ornaments, alhora, que adquirien experiència comercial.²⁴¹

237. Per a elaborar la síntesi de la població autòctona, l'arribada dels primers colons a Sud-àfrica i les repúbliques afrikaner m'he basat en WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Chichester: John Wiley&Sons Ltd, 2012, pp. 1-43. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Madrid: Ediciones Akal, 2006, pp. 1-56. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. New Haven i Londres: Yale University Press, 2001, pp. 1-110. L'imperialisme britànic, Cecil Rhodes i les guerres Anglo-Bòer: DARWIN, John. *El sueño del imperio*. Op. cit., pp. 323-396. FERGUSON, Niall. *El imperio británico. Cómo Gran Bretaña forjó el orden mundial*. Barcelona: Random House Mondadori, 2005, pp. 263-324.

238. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., p. 21.

239. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 9.

240. FERGUSON, Niall. *El imperio británico*. Op. cit., pp. 54-55.

241. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., p. 22-23.

Tres van ser els factors que van convertir una petita fortificació en un assentament autònom i dinàmic en només deu anys.²⁴² El primer, la companyia va alliberar de les seves funcions un grup d'empleats a Batàvia o enrolats als vaixells per instal·lar-se al Cap. El segon, la VOC va importar esclaus per treballar al camp i construir les infraestructures bàsiques de la colònia. I tercer, aquest primer assentament va anar ampliant l'extensió del territori amb pugna constant amb els khokhoi que es negaven a proporcionar més carn davant l'imminent perill de quedar-se sense bestiar. Les tensions entre colons i khokhoi van acabar en guerra. Malgrat la superioritat tecnològica dels colons, la resistència dels khokhoi, aliats amb els san, va continuar durant dècades. Però amb la pèrdua del bestiar, les comunitats khoikhoi i san es van desintegrar i van esdevenir treballadors voluntaris o esclaus a les granges de cereals i de vinyes dels colons.

Cap el 1707 la població del Cap estava formada per 700 empleats de la companyia comercial i una comunitat de 2.000 homes, dones i nens, juntament amb els esclaus i la població khokhoi.²⁴³ El 1793, segons els informes de la VOC, el nombre de població lliure de la colònia era de 13.830 persones (4.032 homes, 2.730 dones i 7.068 criatures), mentre que els esclaus ja eren 14.747 (9.046 homes, 3.590 dones i 2.111 criatures).²⁴⁴ Cent cinquanta anys després de l'arribada de Jan van Riebeeck a Sud-àfrica, la Colònia del Cap s'havia convertit en una societat que depenia del treball esclau. El cor de la colònia era la Ciutat del Cap (Kaaopstad, en afrikaans),²⁴⁵ seu del govern colonial de la VOC, subordinat al governador general, a Batàvia, i als directors de la companyia, als Països Baixos.

Durant dècades, els colons blancs van anar introduint mà d'obra esclava del sud-est asiàtic per treballar a les granges, fer tasques domèstiques, pescar, transportar aigua, fusta, etc. Aquests esclaus embarcaven en els ports on la Companyia Unida de les Índies Orientals tenia relacions comercials o assentaments colonials: Ceilan, Malàisia i l'Índia. També, Madagascar. El 1834 es calcula que la població esclava ja s'havia doblat: hi havia uns 35.000 esclaus²⁴⁶ que procedien majoritàriament de la importació ja que no era possible incrementar el nombre d'esclaus a través de la pròpia reproducció (desequilibri entre homes i dones) i la gran mortalitat fruit de l'extrema duresa del treball i les

242. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., pp. 33-35.

243. *Ibid.*, p. 35.

244. *Ibid.*, p. 36.

245. L'afrikaans és una llengua criolla, derivada del neerlandès i d'una multitud de llengües parlades pels esclaus importats d'Àsia per la Companyia Neerlandesa de les Índies Orientals.

246. MAFUKIDZE, Jonathan "A discussions of migration ad migration patterns and flows in Africa" a: CROSS, Catherine, GELDERBLOM, Derik, ROUX, Niel, MAFUKIDZE, Jonathan. *Wiew on Migration in Sub-Saharan Africa*. Ciutat del Cap: HSRC Press, 2006, p. 109.

malalties. Altres fonts situen el global de la importació d'esclaus a les colònies sud-africanes entre 1652 i 1807, any de la prohibició del tràfic d'esclaus, en 60.000.²⁴⁷

El comerç d'esclaus va ser una de les empreses legals més rendibles de les companyies i dels països que la van practicar. I la pràctica estava lligada a la necessitat d'obtenir abundant mà d'obra per abastir les noves colònies africanes i americanes. Molt sovint, la població negra importada a les colònies (Jamaica, Cuba, els Estats americans, etc.) superava el nombre dels colons blancs procedents d'Europa. Mentre que els Països Baixos, amb la VOC, van ser els primers a introduir esclaus a Sud-àfrica, les naus britàniques, entre 1662 i 1807, van traslladar com a esclaus uns tres milions i mig d'africans a Amèrica.²⁴⁸

Ara bé: l'arrel del que esdevindria el règim de l'apartheid no s'ha de confondre –segons Hannah Arendt– amb el sistema de l'esclavitud que va caracteritzar les empreses colonitzadores i el tràfic d'esclaus. Arendt argumenta que els bòers van esdevenir una tribu²⁴⁹ més, una “tribu blanca” pobra, en el paisatge sud-africà.²⁵⁰ Davant una terra que calia treballar, els bòers o afrikaners²⁵¹ van trobar en el sistema tribal de la població autòctona l'única “matèria primera”²⁵² que Àfrica proporcionava en abundància, abans de la descoberta dels jaciments, i els van utilitzar no per a la producció de riquesa, sinó per a simples qüestions essencials de l'existència humana.²⁵³ És a dir, els bòers vivien sense esforç dels nadius i esclaus de la mateixa manera que les comunitats indígenes vivien del pastoreig, l'agricultura, la recol·lecció o la cacera. I no amb la finalitat de justificar-se, sinó de diferenciar el clan blanc del clan negre, que insistia en la seva humanitat, els “humans blancs” van decidir que ells eren el “poble escollit per Déu” per esdevenir el déu de “l'home negre”.²⁵⁴

La tribu blanca es va trobar amb uns nous competidors, en aquest cas, també blancs. A començaments del segle XIX van començar a establir-se permanentment, a Sud-àfrica, els colons britànics molt més interessats en els afers comercials. La presència d'aquests colons súbdits britànics es va intensificar amb l'arribada de grangers i missioners, exploradors, enginyers i soldats que van establir-se a la Colònia del Cap. L'Imperi Britànic havia prohibit, primer, el tràfic d'esclaus als seus dominis (1807) i, a partir

247. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., p. 24.

248. FERGUSON, Niall. *El imperio británico*. Op. cit., pp. 112.

249. El concepte ètnic de “tribu” és un concepte colonial.

250. ARENDT, Hannah. *Los orígenes del totalitarismo*. Op. cit., p. 260.

251. Pagès, camperol en afrikaans.

252. ARENDT, Hannah. *Los orígenes del totalitarismo*. Op. cit., p. 261.

253. *Ibid.*, p. 260.

254. *Ibid.*, p. 262.

de 1834, entrava en vigor la Slavery Abolition Act, que garantia la llibertat per a tots els esclaus de les colònies britàniques. Abans, però, la pressió de la Societat Missionera de Londres va aconseguir impulsar l'Ordenança 50 (1828)²⁵⁵ que abolia totes les limitacions que s'imposaven a la gent de color lliure, especialment el khokhoi i san, a Ciutat del Cap. Amb l'abolició de l'esclavitud, la majoria dels esclaus que treballaven a les granges s'hi van quedar, amb l'avantatge de cobrar un petit sou. L'arribada dels britànics també va modificar l'equilibri de forces entre la colònia i els africans que vivien més enllà de la frontera. Les contínues topades entre l'exèrcit britànic i els xosa a la frontera oriental van acabar en guerres periòdiques que van eixamplar els límits fronterers i l'espai per als colons.

L'actitud contrària a emancipar els esclaus, la pressió britànica per ocupar territori (i delimitar la propietat) i la necessitat de terra per a les ovelles van provocar que milers d'habitants de parla afrikaans, coneguts a partir d'aquest moment com afrikaners o bòers, decidissin abandonar la Colònia del Cap i iniciar una migració massiva cap el nord-est de l'actual territori sud-africà. A partir del 1836, uns 14.000 bòers van ampliar la colonització blanca cap el nord. Aquest èxode migratori, que es va perllongar durant una dècada, va rebre el nom de *The Great Trek* ("la Gran Migració").²⁵⁶ L'objectiu d'aquest moviment era aconseguir emancipar-se del domini britànic, però en la seva expansió van haver de fer front a les comunitats xosa i zulu.

Els afrikaners es van instal·lar als territoris del Transvaal, Orange i Natal, on van crear la República Sud-africana del Transvaal i l'Estat Lliure d'Orange. El 1852, els britànics van reconèixer la independència del Transvaal (Sand River Convention),²⁵⁷ on es va permetre el treball esclau. Però, malgrat la Convenció, els anglesos van continuar la seva expansió per la regió competint amb bòers i zulus pel control del territori.

A partir del 1867, amb el descobriment de jaciments de diamants al llarg del riu Orange (1867), els britànics s'apropien de la zona del jaciment, fet que representa un ultratge per l'Estat Lliure d'Orange, i l'any 1877 s'annexionen el Transvaal.²⁵⁸ L'escalada de tensió va acabar per esclatar en guerra: la Primera Guerra Anglo-Bòer (1880-1881), que van perdre els britànics. El govern liberal de Londres, amb la intenció d'apaivagar la situació i no continuar amb els enfrontaments armats, va firmar el Tractat de Pretòria (5 d'abril de 1881),²⁵⁹ que tornava a reconèixer la independència de la República del Transvaal si bé

255. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., p. 39.

256. HARTESVELDT, Fred R. van. *The Boer War: Historiography and Annotated Bibliography*. Westport: Greenwood Press, 2000, p. 2.

257. *Ibid.*

258. *Ibid.*

259. *Ibid.*, p. 3.

amb una ambigua clàusula de sobirania britànica. Però els càlculs britànics estratègics i econòmics no podien tolerar que una tribu blanca fortament armada posés límits al seu domini i a l'expansió de la Companyia De Beers, liderada per Cecil Rhodes (1853-1902) i la banca Rothschild.²⁶⁰

El 1884 es descobreix un filó d'or a la serra de Witwatersrand (Transvaal), i Cecil John Rhodes esdevé, poc després, el primer ministre de la Colònia del Cap. El magnat i polític era el major concessionari de mines de diamants i, posteriorment, d'or de l'Imperi. Els somnis de Rhodes era crear una "Sud-àfrica britànica"²⁶¹ i construir una línia de tren que unís Ciutat del Cap amb el Caire (*The Cape to Cairo Railway*). El projecte neix a finals del segle amb l'ambició de crear "l'imperi vertical" a través de 8.000 km. La seva justificació era senzilla: "Som la primera raça al món i, com més espai del món ocupem, millor serà per a la raça humana".²⁶² Però els seus somnis topaven amb les dues forces locals: les dues repúbliques bòers que tenien la voluntat i els mitjans per defensar la seva autonomia, l'Estat Lliure d'Orange i la República del Transvaal. Rhodes tancà l'accés al mar del Transvaal i els afrikaner, en resposta, es disposen a construir la seva pròpia via fèrria que els hauria alliberat de la dependència del ferrocarril britànic que venia del Cap.²⁶³

Instigats per Rhodes, els buscadors d'or anglesos, *uitlanders* (forasters, en l'expressió afrikaans) que en gran nombre s'havien instal·lat a la zona aurífera, temptats per la crida de l'or, es revoltent a Johannesburg (Transvaal).²⁶⁴ I esclata la Segona Guerra Anglo-Bòer (1899-1902). Aquest enfrontament va tenir molt a veure amb les ambicions de les colònies alemanyes, properes a la zona; el rebuig constant de la població nativa a l'expansió britànica i bòer; i el control dels jaciments de diamants i d'or.

*Hacia 1900 el Rand²⁶⁵ estaba produciendo un cuarto de la oferta de oro mundial y había absorbido más de ciento catorce millones de libras de capital principalmente británico. De ser un pobre páramo, el Transvaal estuvo a punto de convertirse de repente en el centro de gravedad de África del Sur.*²⁶⁶

La Segona Guerra Anglo-Bòer la van guanyar els britànics i les repúbliques d'Orange i el Transvaal van passar a ser colònies sota l'empareda de la reina Victòria. Els britànics van utilitzar les tàctiques de "terra cremada" i camps de concentració. La guerra de gue-

260. FERGUSON, Niall. *El imperio británico*. Op. cit., p. 264-272.

261. DARWIN, John. *El sueño del imperio*. Op. cit., p. 342.

262. FERGUSON, Niall. *El imperio británico*. Op. cit., pp. 269-270.

263. *Ibid.*, p. 317.

264. HARTESVELDT, van Fred R. *The Boer War*. Op. cit., p. 4.

265. Witwatersrand és el nom que va rebre, en afrikaans, "la serra d'aigües blanques", on es van localitzar les mines d'or. Rand és el filó del jaciment.

266. FERGUSON, Niall. *El imperio británico*. Op. cit., p. 316.

rrilles dels bòers no va poder vèncer la xarxa de filferades de pues i petites fortificacions disseminades per tot el territori per les tropes britàniques.²⁶⁷

*En total, 27.927 bóers (niños en su mayoría murieron en campos de concentración británicos. Representaban el 14,5 por ciento de toda la población bóer, y murieron principalmente a consecuencia de la desnutrición y la falta de higiene. (...) De los 115.000 negros presos en campos separados murieron catorce mil (el 81 por ciento eran niños).*²⁶⁸

Tot i que els bòers es van veure obligats a rendir-se i a seure a la taula de negociacions, es va imposar la política de la “conciliació” entre “tribus blanques” que s’asseguraven el control compartit de Sud-àfrica i el domini sobre la població negra. Els britànics, pel Tractat de Vereeniging (31 de maig de 1902), van haver de pagar per allò que havien destruït i van deixar de costat la qüestió del dret al sufragi de la població negra i de color.²⁶⁹ La pau no va significar la pèrdua de control de la zona per part dels bòers. Hi havia una senzilla raó: mai va haver suficients immigrants anglesos, escocesos, gal·lesos i irlandesos, tot i l’arribada massiva d’*uitlanders*, per imposar-se sobre la majoria bòer.²⁷⁰

Però les guerres Bòers –homes blancs lluitant contra homes blancs, si bé homes negres la van patir de manera similar– van posar en evidència que l’Imperi britànic havia de reforçar la seva potència militar per defensar els seus interessos davant les grans potències rivals. A Londres, la sensació de crisi va provocar una carrera frenètica per abastir el seu arsenal militar i construir una flota nova i moderna. També va intensificar els seus contactes diplomàtics i arribà a subscriure acords amb el Japó (1902), França (1904) i Rússia (1907) per preservar els seus dominis al Pròxim Orient, la Xina, i fins i tot, l’Índia.²⁷¹

Mentrestant, Alemanya, que sota la monarquia prussiana i el canceller Bismarck havia aconseguit unificar els estats alemanys, ambicionava convertir-se en una potència internacional i ocupar un lloc en la carrera colonial. El 1900, Alemanya era ja la major potència militar del continent europeu, però no disposava de força naval. Quan Berlín va decidir la construcció d’una flota amb la més innovadora tecnologia, va topar amb l’oposició de la Gran Bretanya. I aquesta va accelerar els seus plans de dotar-se de la marina més poderosa.²⁷² El 1914, Winston Churchill serà nomenat primer lord Almirall i ministre responsable de la flota més gran del món.

267. *Ibid.*, pp. 319-324.

268. *Ibid.*, p. 323.

269. *Ibid.*, p. 324.

270. *Ibid.*

271. DARWIN, John. *El sueño del imperio*. Op. cit., p. 356.

272. *Ibid.*, p. 357.

*Nadie tenía una conciencia más aguda que Churchill de la amenaza que significaba Alemania para la posición mundial de la Gran Bretaña, ni había nadie más decidido que él a salvaguardar la supremacía naval británica, sin preocuparse de cuántos nuevos acorazados contruyeran los alemanes.*²⁷³

El 1914, esclatarà la Primera Guerra Mundial, la “gran guerra”. La feblesa militar de la posició britànica, durant les guerres Bòers –malgrat la crueltat desfermada– serà el punt d’arrencada d’un procés de militarització de les potències europees que caracteritzarà tot el període posterior fins a l’hecatombe de la Segona Guerra Mundial.

L’experiència africana del colonialisme global va ser excepcionalment brutal. El menyspreu racial i cultural va ser un dels motius de la violència física, però també ho va ser la voluntat dels governs europeus –a tot l’Àfrica– de deixar els seus súbdits africans en mans dels interessos del comerç o dels colons (els germans pobres dels grups i companyies de pressió que havien dissenyat el repartiment africà).²⁷⁴ I aquesta brutalitat va comportar un canvi dramàtic per a la cultura i l’economia de la població africana autòctona.

1.3. Els fluxos migratoris

Com ja hem apuntat, des del segle XVII el territori sud-africà va viure diferents onades migratòries que es van anar intensificant a mesura que s’ampliava el nombre de granges, apareixia la indústria minera i es construïa el ferrocarril. A més dels colons blancs europeus, els fluxos migratoris, a Sud-àfrica, van tenir tres orígens i característiques diferents. D’Indonèsia, Malàisia i l’Índia van arribar els primers esclaus. Els procedents del sud-est asiàtic eren majoritàriament musulmans, mentre que els indis eren hinduistes. Després, els protectorats veïns africans van proporcionar la major quantitat de mà d’obra als colons blancs. I, finalment, treballadors sota contracte de servitud de l’Índia i de la Xina, identificats com *coolies*, van ser utilitzats als camps i a les mines.

Aquests moviments migratoris van comportar el creixement econòmic de la regió i la introducció de mètodes capitalistes d’explotació dels recursos. I, alhora, són els que configuraran la diversitat ètnica de l’actual Sud-àfrica. De les unions informals entre els procedents de Malàisia i Indonèsia, i els descendents dels khoisans i els blancs va néixer la classificació de *coloured* que tindrà un estatus social més rellevant en la societat colonial sud-africana.

273. FERGUSON, Niall. *El imperio británico*. Op. cit., p. 342.

274. DARWIN, John. *El sueño del imperio*. Op. cit., p. 346-347.

A la dècada del 1850, els britànics van introduir a la colònia del Natal treballadors indis amb contractació en origen. Aquesta mà d'obra s'utilitzava a les plantacions de sucre.²⁷⁵ Els contractes eren per cinc anys i, en acabar el termini, podien romandre al territori. Cal tenir present que els indis tenien unes condicions de treball menys rigoroses que la resta de mà d'obra pel fet que eren considerats súbdits de la corona britànica.²⁷⁶ D'entrada, aquests coolies, terme amb el qual se'ls identificava, van ser molt ben rebuts: eren molt "eficients" i "pacífics"; però quan els immigrants van superar la població blanca, cap el 1874, va començar tota una onada de rebuig i de restricció d'accés (Immigration Restriction Legislation Act, 1897).²⁷⁷ Aquest fet va condicionar el disseny de nous ordenaments que van limitar la introducció de futures onades migratòries

Un tercer flux migratori va estar lligat amb la descoberta de les mines de diamants (1867) i d'or (1884), sota control de companyies britàniques. L'Oficina Colonial havia creat tot un sistema de contractació de mà d'obra no qualificada procedent dels protectorats de Betxuanalàndia (Botswana), Basutolàndia (Lesotho), Swazilàndia, protectorats disseminats pel territori sud-africà. Moçambic (sota control portuguès) i Nyasalàndia (Malawi) formaven també part de l'esquema de subministrament de mà d'obra. El 1874, 10.000 africans²⁷⁸ treballaven a les mines de diamants. Al començament, aquesta força de treball propera, barata i de cultura similar als nadius, treballava per períodes de tres a sis mesos. Però les mines d'or necessitaven un mètode d'extracció més intensiu i molta més mà d'obra estable i mal pagada per poder treure'n benefici.

Entre 1890 i 1899 el total d'africans treballant a les mines d'or va augmentar de 14.000 a 97.000 persones.²⁷⁹ La majoria procedia de Moçambic, gràcies a un conveni de col·laboració amb l'administració portuguesa.²⁸⁰ Per evitar disputes entre les companyies mineres que operaven als jaciments, la Cambra de Mines Sud-africana va crear la Rand Native Labour Association (1896)²⁸¹ per coordinar el reclutament de treballadors no qualificats i evitar la competència entre les companyies. Tots els africans residents a les colònies seran classificats com "nadius" o "bantus". Representaran la majoria de la població i serà el col·lectiu més damnificat de les polítiques de l'apartheid.

275. HARRIS, Karen L. "Sugar and Gold: Indentured Indian and Chinese Labour in South Africa" a: *Diaspora Studies*. Londres: Routledge, 2013, vol. 3, n. 2, pp. 92-102, p. 94.

276. *Ibid.*, p. 96-97.

277. *Ibid.*, p. 98.

278. WENTZEL, Marie. TLABELA, Kholadi. "Historical background to Sout African migration" a: KOK, Pieter. GELDERBLOM, Derik. OUCHO, John. ZYL, van Johan (ed.) *Migrations in South and Southern Africa. Dynamics and determinants*. Ciutat del Cap: HSRC Press, 2006, pp. 71-97, p. 72.

279. *Ibid.*, p. 73.

280. Aquesta font de subministrament de mà d'obra es va mantenir estable fins a la independència de Moçambic, l'any 1975. El gruix de la immigració a Sud-àfrica, aleshores i ara, prové de l'interior de l'Àfrica.

281. WENTZEL, Marie. TLABELA, Kholadi. "Historical background to Sout African migration". Op. cit., p. 73.

Després de la Segona Guerra Anglo-Bòer, el govern britànic va començar a estudiar la importació de mà d'obra xinesa, restringida a la colònia del Transvaal per poder augmentar l'extracció dels jaciments d'or. Segles abans ja s'havia produït, a molt petita escala, la presència xinesa a la zona. La primera onada de xinesos que arriben a Sud-àfrica ho fa amb la colonització neerlandesa del segle XVII. És una petita comunitat que no superarà, durant el període 1652-1795, el nombre de 350 persones.²⁸² La majoria eren convictes desterrats que complien condemna o esclaus que treballaven a l'agricultura i al servei domèstic. Durant el segle XIX, artesans, artistes i petits comerciants lliures s'instal·laran també al Cap. Segons el Registre Estadístic de la Colònia del Cap de Bona Esperança, el col·lectiu xinès el formaven, l'any 1891, unes 215 persones.²⁸³

L'onada a gran escala es produirà a partir de 1904 quan la colònia va veure arribar 63.695 xinesos.²⁸⁴ Aquesta importació massiva va agreujar la tensa situació que ja es vivia a la regió entre els colons blancs i els nadius africans. Abans de la seva arribada, un encès debat es va produir entre la població blanca que temia que aquesta onada migratòria competiria, a nivell laboral, amb la mà d'obra blanca no qualificada i tenien present el precedent de la immigració de l'Índia. Per apaigavar els ànims, les companyies mines i la política colonial va elaborar tot un ordenament fet a mida de la població blanca: repatriar els xinesos en acabar els contractes de tres anys, prorrogables a sis, restringir la mà d'obra exclusivament a les mines, excloure'ls de qualsevol activitat vinculada al comerç, a l'agricultura i a la indústria. A més, aquests treballadors xinesos havien de ser reclosos en establiments tancats (Transvaal Labour Importation Ordinance, 1904).²⁸⁵

Entre 1905 i 1906 va esclatar al Transvaal una campanya de desprestigi contra la comunitat xinesa acompanyada de revoltes per part dels treballadors blancs a les mines. Els afrikaner i la premsa afí posava l'accent en la "violència" i "l'amoralitat" que caracteritzava el caràcter xinès. Fet que era una paradoxa tenint en compte que també eren assimilats a la denominació de *coolies*. Però l'objectiu era mostrar, davant el govern colonial i la comunitat xinesa, el poder de la minoria blanca i la indiferència que l'administració demostrava davant els problemes "reals" dels sud-africans, dels sud-africans blancs.²⁸⁶ Amb la creació de la Unió Sud-africana, s'unificaran els criteris restrictius de les quatre colònies. La nova llei (Immigrant's Regulation Act, 1913) posarà fi a la immigració proce-

282. ARMSTRONG, J. "The Chinese at the Cape in the Dutch East India Company period, 1652-1795". a: *The Slave Route Project Conference*. Cape Town: 1997, pp. 4-5.

283. HARRIS, Karen L. "Sugar and Gold: Indentured Indian and Chinese Labour in South Africa". Op. cit., p. 93.

284. BRIGHT, Rachel. *Chinese Labour in South Africa, 1902-1910. Race, violence, and global spectacle*. Londres: Palgrave Macmillan, 2013, p. 22.

285. *Ibid.*, p. 39.

286. *Ibid.*, p. 98.

dent de l'Índia i de la Xina i serà vigent fins els anys noranta.²⁸⁷ La població xinesa i índia, arrelada a Sud-àfrica, també serà classificada sota la denominació d'“asiàtics”.

L'actual Sud-àfrica democràtica és hereva d'aquell passat d'africans autòctons, d'africans pobres lligats a la terra i a les seves tradicions, de població africana procedent dels protectorats veïns, i de les migracions internacionals de la Xina o del sud-est asiàtic. Del treball a les àrees rurals, a les mines o al servei domèstic. De l'esclavitud o el treball sota contracte temporal o estable. De polítics, comerciants i missioners anglesos que volien una Sud-àfrica anglesa i anglicana. El primer pas per aconseguir donar entitat i estabilitat a la regió serà crear la Unió Sud-africana (1910) que unificarà les colònies i dissenyarà una administració sota control de l'Imperi Britànic.

287. HARRIS, Karen L. “Sugar and Gold: Indentured Indian and Chinese Labour in South Africa”. Op. cit., pp. 99-100.

2. De la segregació a la separació

2.1. La Unió Sud-africana (1910)

La creació de la Unió Sud-africana, el 1910, representarà l'afirmació d'una "nació blanca" instal·lada al sud d'Àfrica i sota la tutela de la Gran Bretanya. De fet, la configuració del nou estat centralitzat es va anar formant al llarg del segle XIX. Però a diferència dels moderns Estats-nació europeus, fabrils i urbans, el control del territori, dels jaciments i de la població serà la base de l'incipient capitalisme sud-africà.

El nou Estat estarà format per quatre de les colònies instal·lades a l'Àfrica austral: Colònia del Cap de Bona Esperança, Colònia del Natal, Colònia del Transvaal i la Colònia del riu Orange que, a partir del 1910, passaran a ser les quatre províncies de l'estat unificat. (La darrera, recupera el nom d'Estat Lliure d'Orange). Els límits fronterers queden fixats per sempre (**mapa 1**).

Mapa 1. Els límits de la Unió Sud-africana i les quatre províncies (1914)²⁸⁸

288. Ministry for Culture and Heritage. *Map of South Africa in 1914*. Consultable a: <http://www.nzhistory.net.nz/media/photo/map-south-africa-1914>

Per mantenir un cert equilibri de poder entre l'administració anglesa i les colònies amb població blanca afrikaner es distribuirà la divisió de poders per províncies. Ciutat del Cap allotjarà l'Assemblea i el Senat; el govern i l'administració s'ubicarà a Pretòria (Transvaal); la justícia a Bloemfontein (Estat Lliure d'Orange); i la província de Natal serà compensada amb un major pressupost econòmic.

El general Louis Botha (1910-1919) serà escollit primer ministre de la Unió Sud-africana.²⁸⁹ A la seva mort, el substituirà un altre general, Jan Smuts (1919-1924). Tots dos, líders destacats del Partit Sud-africà i generals dels batallons afrikaners en les guerres contra els anglesos.²⁹⁰

Abans de les eleccions del 1910, es va redactar la Llei de la Unió del 1909.²⁹¹ Una de les discussions més importants i debatudes va ser qui tenia dret de vot i qui tenia dret d'ocupar un escó a l'Assemblea i al Senat. Cada una de les quatre colònies ja disposava, abans de la Unió, d'un parlament i un sistema electoral propis.

Les colònies amb una majoria afrikaner (Transvaal i Estat Lliure d'Orange) negaven tota possibilitat de representació als "no blancs" i així ho feien constar en els seus estatuts. En canvi, la Colònia del Cap, lloc de pas i amb una població molt diversificada, no feia cap menció a la identitat racial dels membres del seu Parlament.²⁹²

L'any 1909, la Colònia del Cap tenia 21.000 adults homes "no blancs" registrats amb dret a vot.²⁹³ De fet, accedir al Parlament del Cap era gairebé impossible, perquè també havien de concórrer altres requisits com la propietat, la renda i el nivell d'educació. En millor posició es trobava la minoria *coloured* que tenia un ascendent social més alt. També a la Colònia del Natal, hi havia 20.000 votants registrats, dels quals 150 eren asiàtics, 50 *coloured* i només 6 nadius africans.²⁹⁴ La proporció ja indica la migradesa de la representació dels "no blancs" per accedir a les votacions. En tots dos casos hi havia un component més simbòlic que real lligat a la tradició més "liberal" del Parlament de

289. El 15 de setembre de 1910 van tenir lloc les primeres eleccions a l'Assemblea de la Unió Sud-africana. El Partit Sud-africà (SAP) va obtenir 66 representants; el Partit Unionista, 38; el Partit Laborista Sud-africà, 4; i els independents, 15. Font: Pre-Apartheid Era Legislative Elections 1910 a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1910_House_of_Assembly_Election

290. Winston Churchill va ser l'enviat especial del diari *The Morning Post* per cobrir la Segona Guerra Anglo-Bòer. Churchill va ser capturat, precisament, per Louis Botha, si bé va poder escapar de la presó on era reclòs a Pretòria. Entre 1905 i 1908, Churchill va esdevenir sotssecretari per a les Colònies i va dedicar especial atenció al tema sud-africà. Veure JENKINS, Roy. **Churchill**. Londres: Pan Books, 2002, pp. 50-61.

291. *South Africa Act, 1909*. Consultable a: https://media.law.wisc.edu/s/c_8/jzhy2/cbsa1.pdf

292. LOVELAND, Ian. **By Due Process of Law? Racial Discrimination and the Right to vote in South African**. Oxford: Hart Publishing, 1999, p. 115.

293. *Ibid.*, p. 125.

294. *Ibid.*, p. 116.

Westminster, si bé el tema del sufragi femení no es va ni abordar en les discussions preliminars sobre la redacció de la Llei de la Unió.

La Llei del 1909, que unificava els criteris electorals abans vigents, havia de sumar i consensuar les dues tradicions blanques, la britànica i l'afrikaner, per bastir el sistema bicameral. De les quatre anteriors colònies, només la província del Cap podria escollir els seus representants sense especificar la identitat racial²⁹⁵ però la Llei deixava clar que els votants amb dret de sufragi havien de ser homes majors de 21 anys, propietaris amb renda i educació. Aquesta primera constitució també codificava les llengües d'ús oficial: l'anglès i el neerlandès (després substituïda per l'afrikaans).²⁹⁶

La composició del Senat²⁹⁷ es feia per designació directa de vuit senadors seleccionats pel Consell del Governador General, màxima representació de Sa Majestat britànica, més vuit per a cada província escollits pels Consells Provincials i aprovats pels membres de l'Assemblea. El Senat es renovava cada 10 anys. Quatre dels senadors escollits pel Governador General havien de tenir coneixement de la situació de les races "no blanques", amb una especial menció als *coloured*.

Taula 1. Distribució dels escons a l'Assemblea per províncies (1910)²⁹⁸

Província	Dret a vot	Escons
Cap	167.546	51
Natal	34.784	17
Transvaal	106.493	36
Orange	41.014	17
Total	349.837 votants	121 escons

El nombre d'escons corresponents a la Casa de l'Assemblea²⁹⁹ es feia en funció de la població blanca, amb dret a vot, de cada una de les províncies (**taula 1**). Provisionalment, la Llei de la Unió assignava a cada una de les quatre un nombre d'escons, basant-se en l'últim cens (1904) de votants majors de 21 anys.

Els 121 escons de l'Assemblea es podien ampliar fins a un màxim de 150 representants en funció de l'augment o disminució dels electors de cada una de les circumscripcions.

295. *Ibid.*, p. 125.

296. *Ibid.*, p. 126.

297. *South Africa Act 1909*. Composició i funcions del Senat: articles 24-31. Consultable a: https://media.law.wisc.edu/s/c_8/jzhy2/cbsa1.pdf

298. *Ibid.* Elaboració pròpia a partir dels articles 33 i 34.

cions Cada cinc anys es renovava l'Assemblea i cada cinc anys havia de fer-se un nou cens de població per determinar el nombre d'escons per província.

Per poder-nos fer una idea del que significava que 349.837 persones amb dret de sufragi, a les eleccions del 1910, representessin el total de la població de la Unió, uns cinc milions de persones, només cal comparar les dades demogràfiques del 1904 per província (**taula 2**) i per grup racial (**taula 3**).³⁰⁰

Taula 2. Cens de la població per províncies (1904)³⁰¹

1904	Província	Població	%
	Cap	2.409.800	46,56%
	Natal	1.108.800	21,42%
	Orange	387.300	7,48%
	Transvaal	1.270.000	24,54%
	Total	5.175.900	100%

Taula 3. Classificació i cens de la població per grups racials (1904)³⁰²

1904	Classificació	Població	%
	Blancs	1.117.000	21,6%
	<i>Coloured</i>	445.000	8,5%
	Indis/Asiàtics	122.000	2,4%
	Bantus	3.490.000	67,5%
	Total	5.174.000	100%

Tradicionalment el cens domèstic de les quatre colònies classificava la població per grups ètnics. Amb la creació de la Unió, la direcció de l'Oficina del Cens de Pretòria simplificarà la composició demogràfica en quatre categories: europeus o blancs, nadius o bantus,³⁰³ mixtos o *coloured* i altres. (El 1921 s'especifica que els "altres" són els indis/asiàtics).

299. *Ibid.* Composició i funcions de la Casa de l'Assemblea: articles 32-50.

300. Totes les dades estadístiques consultades tenen un valor aproximat i no sempre, segons la font, coincideixen. Per exemple, el total de la població per províncies i per grups racials no dona el mateix resultat.

301. Elaboració pròpia a partir de les dades subministrades per l'*Estadística Demogràfica Històrica* consultable a: <http://populstat.info/Africa/safricap.htm>

302. Elaboració pròpia a partir de les dades històriques recollides a *South African Statistics, 2002*. Pretòria: Statistics South Africa, 2002, cap. 1 (1.3-1.4). Consultable a: <http://www.statssa.gov.za/publications/SASStatistics/SASStatistics2002.pdf>

303. El cens reflecteix les denominacions que els blancs sud-africans feien servir per referir-se a la població autòctona: nadius, bantu, negres o africans.

És a dir, el 78,4 per cent de la població total de la Unió Sud-africana –africans, *coloured* i asiàtics– (**taula 3**) no tenia representació a la cambra baixa del Parlament. Però, de fet, els blancs pobres també quedaven al marge. Per províncies (**taula 2**), el Cap de Bona Esperança és on hi havia el major nombre d'habitants amb el 46,56 per cent del total de la població i 51 escons a la cambra baixa (**taula 1**). És la colònia més antiga, amb una majoria de població blanca i *coloured*. Mentre que la província del Natal amb 1.108.800 habitants (**taula 2**) només tenia dret a 7 escons ja que –com hem vist– hi vivia una important comunitat originària de l'Índia que no computava a efectes electorals ni tampoc comptava la mà d'obra africana. El Transvaal i l'Orange mantenien a ratlla la composició demogràfica a favor de la població afrikaner en el cens del 1904.

Les dues províncies que experimenten un major creixement demogràfic entre 1904 i 1911 (**taula 4**) són el Transvaal amb un increment de 416.200 persones i l'Orange, amb 140.900 més. És a dir, un augment percentual del 32,77 i del 36,38, respectivament. La causa fonamental d'aquest dinamisme demogràfic era la necessitat de contractar mà d'obra procedent de l'interior del continent i de Moçambic per treballar als jaciments de diamants i d'or. Així com també buscadors d'or anglesos, els *uitlanders*, atrets per l'efecte crida de l'or.

Taula 4. Creixement de la població per províncies (1904-1911)³⁰⁴

Província	1904	1911	Increment 1904-1911
Cap	2.409.800 (46,56%)	2.565.000 (42,94%)	6,44%
Natal	1.108.800 (21,42%)	1.194.000 (19,99%)	7,68%
Orange	387.300 (7,48%)	528.200 (8,84%)	36,38%
Transvaal	1.270.000 (24,54%)	1.686.200 (28,23%)	32,77%
Total	5.175.900	5.973.400	15,41%

La **taula 5** ens indica el creixement absolut i percentual dels grups ètnics. La població nativa africana experimenta un augment de gairebé mig milió de persones fruit de la immigració i el 24,59 per cent d'increment del grup asiàtic es deu a la importació de població originària de la Xina i d'indis lliures que s'han establert al Cap. Recordem que la Llei d'Immigració del 1913 barrarà el pas a noves entrades de mà d'obra de la Xina i de l'Índia.

304. Font: Demografia històrica i divisió administrativa. Veure: <http://populstat.info/Africa/safricap.htm>

Taula 5. Augment de la població per grups racials (1904-1911)³⁰⁵

Classificació	1904	1911	Increment % grup
Blancs	1.117.000	1.276.000	14,23%
<i>Coloured</i>	445.000	525.000	17,98%
Indis/Asiàtics	122.000	152.000	24,59%
Bantus	3.490.000	4.019.000	15,16%
Total	5.174.000	5.972.000	100%

Com acabem de veure, els fluxos migratoris dels segles anteriors i de començaments del 1900 condicionarà l'evolució demogràfica de cada província i la distribució dels grups racials. Però, sobretot, la Llei de la Unió del 1909, codifica, a nivell constitucional, l'exclusió total de la població negra. Discriminació que es mantindrà fins el 1994. La minoria *coloured*, concentrada sobretot a la província del Cap, i la minoria índia del Natal també veuran limitar el seu *status*. Abans de la Unió no existia discriminació legal contra els *coloured* de la Colònia del Cap i podien prosperar. A partir de la Unió, la seva situació empitjora notablement. La relació mútua entre *coloured*, indis i africans no era de concòrdia. Sovint hi havia tensions i desconfiança.³⁰⁶

Entre 1910 i 1994, l'Estat sud-africà combinarà dos sistemes polítics: una democràcia liberal, per als blancs; i un sistema totalitari, per a la resta de la població. El primer pas serà la creació d'un sistema de representació política que privà gairebé del vot, com acabem de veure, a la majoria "no blanca" i a les dones.³⁰⁷ Un sistema que transformà l'ampli ventall de velles pràctiques segregacionistes en lleis i polítiques oficials al servei de la nova "nació". Seran el fonaments del futur apartheid (separació en afrikaans). Una de les primeres lleis discriminatòries va ser la Natives Land Act del 1913 (Act 27) que prohibia als nadius (home o dona "aborigen" o d'una tribu africana) comprar o arrendar terres, excepte a les àrees designades com a reserves natives (en aquells moments un 7,3% del total de l'extensió del país. El 1936, s'ampliarà al 13,5.³⁰⁸

La més visible evidència de la tendència totalitària del règim de Pretòria la donarà el

305. Elaboració pròpia a partir de les dades històriques recollides en *South African Statistics, 2002*. Pretòria: Statistics South Africa, 2002, cap. 1 (1.3). A l'anuari del 2002, les dades corresponents a la població censada l'any 1911, hi consta el grup d'indis i asiàtics.

306. TOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 171.

307. El sufragi femení s'implementa, a Sud-àfrica, a partir de l'any 1930. Però només per a les dones blanques.

308. LOVELAND, Ian. *By Due Process of Law? Racial Discrimination and the Right to vote in South African*. Op. cit., p. 133.

moviment afrikaner que durant els anys trenta i quaranta s'identificarà amb el feixisme i el nazisme imperant a Europa. De fet, aquest moviment simpatitzarà amb el Tercer Reich durant la Segona Guerra Mundial. La crisi econòmica internacional dels anys trenta havia empobrit els agricultors afrikaners obligats a emigrar a les ciutats on havien de competir amb una població negra mal pagada i veure com la població d'origen britànic ocupava les millors posicions professionals.³⁰⁹

Una coalició entre el Partit Nacional (NP) i el Partit Sud-africà (SAP) guanyarà les eleccions de maig del 1933 i, per primera vegada, les dones blanques accedeixen al vot. Cinc anys després revalida la victòria però ja sota unes sigles unificades, Partit Unit. En aquestes eleccions del 1938, a més dels 150 membres de l'Assemblea, la població "no blanca" podrà escollir tres representants blancs en nom del col·lectiu "natiu". Possibilitat restringida a la província del Cap.³¹⁰

El general Jan Christiaan Smuts tornarà a ser primer ministre durant el període 1933-1948. El Partit Unit es caracteritzava per la seva estreta i lleial relació amb Gran Bretanya (Smuts era un aferrissat defensor de l'Imperi) i per mantenir la política de segregació entre blancs i negres. Ara bé, amb moderació. El creixement econòmic sud-africà depenia de la mà d'obra de la població negra i que aquesta pogués romandre a les ciutats. Per tant, la necessitat obligava a fer polítiques de "liberalisme racial".³¹¹

2.2. Un sistema total, l'apartheid (1948)

Les eleccions de maig del 1948, van donar un tomb a la majoria parlamentària de l'Assemblea: la coalició formada pel Partit Unit i pel Partit Laborista perd les eleccions (71 escons), enfront de la suma dels escons del Reunificat Partit Nacional (70) i del Partit Afrikaner (9) que aconseguixen 79 dels 153 de l'hemicicle.³¹² En les properes eleccions del 1953, s'eliminaran els tres representants blancs dels "natis" escollits a la província del Cap.

El govern de Londres i la premsa britànica, no s'ho podien creure.³¹³ El Partit Nacio-

309. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 184.

310. *Pre-Apartheid Era Legislative Elections 1938*. Consultable a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1938_House_of_Assembly_Election

311. WADDY, Nicholas L. "The fork in the road? British reactions to the election of an apartheid government in South Africa, May 1948" a: *Historia*. Durban: The Historical Association of South Africa, 2010, vol. 55, n. 1, pp 78-89.

312. *Pre-Apartheid Era Legislative Elections 1948*. Consultable a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1948_House_of_Assembly_Election

313. WADDY, Nicholas L. "The fork in the road?" Op. cit., p. 82.

nal del Dr. Daniel F. Malan depenia dels vots dels afrikaners i aquests van votar en bloc el renovat NP. Els afrikaners desconfiaven dels britànics, tenien l'esperança d'abandonar la Commonwealth i de reinstaurar la República. A més, temien la pressió de la població negra, que sospitaven que els podia fer desaparèixer, i defensaven una política de total separació. La idea d'un "liberalisme" racial els va empènyer a votar el Partit Nacional que defensava una Sud-àfrica blanca. El lema de la campanya electoral era: "apartheid".³¹⁴

A partir de 1948, amb el triomf del Partit Nacional s'enduriran les polítiques racistes que culminaran amb la institucionalització de la segregació racial i les pràctiques de "desenvolupament separat" per a blancs, negres, *coloured* i asiàtics durant els propers 46 anys.

Taula 6. Cens de la població per grups racials (1951)³¹⁵

Classificació	Població	%
Blancs	2.642.000	20,9%
<i>Coloured</i>	1.103.000	8,7%
Indis/Asiàtics	367.000	2,9%
Bantus	8.560.000	67,5%
	12.672.000	100%

Si observem la **taula 6** i la comparem amb la classificació ètnica del cens del 1904 (**taula 3**), tots els grups han duplicat els seus efectius en gairebé cinquanta anys i el percentatge entre si es manté estable.

L'objectiu de l'NP serà garantir els llocs de treball dels afrikaners i l'accés a una situació econòmica privilegiada.³¹⁶ I per aconseguir-ho també van instaurar una política de restricció de la immigració blanca a Sud-àfrica, en un esforç per consolidar el poder afrikaner.³¹⁷

L'any 1950 va veure néixer les lleis més importants per bastir el nou règim de l'apartheid. La pedra angular serà la Llei de Registre de la Població (Act 30) que codificava la classificació racial de tots els ciutadans en les quatre grans categories censades en les dècades anteriors. Per ordre descendent de privilegis: blancs, *coloured* (mestissos, malais), native (més tard bantu o africans) i asiàtics (indis).³¹⁸

Aquesta llei obligava a registrar-se en funció dels orígens racials. Per exemple: una

314. *Ibid.*, p. 84.

315. Elaboració pròpia a partir del *South African Statistics*, 2002. Op. cit., cap. 1 (1.3-1.4).

316. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., pp.188-189.

317. ANDERSON, Barbara A. "Migrations in South Africa in Comparative Perspective" a: *Migrations in South and Southern Africa. Dynamics and determinants*. Ciutat del Cap: HSRC Press, 2006, pp. 97-117, p. 99.

318. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., pp. 104-105.

persona no serà acceptada com “blanca” si un dels seus pares ha estat classificat com *coloured* o bantu. I bantu és una persona que pertany a una raça aborigen o tribal africana. La Llei de Prohibició de Matrimonis Mixtes de l’any 1949 (Act 55) i la Llei d’Immoralitat del 1950 (Act 21) impedièen no només les unions formals sinó també qualsevol contacte sexual entre els blancs i la resta de la població inclosos els *coloured* i els indis.³¹⁹

Tan bon punt tots els sud-africans havien estat classificats es podia procedir a legislar en tots els àmbits. La Llei d’Àrees de Grup del 1950 (Act 41) prohibia que blancs, *coloured*, asiàtics i negres visquessin en una mateixa zona urbana. Això significava crear diferents àrees residencials per a cada raça i forçava el trasllat obligatori. Per exemple: els *coloured* van haver d’abandonar el centre de Pretòria i Durban. El trasllat forçat va significar trencar l’arrelament, la vida familiar i comunitària.³²⁰

La Llei de Serveis Públics Separats del 1953 (Act 49) segregava l’ús de parcs, platges, lavabos, edificis públics, transports, etc. Per exemple: les dides negres amb nadons blancs tampoc podien viatjar en els vagons de tren reservats als blancs.³²¹ La Llei de l’Autoritat Bantu del 1951 (Act 68) va representar la recuperació de les autoritats tribals, regionals o territorials per integrar-se en un departament d’Afers Nadius, sota control del govern de Pretòria. La Llei d’Educació Bantu del 1953 va significar que tota l’educació quedava sotmesa al control del Departament d’Afers Nadius (NAD) i s’imposava un currículum uniformador de “cultura bantu” que preparava els estudiants deliberadament per fer treballs manuals. Amb aquesta llei les escoles i universitats segregades que els missioners anglo-americans havien creat i on s’havien format els líders contraris a l’apartheid –com veurem més endavant– perden la seva independència.³²²

L’any 1958 Hendrik Frensch Verwoerd serà primer ministre i B.J. Vorster ocuparà la cartera d’Educació i Benestar Social. Tots dos procedien de l’ala més ultra dretana del Partit Nacional. Un any després del nomenament, s’aprova la Llei de Promoció del Govern Autònom Bantu (Act 46) que va donar origen a la creació administrativa i territorial de deu *homelands* ètnics, també anomenats bantustans.³²³ L’objectiu era concentrar-hi la població negra, que representava el 67,5 per cent del total, en un 13 per cent del territori sud-africà. Això significava posar en marxa definitivament el programa de “Desenvo-

319. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 190.

320. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 105. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 194.

321. CARLIN, John. *El factor humà*. Op. cit., p. 143.

322. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 105.

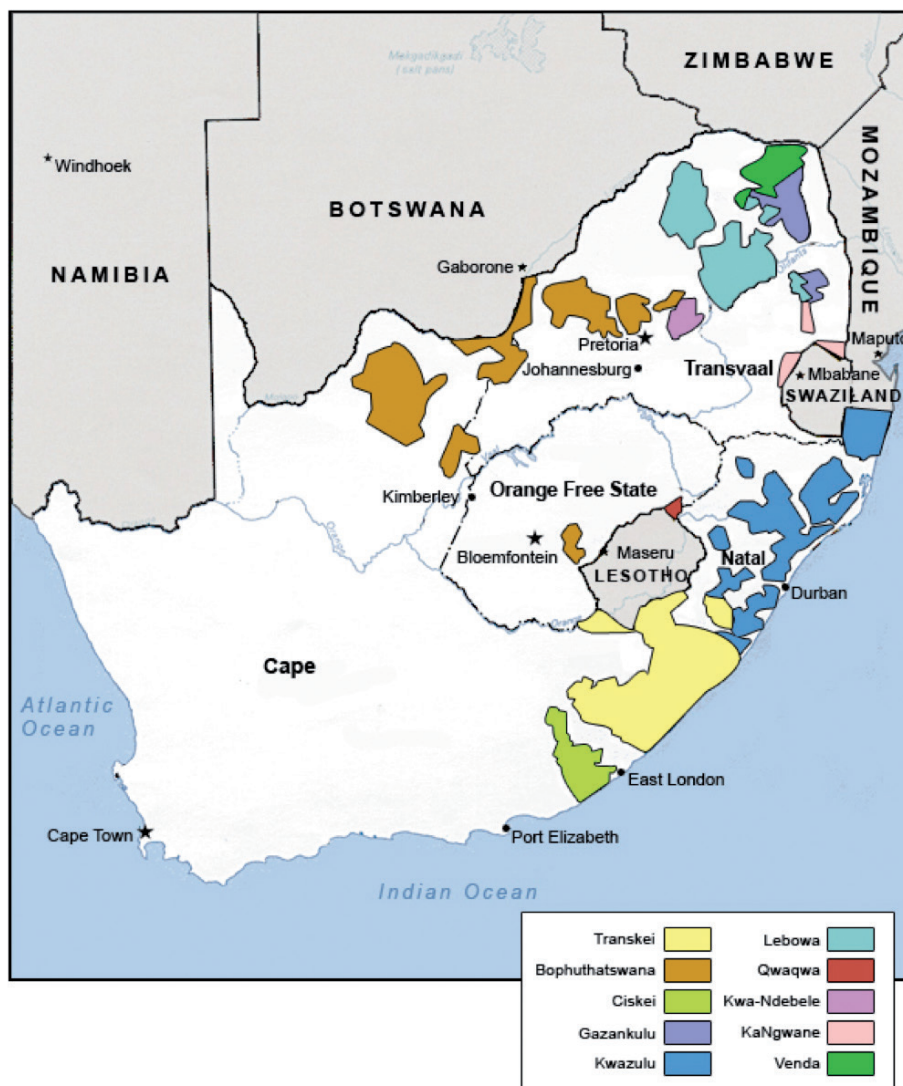
323. *Homeland* era el terme oficial, i bantustan, paraula formada per *bantu* (gent) i *stan* (terra de) el nom que utilitzaven els moviments anti-apartheid. Aquestes zones segregades van funcionar entre 1959 i 1994. Amb la democràcia, es van tornar a integrar a la República de Sud-àfrica.

lupament per separat” entre els blancs i els negres. És a dir, crear reserves per confinar les “nacions africanes”.³²⁴

El procés es completà, l’any 1970, amb la promulgació de la Bantu Homelands Citizenship (Act 26) Aquests territoris podien segregar-se de Sud-àfrica i constituir-se com comunitats autònomes o independents. En aquest darrer cas, passaven a formar part d’una constel·lació d’estats del subcontinent i els ciutadans perdien la nacionalitat sud-africana.³²⁵ L’experiment va començar a la regió del Transkei, pobre i sense recursos minerals. Aquesta zona, una mica més gran que Catalunya, tenia una població homogènia de l’ètnia xosa.

*They [Verwoerd i Vorster] would pioneer a system of territorial partition designed to solve the problems of racism and nationalism once and for all, a commonwealth of independent states under what Verwoerd saw as the benign leadership of an ethnically European, Christian National and Afrikaner-led state.*³²⁶

Mapa 2. Distribució dels bantustans pel territori sud-africà (1984)³²⁷

El Transkei va accedir a l'autogovern l'any 1963 i la República de Sud-àfrica va concedir, unilateralment, la independència a la "nació africana" el 25 d'octubre de 1976. Cap estat del món la va reconèixer.³²⁸ L'endemà, l'Assemblea General de Nacions Unides va condemnar "enèrgicament" la declaració d'"independència" del Transkei i la va invalidar. Alhora que va reiterar el seu rebuig a l'establiment de bantustans per vàries raons: "consolida la inhumana política de l'apartheid, destrueix la integritat territorial del país, perpetua la dominació de la minoria blanca i desposseeix el poble africà de Sud-àfrica dels seus drets inalienables".³²⁹

L'únic país que es va abstenir a l'Assemblea General van ser els Estats Units. Després del Transkei, els *homelands* de Bophuthatswana (1977), Venda (1979) i Ciskei (1981) seran declarats independents.³³⁰ Tot i el rebuig de les Nacions Unides, el govern sud-africà va portar a terme el programa de desplaçaments demogràfics.

Es calcula que a la dècada dels anys seixanta la població dels *homelands* va augmentar un 70 per cent. I entre 1960 i 1983, uns tres milions i mig de persones van ser forçades a abandonar el seu lloc habitual de residència sota la legislació d'Àrees de Grup i el programa de "Desenvolupament per separat".³³¹ L'adscripció obligada de la població és la que justificarà l'exclusió de la majoria negra del Parlament tricameral de la Constitució del 1983, que analitzarem al capítol 4, "Polítiques de transició".

Taula 7. Evolució de la població urbana entre 1970³³² i 1996³³³

Any	Total	Africans	Coloured	Asiàtics	Blancs
1970	47,8%	33,1%	74,1%	86,7%	86,8%
1980	52,6%	37,9%	75,2%	89,8%	87,9%
1985	55,9%	39,6%	77,8%	93,4%	89,6%
1996	53,7%	43,3%	83,4%	97,3%	90,6%

324. THOMSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 191.

325. BELL, Terry. BUHLE NTSEBEZA, Dumisa. *Unfinished Business. South Africa, Apartheid and Truth*. Londres: Verso, 2003, p. 129.

326. *Ibid.*, p. 130.

327. Font: African Online Digital Library. Matrix. The Center for Digital Humanities and Social Sciences. Universitat Estatal de Michigan. Consultable a: <http://overcomingapartheid.msu.edu/image.php?id=65-254-FF>

328. BELL, Terry. BUHLE NTSEBEZA, Dumisa. *Unfinished Business*. Op. cit., p. 138.

329. A/RES/31/6A consultable a: <http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=A/RES/31/6>

330. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 119.

331. *Ibid.*, p. 121-122.

332. La població total estimada, l'any 1970, era de 21.794.000 milions d'habitants: 15.340.000, negres; 2.051.000, *coloured*; 630.000, indis/asiàtics; i 3.773.000, blancs. Font: *Statistics South Africa, 2002*. Op. cit., cap. 1 (1.3)

333. Elaboració pròpia a partir del *South African Statistics, 2002*. Op. cit., cap. 1 (1.4).

Malgrat totes les lleis de “Desenvolupament per separat”, més de la meitat de la població “no blanca” va continuar vivint a la Sud-àfrica blanca, la majoria en *townships* i àrees degradades de la perifèria de les ciutats (**taula 7**). Els indis, els xinesos i el *coloured* eren els grups més localitzats en les zones urbanes. Mentre que el grup d’africans negres, va ser el que va acusar més la política del trasllat obligatori. Tot i així, la separació total mai va ser possible perquè la mà d’obra negra, *coloured* o asiàtica era imprescindible per a l’economia sud-africana.³³⁴

Tota aquesta estructura de desenvolupament per separat era la resposta que els afrikaners van construir des de la seva feblesa numèrica i la seva resistència a desaparèixer del mapa. Les amenaces a la seva subsistència tenien orígens externs i interns. Els països africans començaven el procés d’independència de les antigues metròpolis colonials i els moviments d’alliberament s’organitzaven per lluitar en contra de l’apartheid. Els afrikaners necessitaven una justificació política i “divina”, seguint la seva tradició calvinista. Una interpretació interessada de la Bíblia els va subministrar l’argument.

*It is they who developed the concept of apartheid. It began in the middle years of this century [segle XX] as a simple policy of racial oppression, but as the cry of black liberation rose after the Second World War it was elevated into an ideology of national salvation. South Africa would have to be ethnically segregated, the blacks parcelled off into tribal ministates, euphemistically called ‘homelands’, so that the Afrikaners could remain in control of their own country and thus of their own destiny. This became Afrikaner nationalism’s credo, a civil religion given theological sanction by their church and imposed by their political movement, the National Party. For any Afrikaner to criticize it was apostasy, actively to oppose it was to be regarded as an ethnic traitor.*³³⁵

Un credo religiós i un credo laic seran la justificació per imposar l’apartheid i els *homelands*. Anar-hi en contra era cometre apostasia. La resposta es donarà a conèixer a l’opuscle ***Biblica Aspects of Apartheid, (apartness) in relation to the native races, Asiatics and the coloured people in South Africa***³³⁶ publicat l’any 1958 per la Dutch Reformed Church (Església Reformada Neerlandesa), que trobarà en l’Antic i Nou Testament els arguments de la pràctica de la segregació, mentre deixa la reconciliació entre “races” per a la propera vida, si bé també en cels separats.

334. SUBIRÓS, Pep (dir.) Apartheid. *El mirall sud-africà*. Barcelona: Diputació de Barcelona i CCCB, 2007, pp. 19-28.

335. SPARKS, Allister. *Tomorrow Is Another Country: The Inside Story of South Africa’s Road to Change*. Chicago: University of Chicago Press, 1996, pp. 8-9.

336. STEYN, N. P. J. *Biblica Aspects of Apartheid, (apartness) in relation to the native races, Asiatics and the coloured people in South Africa*. Krugersdorp: West Rand Pubs., 1958.

El professor André du Toit de la Universitat de Ciutat del Cap va analitzar i desmun-
tar el mite dels afrikaners com el “Poble Escollit per Déu”, segons la interpretació que
en feien de la teologia calvinista importada al segle XVII i petrificada des d’aleshores a
Sud-àfrica.

*This cluster of constructs, which has been used to explain and justify racial inequality
and repression in latter-day-Afrikaner-dominated societies, constitutes a historical myth
that I call the ‘calvinist paradigm’ of Afrikaner history.³³⁷*

El Partit Nacional va utilitzar aquest mite de la història dels afrikaners per bastir el
sistema de l’apartheid del segle XX. És una construcció política revestida d’auto sacra-
mental.

337. DU TOIT, André. “No Chosen People: The Myth of the Calvinist Origins of Afrikaner Nationalism and Racial Ideology” a: *American Historical Review*. Oxford University Press/ American Historical Association, 1983, vol. 88, n. 4, pp. 920-952, p. 920.

3. Contra l'exclusió i contra l'apartheid

3.1. Els moviments de resistència (1902-1950)

Els missioners cristians van arribar a tenir una gran influència entre els africans i la població *coloured*. L'evangelització va incrementar-se ràpidament després de la formació de la colònia anglesa. La majoria d'aquests missioners procedien d'Europa i de Nord-amèrica i no tenien el prejudicis racials de la població blanca sud-africana. Aquests missioners van fundar diverses escoles i universitats com la Lovedale (Ciskei), Adams College (Natal), Morija (Basutoland) i South African Native College (Ciskei). La majoria creades per metodistes, anglicans i l'Església d'Escòcia.³³⁸ La majoria dels líders fundadors de les primeres organitzacions polítiques contra la discriminació i la segregació s'havien format en aquestes escoles.

Tres organitzacions polítiques intentaran millorar les condicions de la població sotmesa a discriminació: l'African Political Organization (APO), que donava suport a la minoria *coloured*, fundada el 1902; el South African Indian Congress (SAIC), del 1923; i el South Africa Native National Congress, més tard anomenat African National Congress (ANC), creat el 1912.³³⁹ Els líders d'aquestes tres organitzacions s'havien format en les millors escoles dels missioners, tenien una orientació occidental i representaven les classes mitjanes de les seves comunitats que després faran extensiva a la resta de la població. Eren advocats, professors, clergues i periodistes.

Els fundadors de l'ANC, Pixley ka Isaka Seme, Alfred Mangena, Richard Msimang i George Montsioa, van ser educats en missions cristianes i van estudiar dret a Anglaterra. Aquestes organitzacions intentaven convèncer la minoria blanca que la discriminació no era la solució per a Sud-àfrica. És a dir, intentaven pressionar des de dins del sistema de la Unió Sud-africana. Fins a la dècada dels anys quaranta, l'ANC va ser una organització moderada que, tot i oposar-se a la Land Act del 1913, evitava de totes totes no ser declarada pel govern il·legal o inconstitucional.³⁴⁰

Similar capteniment tenien les organitzacions que defensaven les minories *coloured* i índia que també representaven les classes mitjanes de l'antiga Colònia del Cap. Abdullah Abdurahman, president de l'APO (1905-1940) s'havia format a la Universitat de Glasgow; els líders del Congrés Indi eren P. R. Pather, agent financer, i el comerciant

338. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., pp. 156 i 172.

339. *Ibid.*, p. 174.

340. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality in South Africa 1652-2002*. Scottsville: University of Natal Press/KMM Review Publishing, 2005, p. 281.

Abdulla Ismail Kaje. L'organització *coloured* va fer algun intent de col·laborar amb els líders africans però la iniciativa no va reeixir. En canvi, el SAIC treballava exclusivament per a la comunitat índia.³⁴¹ Ni culturalment ni políticament *coloured*, indis i africans tenien gaire en comú. Sovint competien entre ells i el govern sud-africà utilitzava mètodes per enfrontar-los.

Tot i així, entre 1920 i 1930, membres de les tres organitzacions van tenir relacions amb els liberals blancs per discutir els problemes racials. El South African Institute of Race Relations, creat el 1919, va ser l'instrument per poder donar a conèixer, a través de les seves publicacions, els efectes de la discriminació i la segregació. Però la majoria dels blancs sud-africans volien mantenir els seus privilegis i tampoc aquestes organitzacions van aconseguir mobilitzar la població negra.

Clements Kadalie va fundar l'any 1919 un petit sindicat de treballadors portuaris *coloured* a Ciutat del Cap que seria la llavor de l'Industrial and Commercial Workers Union (ICU) del 1920. L'ICU tenia, l'any 1928, 150.000 africans, 15.000 *coloured* i 250 blancs sindicats.³⁴² El sindicat era fort a les zones rurals i portuàries i els propietaris blancs el temien per les vagues promogudes entre els aparcers. L'ICU titllava els líders de l'ANC de "bons nois" i considerava que l'aproximació als liberals blancs no conduïa a cap lloc. El sindicat es definia com un moviment radical que vindicava el retorn de la terra als africans. Tenia estretes relacions amb el Communist Party of South Africa (CPSA)³⁴³ i el govern de Pretòria considerava l'ICU com una organització molt perillosa que calia neutralitzar.³⁴⁴ La personalitat de Kadalie –populista, busca-raons i corrupte– va acabar desintegrant el moviment a la dècada dels anys trenta.

El Partit Comunista de Sud-àfrica s'havia creat el juliol del 1921 amb la pretensió d'unir petits grups socialistes de la classe obrera blanca. Mentre el Partit Comunista va estar sota l'òrbita estricta de Moscou i del Komintern les dissidències internes el feien pràcticament inoperant. Cap el 1936, es forma un nou comitè central i es trasllada el quarter general de Witwatersrand, la zona minera, a Ciutat del Cap. El CPSA renova així les seves forces i el seu dinamisme donant suport a les vagues del sector miner.³⁴⁵

Durant la Segona Guerra Mundial, Sud-àfrica va posar a disposició dels Aliats els ports de Ciutat del Cap i Durban on els vaixells de la flota aliada s'abastien de menjar,

341. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 175.

342. *Ibid.*, p. 176.

343. El 1953, el CPSA passarà a denominar-se South African Communist Party (SACP).

344. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality*. Op. cit., p. 281.

345. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., pp. 117-118.

municions, tabac i roba. El país va ser un dels majors subministradors de minerals estratègics: or, platí, urani, com també d'acer i ferro per a les indústries de guerra. L'any 1946, 370.959 persones treballaven a les mines d'or sud-africanes: 42.624 eren blancs i 328.335, negres.³⁴⁶

La guerra també va promoure la gran expansió de les mines de carbó i la indústria siderúrgica. Aquesta massiva activitat va significar un major nombre de persones vivint a les ciutats. De fet, hi vivien més negres que blancs als centres urbans en acabar la guerra. La ciutat va ser un centre de conscienciació de les condicions laborals, econòmiques i culturals del proletariat africà. A les ciutats i a les mines es van anar succeint boicots i vagues per la pujada dels aliments, l'encariment del transport i les condicions laborals dels treballadors negres. Un operari blanc no qualificat cobrava més del doble que un de negre.³⁴⁷

Un fenomen que no podem passar per alt en aquesta primera meitat de segle és el posicionament que van tenir els líders africans tradicionals durant el període de segregació. Els caps tribals van cooperar amb la política de segregació i es van oposar a qualsevol radicalisme i reforma impulsada per l'oposició al règim. A partir de la creació del Departament d'Afers Nadius (NAD), sota control del govern, els caps tribals van ser l'instrument de control de la població dels *homelands* i informadors dels moviments que es produïen. Van ser una peça clau en mantenir l'autoritat de l'Estat a tot el territori.³⁴⁸

L'any 1944 un grup de joves professionals africans havia fundat la Lliga Jove de l'ANC (ANCYL) per pressionar el partit i inocular sabia nova a les estructures de l'organització. Anton Lembede (1914-1947), Nelson Mandela (1918-213), Oliver Tambo (1917-1993) i Walter Sisulo (1912-2003), formats a les millors escoles dirigides pels missioners, van recórrer Àfrica i Anglaterra, entre 1946 i 1947, per donar a conèixer la realitat sud-africana i buscar aliats. Malgrat tot, l'ANC només comptava aquests anys amb 6.000 afiliats.³⁴⁹ Lembede, Mandela, Tambo i Sisulo pertanyien també al Partit Comunista tot i que la Lliga Jove desconfiava del CPSA liderada per blancs.³⁵⁰ Nelson Mandela afirma a la seva autobiografia *Long Walk to Freedom* (1994) que tenia diferències importants amb el Partit Comunista i no fa cap menció a formar-ne part:

We were [la Lliga Jove] extremely wary of communism. Lembede and many others,

346. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 177.

347. *Ibid.*, p. 179.

348. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality*. Op. cit., p. 284.

349. *Ibid.*, p. 182.

350. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 94.

*including myself, considered a 'foreign' ideology unsuited to the African situation. Lembede felt that the Communist Party was dominated by whites, which undermined Africans el-confidence and initiative.*³⁵¹

Lembede, que morirà el 1947, està considerat el pare del nacionalisme sud-africà. La Lliga Jove de l'ANC, liderada per Anton Lembede, havia anat més enllà de la visió clàssica del Congrés Nacional Africà. Els africans eren, per aquests joves de l'ANC, els únics facultats per governar Sud-àfrica.³⁵² L'ANCYL formularà la nova base ideològica de l'ANC i crearà, per primera vegada, una estratègia comuna contra la dominació blanca.³⁵³

Nelson Mandela recordava, a la seva autobiografia, l'impacte que li va causar conèixer personalment Lembede. "Tenia una personalitat magnètica i un pensament original i sovint sorprenent."³⁵⁴ Lembede odiava la idea del complex d'inferioritat de la població negra i "el culte" i "ideotització" de les idees procedents d'Occident. Ell creia que els negres havien de millorar la seva pròpia imatge abans d'emprendre la lluita per la llibertat. Mandela confessa que ell mateix havia cedit davant el paternalisme del colonialisme britànic i s'havia emmirallat en la cultura, progrés i civilització dels anglesos.³⁵⁵

Anton Lembede també va ser l'autor del "Youth League Manifesto" a favor de l'acció directa amb boicots, vagues i mobilització sindical que trencava la dinàmica seguida durant dècades per l'ANC d'actuar contra el règim de segregació dins del marc legal establert. El 1949 la Lliga Jove crea el "Programa d'Acció", inspirant-se en les idees de Lembede, i l'ANC reconeixerà que cal combatre la segregació amb mètodes més dràstics i amb desobediència civil.³⁵⁶

3.2. Desafiament i activisme (1950-1960)

L'entrada del Partit Nacional en el govern, va implementar el canvi d'estratègies i objectius de l'ANC. El 1949 la conferència anual del partit va triar tres membres de la Lliga Jove per formar part de l'executiva nacional: Sisulo, Tambo i Mandela. Tres anys més

351. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom. The autobiography of Nelson Mandela*. Londres: Little, Brown, 2006, p. 36.

352. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 94.

353. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality*. Op. cit., p. 283.

354. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., p. 35.

355. *Ibid.*

356. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 95.

tard, la conferència va escollir Albert Luthuli (1898-1967) nou president de l'ANC. La figura de Luthuli era el pont entre la vella i la nova generació de quadres del partit. Professor de l'Adams College, pulcre orador en anglès i zulu, cristià debot i un líder d'impecable moral, Luthuli va rebre el Nobel de la Pau (1960) per la seva lluita pacífica contra l'apartheid.³⁵⁷

El 1950, el govern del Partit Nacional decreta la Suppression of Communism (Act 44) que castiga amb deu anys de presó ser membre del Partit Comunista Sud-africà. Però, de fet, aquesta llei i la Public Safety de 1953 (Act 3) feia possible qualificar de comunista qualsevol organització política i sindical, com també empresonar tota persona que atemptés contra les lleis de l'apartheid.³⁵⁸

La resposta de l'ANC, del Partit Comunista i del Congrés Indi Sud-àfrica (SAIC) va ser posar en marxa la "Campanya de desafiament" contra les lleis injustes que pesaven sobre la població "no blanca". Tot i que Mandela reconeix certs prejudicis en incorporar *coloured* i indis a la campanya, per els abusos comesos contra els negres en mans dels comerciants o botiguers indis,³⁵⁹ l'ANC i el SAIC van sumar esforços per estendre la desobediència civil arreu del país.

Entre 1951 i 1953, milers de persones van desafiar la prohibició d'ocupar els espais reservats a la població blanca: transport públic, places i platges, lavabos, bars, restaurants, cinemes, etc. I 8.000 activistes van ser arrestats per anar contra la llei. L'èxit de la campanya va reportar un enorme creixement d'afiliats: l'ANC va passar de tenir uns 7.000 membres a tenir-ne 100.000.³⁶⁰ La iniciativa de dir i actuar en contra de les lleis de l'apartheid va portar implícit un canvi de mentalitat molt important: anar a la presó va esdevenir un "honor" entre els africans.³⁶¹

El 1955, l'ANC va organitzar el Congrés del Poble i va convidar a participar dues-centes organitzacions blanques, negres, índies i *coloured*. El Congrés del Poble es va celebrar a Kliptown, una població multiracial propera a Johannesburg, el 25 i 26 de juny. El South African Indian Congress, la South African Coloured People's Organisation, els blancs del Congress of Democrats i el multiracial South African Congress of Trade Unions van acceptar la invitació. El 26 de juny de 1955, 3.000 delegats (2.000 africans, 320 indis, 230 *coloured* i 112 blancs) van aprovar la Carta de la Llibertat: "Sud-àfrica per-

357. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 208.

358. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., p. 42.

359. *Ibid.*, p. 44.

360. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 109.

361. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., p. 49.

tany a tothom que hi viu, ja sigui negre o blanc, i cap govern pot justificar la seva autoritat sense haver consultat a la gent”.³⁶²

La Carta de la Llibertat reclamava igualtat davant la llei; llibertat de moviments i de reunió; llibertat de religió i de premsa; dret de vot i de treball; quaranta-vuit hores de treball setmanal, salari mínim i vacances anuals; subsidi d'atur i sanitat universal i gratuïta; i educació igual per a tothom. També incorporava reivindicacions de caire socialista com la redistribució de la terra i nacionalització de la banca, la mineria i la indústria.³⁶³

El manifest va rebre crítiques dels liberals blancs per les referències socialistes, el règim de Pretòria acusava el text de comunista i els radicals africans no confiaven amb el suport dels blancs progressistes. La Carta de la Llibertat, també denominada “moviment cartarista”, serà a partir d'aleshores el fonament ideològic de l'ANC. Però la tensió, present des de sempre, entre les diferents organitzacions contra l'apartheid sobre l'estratègia a seguir de cooperació o d'aïllament i sobre l'objectiu últim, “Sud-àfrica és de tots els que hi viuen” o “Sud-àfrica és només dels africans”, continuarà pivotant el debat i les divergències.³⁶⁴

Arran d'aquests posicionaments contraris, quatre anys després de la formulació de la Carta de la Llibertat (1955) una escissió de l'ANC liderada per Robert Sobukwe (1924-1978), educat a la Universitat de Fort Hare i antic membre de la Lliga Jove de l'ANC, fundà el Pan-Africanist Congress (PAC). El PAC defensava que la lluita contra l'apartheid l'haurien de liderar els africans negres sense la col·laboració dels altres grups racials.³⁶⁵ Es fa palesa aquí la influència doctrinal del nacionalisme de Lembede. Sobukwe també considerava que Sud-àfrica no era un cas excepcional, sinó part integrant del tot que era Àfrica. Per tant, Sud-àfrica no podia resoldre els seus problemes de manera aïllada, disgregada de la resta del continent.³⁶⁶

L'historiador George Fredrickson ha estudiat a fons la retòrica que utilitzaven l'ANC i el PAC sobre el tema de la col·laboració amb els blancs antiracistes per construir una única nació. Segons aquest professor d'Stanford, l'ANC i el PAC, són la doble cara de la mateixa moneda. Si l'ANC utilitzava una retòrica més moderada i integradora que el PAC, el fet és que l'ANC era una organització exclusiva per a negres: no admitia de *facto* blancs, indis o *coloured* entre els seus membres. Un implícit africanisme era el comú

362. The Freedom Charter. Consultable a: <http://www.anc.org.za/show.php?id=72>

363. *Ibid.*

364. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., pp. 114-115.

365. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 210.

366. FREDRICKSON, George M. *Black Liberation. A Comparative History of Black Ideologies in the United States and South Africa*. Oxford/Nova York: Oxford University Press, 1996, p. 285.

denominador de l'organització. L'ambigüitat del PAC encara era més manifesta: “es va abonar a la retòrica antiblanc mentre protestava, en veu alta i enèrgicament, contra les acusacions que titllaven la seva política de mobilització de nacionalisme racial que negava la ciutadania, de la futura Sud-àfrica democràtica, a la resta de races.”³⁶⁷

Els líders de totes dues organitzacions havien rebut una educació de qualitat, si bé l'ANC tenia més experiència i era més cauta en les accions que liderava. El Congrés Nacional Africà dibuixava una lluita a més llarg termini esperant una conscienciació massiva per part dels africans. En canvi, el Congrés Panafricanista era molt més temerari, afavoria confrontacions més dures i accions de desobediència civil per aconseguir una massiva i espontània resposta dels africans contra les normes blanques. I volia fer-ho en un termini de temps més curt. L'activisme de cada organització responia a la tipologia de la seves bases. L'ANC es nodria de africans adults i amb treball relativament estable, mentre que el PAC feia forat entre els joves i desocupats que tenien poc a perdre.³⁶⁸

Totes aquestes organitzacions estaven liderades per homes, fet que va animar a Lilian Ngoyi (1911-1980) a fundar la Federació de Dones Sud-africanes i va arribar a ser la primera activista membre de l'executiva nacional de l'ANC.

L'any 1956, Lilian Ngoyi va encapçalar la marxa de 20.000 dones fins a la seu de l'administració del govern a Pretòria en senyal de protesta per la decisió governamental d'ampliar la Llei de Pas³⁶⁹ a les dones africanes. Dos anys més tard, dues mil activistes anti-apartheid van ser arrestades per negar-se a portar la credencial de pas.³⁷⁰

Davant la negativa del govern d'eliminar aquest document que limitava els moviments de la població, el PAC precipità el 21 de març de 1960 una campanya contra la llei. Nelson Mandela rememora, a la seva autobiografia, que el PAC coneixia les intencions de l'ANC d'iniciar una campanya contra aquest salconduit i que n'havia convidat el PAC a sumar-s'hi: “Enlloc de fer-ho –afirma Mandela– van preferir sabotejar la convocatòria de l'ANC, fixada per al 31 de març, i avançar-la deu dies. Va ser un cas descarat d'oportunisme.”³⁷¹

La consigna del PAC era concentrar-se davant els controls de la policia per així des-

367. *Ibid.*

368. *Ibid.*, p. 286.

369. El passí (*passbooks*) era la credencial per poder controlar els desplaçaments de la població pel territori. Aquest “passaport” era obligatori per a tot africà negre major de 16 anys. En aquest document, constava el *homeland* al qual pertanyia; la seva situació personal i professional; nom i adreça del lloc de treball; i el termini autoritzat d'estada en zona “blanca”. La no presentació d'aquest passí implicava presó immediata. El passí va ser anul·lat l'any 1986.

370. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 209.

371. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., p. 79.

bordar-los. Entre 4.000 i 5.000³⁷² persones es van manifestar a Sharpeville, un *township* prop de Johannesburg. La policia va carregar indiscriminadament contra els manifestants. Seixanta-nou persones van perdre la vida per trets de la policia, deu eren infants, i cent vuitanta en van resultar ferides.³⁷³

Quan el fet es va conèixer, una reacció en cadena es va desencadenar per tot Sud-àfrica, la mobilització més important des que el 1948 el Partit Nacional va accedir al poder. El 30 de març cinquanta mil persones, segons Nelson Mandela,³⁷⁴ van marxar des de Langa i Nyanga fins al centre de Ciutat del Cap per protestar contra el que havia passat a Sharpeville. (Altres fonts quantifiquen el nombre de manifestants entre 15.000 i 30.000).³⁷⁵ La marxa la liderava el jove universitari Philip Kgosana del PAC. El coronel Ignatius Terblanche, cap de la comissaria de Caledon Square, conscient que no tenia prou agents per frenar la manifestació, va prometre a Kgosana una entrevista amb el ministre de Justícia i els manifestants es van dissoldre pacíficament. Aquella nit Kgosana va ser detingut.

Totes les cadenes de televisió i la premsa internacional van informar de la massacre i dels successos posteriors. Hi va haver manifestacions a la Gran Bretanya, el departament d'Estat dels Estats Units va fer arribar una nota de protesta al govern de Pretòria i el Consell de Seguretat de l'ONU³⁷⁶ va condemnar enèrgicament els fets.³⁷⁷

El govern sud-africà va respondre amb la promulgació de l'Estat d'Emergència, el primer de la història moderna sud-africana, que va comportar milers d'empresonaments. El país quedava sotmès a la llei marcial. El 8 abril de 1960 l'ANC i el PAC van ser considerades organitzacions il·legals sota la llei de Supressió del Comunisme (1950). El govern va mobilitzar tots els cossos de seguretat i va arrestar 98 blancs, 90 indis, 36 *coloured* i 11.279 africans negres.³⁷⁸ En l'ànim de les organitzacions anti-apartheid començava a qüestionar-se la política de la no-violència dels moviments de resistència, així com també les estratègies i els objectius a aconseguir.

Nelson Mandela i 39 líders de l'ANC i el PAC van ser també detinguts, acusats d'"alta traïció i conspiració contra l'Estat". El 29 de març de 1961, nou mesos després de la fi de

372. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., p. 136.

373. *Ibid.*

374. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., p. 80.

375. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 210.

376. Resolució de l'1 d'abril de 1960 que insta el govern de la "Unió Sud-africana a renunciar a la política de l'apartheid i discriminació racial". Veure: [http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=S/RES/134%20\(1960\)](http://www.un.org/es/comun/docs/?symbol=S/RES/134%20(1960))

377. L'Assemblea General de les Nacions Unides proclamaria, el 1966, el Dia Internacional de l'Eliminació de la Discriminació Racial, el 21 de març.

378. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 210.

l'Estat d'Emergència, el jutge Rumpff de la Cort Suprema va donar a conèixer el veredicte de la causa coneguda amb el nom de *Treason Trial*. Segons Rumpff, l'acusació no havia demostrat que l'ANC fos una organització comunista ni que la Carta de la Llibertat ambicionés un estat comunista. El veredicte de "no culpabilitat" va ser un cop fort contra el govern sud-africà i els empresonats van ser alliberats.³⁷⁹

En paral·lel, davant la crisi internacional, la sortida de capitals i la fugida de població blanca del país,³⁸⁰ el primer ministre Hendrick F. Verwoerd (1958-1966), conegut amb el sobrenom de "l'arquitecte de l'apartheid", convocà l'octubre de 1960 un referèndum, òbviament entre la població blanca, amb una pregunta clara: "Are you in favour of a Republic for the Union?" El 52 per cent dels vots emesos es va pronunciar a favor de la creació d'una República que trencava els seus lligams amb la Gran Bretanya. La participació, entre els electors blancs, va ser la més alta de la història de la Unió, un 90,8 per cent. Però el resultat va ser ajustat: un 47,71 per cent dels votants es van manifestar en contra de trencar la seva relació històrica amb la Gran Bretanya. Els blancs d'origen britànic s'hi van oposar.³⁸¹

La Constitució Republicana del 24 d'abril de 1961 (Act 32)³⁸² substituïa el monarca i la figura del capità general per un president de l'Estat, escollit per l'Assemblea, amb funcions protocol·làries. El líder del partit més votat seria el primer ministre. El Parlament era bicameral i es mantenia la presència de quatre representants del col·lectiu *coloured* escollits a la província del Cap, si bé aquesta representació serà eliminada el 1970.

El 31 de maig de 1961 es promulgà la nova Constitució de la República de Sud-àfrica i es feia efectiva la sortida de la Commonwealth. La data no és casual. Comemora el dia que va ser signat el Tractat de Vereeniging que posava fi a la Segona Guerra Anglo-Bòer que precisament van perdre els afrikaner. Per fi, els afrikaners feien real la seva ambició republicana i l'allunyament de la corona britànica. Com diu l'article 2 de la nova constitució: "El poble de la República de Sud-àfrica reconeix la sobirania i la guia del Déu Tot Poderós".³⁸³ No necessitaven una reina, el Déu afrikaner els emparava.

Sharpeville també va tenir conseqüències d'enduriment en l'aplicació d'allò que el govern de Pretòria anomenava "Desenvolupament per separat": repressió contra les orga-

379. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., pp. 82-84.

380. *Ibid.*, p. 80.

381. *Constitutional Referendum 1960*. Consultable a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1960_Constitutional_Referendum

382. *Republic of South Africa Constitution 1961 (Act 32)*. Consultable a: http://www.worldstatesmen.org/south_africa_const1961

383. *Ibid.*, part I, art. 2.

nitzacions i les persones que lluitaven contra l'apartheid, restricció de la població urbana "no blanca" i la promoció dels *homelands*. A més, la Bantu Labour Act (1964) prohibia buscar feina als africans negres fora dels límits assignats per l'oficina del ministeri de Treball. Posseir propietats als *townships* quedarà prohibit l'any 1968 i els antics propietaris passaran a ser llogaters de l'Ajuntament corresponent.³⁸⁴

3.3. Conscienciació i lluita armada (1960-1990)

La història i la simbologia sud-africana té un abans i un després de la massacre de Sharpeville. Els orígens de la lluita armada organitzada se situa el juny de 1961, quan l'executiva nacional de l'ANC pren la decisió de crear una organització militar autònoma amb el suport del Partit Comunista de Sud-àfrica (SACP). Així neix l'Umkhonto We Sizwe (MK) que vol dir la "Llança de la Nació". El 26 de juny de 1961 es commemorarà com el *Freedom Day*.

Nelson Mandela, des de la clandestinitat, qüestionarà la tradicional política pacifista de l'ANC en la seva primera entrevista filmada:

*We are peaceful but is difficult with an unyielding government. We have to consider whether our methods are adequate. Many people feel that's useless and futile for us to continue talking peace and no-violence again't government's whose reply it's only savage attacks are over indefensant people.*³⁸⁵

Nelson Mandela i Joe Slovo (1926-1995), un lituà jueu del Partit Comunista Sud-àfrica i membre de l'ANC, comandaran l'Umkhonto We Sizwe. El Pan-Africanist Congress també crea la seva branca militar: Poqo ("Pur"). L'ANC i el PAC s'adonen que la no-violència defensada per Gandhi no ha donat resultats després de cinquanta anys de mobilitzacions pacifistes contra el règim de l'apartheid. L'MK, el Poqo i el Moviment de Resistència Africana (una multiracial organització formada per joves professional i estudiants blancs) posen en marxa una sèrie d'atemptats contra oficines de correus, vies de tren, edificis del govern i centrals elèctriques. Però el govern sud-africà reprimirà amb molta duresa aquestes organitzacions i empresonarà els seus líders.³⁸⁶

Els màxims representants de l'ANC, amb Mandela al capdavant, membres blancs

384. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 118.

385. Transcripció de l'entrevista realitzada per Brian Widlake el 21 de juny de 1961. ITN, Source. *The South Africa Collection*. DVD 1: G-ITN193/B0198668, ref., RR Synd 21.6.61, min. 00.40.04 i ss.

386. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 211.

del Partit Comunista i del Congrés dels Demòcrates Sudafricans van ser sotmesos a un procés judicial, *Rivonia Trial* (1963-1964), acusats d'ús d'explosius, de promoure la guerra de guerrilles i la invasió armada del país. En resum: eren comunistes i sabotejadors. El tribunal va condemnar a vuit dels líders de l'ANC a cadena perpètua. Poc després, també va ser condemnat de per vida el líder de l'Umkhonto We Sizwe (MK), Joe Slovo, en l'anomenat Petit Judici de Rivònia.³⁸⁷

Amb Mandela i Sisulo, a la presó de Robben Island; Tambo exiliat a Zàmbia; i els màxims líders de les branques armades de l'ANC i el PAC també empresonats, les organitzacions armades deixen d'actuar durant gairebé una dècada. Però el fre a la violència no s'ha de confondre amb inactivitat. L'historiador Leonard Thompson considera que els anys següents van ser crucials per ampliar la conscienciació antiracista entre la població negra. Tres van ser les causes d'una mobilització massiva que esclatarà el 1976.

La primera, la creació d'un vigorós suport cultural de revistes, poemes, llibres i obres de teatre experimental que, malgrat ser publicacions i representacions clandestines, van fer arribar a la població dels *townships* una contundent denúncia contra l'apartheid. Una segona causa és el ràpid creixement, durant aquests anys, de l'economia del país que va reduir el nombre d'aturats. Les pèssimes condicions de treball i uns sous de misèria van desenvolupar una consciència de classe entre els treballadors africans que va propiciar la creació d'un poderós moviment sindical malgrat que era exclòs de les negociacions laborals. I, finalment, hi va haver la gran mobilització dels estudiants negres contra un sistema escolar de molt baixa qualitat i orientat a subministrar mà d'obra poc qualificada.³⁸⁸

Un jove estudiant negre de medicina de la Universitat de Natal de vint-i-dos anys, Stephen Bantu Biko (1946-1977), crearà l'any 1968 la South African Students Organisation (SASO), una escisió de l'organització estudiantil blanca, controlada pel govern. Biko declararà que totes les víctimes del racisme han d'unir-se i deixar de dependre d'organitzacions liderades per blancs que només treballen en benefici propi. Alhora, impulsa el Black Consciousness Movement (BCM) amb l'objectiu "d'inculcar orgull i dignitat a l'home negre, còmplice de deixar-se utilitzar i permetre que regni el mal a Sud-àfrica". Biko afegeix: "Això és el que volem dir quan parlem de procés introspectiu. I aquesta és la definició de 'Conscienciació Negra'."³⁸⁹

La "Conscienciació Negra" de Steve Biko és hereva del nacionalisme d'Antoni Lembede i s'inspirava també, segons Fredrickson, en el moviment dels Black Power dels

387. MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long Walk to Freedom*. Op. cit., pp. 106-116.

388. THOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., pp. 211-212.

389. BIKO, Steve. *I Write What I Like*. Johannesburg: Heinemann Educational Publishers, 1987, p. 29.

anys seixanta i setanta. Però Biko creia que els mètodes havien de ser diferents ja que els EUA tenien un règim democràtic. Biko no era partidari de la lluita armada ni de mètodes de confrontació, centrava els esforços en la desobediència civil com feia el Moviment pels Drets Civils, de Martin Luther King. Biko creia que la població negra havia de prendre primer consciència de la situació i actuar en bloc. Per tant, l'única alternativa fins assolir la plena "introspecció" era negociar amb els blancs, els quals acabarien per acceptar allò que era inevitable.³⁹⁰

El Moviment de Conscienciació Negra va deixar empremta entre els escolars de les zones urbanes. El 16 de juny de 1976, 15.000 estudiants es van manifestar, a Soweto, contra la normativa d'ensenyar la meitat de les assignatures en afrikaaner.³⁹¹ Llengua que estava fortament connotada amb les pràctiques racistes. La policia va respondre amb violència i va disparar contra els adolescents. La resposta va ser immediata: boicot escolar i edificis cremats arreu del país. A finals d'any, un recompte oficial, xifrava en 575 els morts: 494 africans, 75 *coloured*, 5 blancs i un indi. D'entre les víctimes, 134 eren menors de 18 anys.³⁹² El govern va prohibir la South African Students Organisation (SASO) i la policia va arrestar i torturar Steve Biko fins a causar-li la mort.

Setze anys després de la massacre de Sharpeville, Soweto tornava a ser portada arreu del món. I encara més important, Soweto va esdevenir un punt i apart en la lluita contra l'apartheid. Centenars de joves sud-africans van abandonar el país i van rebre instrucció militar a Tanzània i Angola. Les branques militars de l'ANC i el PAC van infiltrar homes i dones entrenats, des del nord del país, i van atacar edificis policials, van col·locar bombes en places públiques i dipòsits d'armes, i, finalment, van emprendre la guerra de guerrilles.³⁹³

L'Organització per la Unitat Africana (OAU, en anglès) havia obert camps de refugiats a Tanzània on els sud-africans rebien instrucció i entrenament militar. Mentrestant, el règim de Pretòria incrementava la seva propaganda a Occident: "Sud-àfrica és un membre indispensable del món lliure contra el comunisme infiltrat a l'ANC".³⁹⁴

La Unió Soviètica i els països comunistes, contrarestaven la propaganda sud-africana, al·legant que eren els garants del Tercer Món contra l'imperialisme d'Occident. L'UR-

390. FREDRICKSON, George M. *Black Liberation. A Comparative History of Black ideologies in the United States and South Africa*. Oxford/Nova York: Oxford University Press, 1996, p. 308.

391. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern Sout Africa*. Op. cit., p. 129. WILLARD CROMPTON, Samuel. Desmond Tutu: *Fighting Apartheid*. Nova York: Infobase Publishing, 2007, pp. 5-7.

392. TOMPSON, Leonard. *A History of Sout Africa*. Op. cit., p. 213.

393. *Ibid.*, p. 113.

394. *Ibid.*, p. 215-216.

SS i l'Alemanya de l'Est van subministrar armes als moviments de resistència a Angola, Moçambic i Rhodèsia. I també van establir estretes relacions amb l'ANC. Quan els portuguesos van abandonar Angola, el 1975, els refugiats sud-africans van rebre instrucció militar i armes de l'URSS. Tot i així, Thompson assegura que Sud-àfrica no era una prioritat per a Moscou: "L'agenda soviètica passava per preservar la seva hegemonia a l'Europa de l'Est, vigilar la seva frontera amb la Xina i augmentar la influència al sud-est asiàtic i a la banya d'Àfrica. Moscou no podia córrer el risc d'un enfrontament militar amb Occident a tants quilòmetres de distància".³⁹⁵ Tot i no ser una prioritat per a l'URSS, també és cert que només després de la mort de Nelson Mandela, l'ANC va reconèixer que Mandela sí havia format part del Comitè Central del Partit Comunista Sud-africà.³⁹⁶ Fet que –com hem vist– Mandela no en feia menció a la seva autobiografia publicada l'any 1994.

Durant la dècada dels anys vuitanta es va produir una militarització de la política sud-africana. I es va començar a impulsar el programa conegut com l'"Estratègia total". El govern sud-africà observava amb temor, des dels anys seixanta, la lluita i el triomf dels moviments insurgents dels països veïns que "amenaçaven" les seves fronteres.

L'estratègia del govern de Pretòria va ser fomentar la guerra civil a Angola i a Moçambic armant l'oposició que lluitava contra els nous poders insurgents: el RENAMO contra el govern del FRELIMO, a Moçambic; l'UNITA contra el MPLA, a Angola, fet que va deixar aquests països completament destruïts. A més, des del 1975, l'exèrcit sud-africà va començar a desplegar-se a Rhodèsia i a Angola, països on va rebre importants derrotes.³⁹⁷ En paral·lel, feia batudes allà on creia que l'ANC tenia concentrada la guerrilla de l'MK: Lesotho, Swazilàndia i Botswana, antics protectorats anglesos dels quals el govern sud-africà va reclamar l'annexió als britànics sense èxit. Aquests territoris van esdevenir independents als anys seixanta.³⁹⁸

Tot i que eren operacions secretes, el govern de Pretòria justificava la ingerència de l'exèrcit en els afers d'altres Estats africans amb la retòrica anticomunista. Un hàbil intent de desviar l'atenció internacional de les causes reals d'actuar més enllà de les seves fronteres i, de passada, acusar l'ANC de ser còmplice dels moviments insurgents.

Tot aquest període de conscienciació i lluita armada s'ha d'entendre dins del context dels anys de la Guerra Freda. Anys de crisi o de distensió, que van enfrontar els EUA,

395. *Ibid.*, p. 216.

396. "The Passing of CDE Nelson Rolihlahla Mandela" a: ANC, 5 de desembre de 2013. Consultable a: <http://www.anc.org.za/nelson/show.php?id=10658>

397. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., pp. 148, 174, 175.

398. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern Sout Africa*. Op. cit., p. 135.

Sud-àfrica i els seus aliats, amb l'URSS i el bloc de l'Est. Tant el suport que els moviments contra l'apartheid van rebre dels països sota la influència soviètica com l'argument del règim de Pretòria de lluitar contra el comunisme s'inscriuen en aquesta dinàmica.

La decisió de l'ANC de combatre l'apartheid amb les armes, el 1961, coincideix amb l'any de la construcció del Mur de Berlín. La revolució cubana (1959) també va influir en aquesta decisió. Els processos de descolonització a l'Àfrica i, molt especialment, la guerra d'independència d'Angola (1961-1974) i la llarguíssima i cruel guerra civil que la va succeir (1995-2002), reflectiran la lluita d'un món bipolar.

Quan Angola aconsegueix la independència, serà Cuba qui enviarà un gran contingent de tropes per donar suport al govern del Moviment Popular d'Alliberament d'Angola (MPLA), mentre que l'URSS subministrarà armament i logística, però retirarà els seus efectius. La situació a Angola i a Moçambic –totes dues, excolònies portugueses–, amb governs més o menys propers a la Unió Soviètica i a l'ANC, farà coincidir els interessos dels EUA amb els de la República de Sud-àfrica.

Un altra contenció internacional que impicà el govern de Pretòria i, en aquest cas, també les Nacions Unides, l'OTAN i el Pacte de Varsòvia, serà la qüestió de Namíbia. Després de la derrota d'Alemanya, a la Primera Guerra Mundial, l'excolònia del kaiser Guillem II passarà a ser administrada per la Gran Bretanya i aquesta, al seu torn, en cedirà la gestió a l'Unió Sud-africana, membre de la Commonwealth. El govern de Pretòria, administrarà la futura Namíbia (aleshores, Àfrica del Sud-Oest) com una extensió del seu propi territori, una província més, i aplicarà la mateixa política de segregació i de reclusió de la població negra als bantustans. Però, quan Sud-àfrica s'independitza de la Gran Bretanya (1961) i abandona la Commonwealth, perd oficialment el control sobre aquest territori fronterer. I comença un llarg període d'enfrontaments, la Guerra de Frontera, entre la policia i l'exèrcit sud-africà amb la South West Africa People's Organization (Swapo), un moviment d'alliberament creat el 1960. En aquest contenció, tornaran a intervenir els blocs de la Guerra Freda, a més dels països africans i les Nacions Unides, que declararan il·legal l'ocupació de l'Àfrica del Sud-Oest per part de la República de Sud-àfrica. El 1991, Namíbia aconseguirà la independència. I de les dures i llargues dècades d'ocupació, el país conserva el vestigi de l'afrikaans, llengua que parla un bon nombre de ciutadans.

3.4. En nom de Déu

La lluita civil i armada contra el règim de l'apartheid des de la dècada del 1960 anirà acompanyada, en paral·lel, amb un canvi de paradigma entre les confessions religioses. Aquest factor no es pot menystenir en una societat travessada profundament per un sen-

timent espiritual. La condemna del règim de l'apartheid per part de totes les esglésies sud-africanes (tradicional, protestant, catòlica, jueva, musulmana, hinduista) i l'apel·lació a una Sud-àfrica unida i reconciliada serà un element de primer ordre per assegurar l'èxit de la transició política i els treballs de memòria.

El 1974, l'Església Reformada Neerlandesa (Nederduits Gereformeerde Kerk) reafirma la seva aposta segregacionista del 1958:

*In specific circumstances and under specific conditions the New Testament makes provision for the regulation on the basis of separate development of the co-existence of various peoples in one country.*³⁹⁹

Cal tenir en compte que la doctrina de l'Església Reformada va ser utilitzada per tots els cossos repressius de l'Estat. Els manuals que utilitzaven les acadèmies de policies hi feien una referència explícita: "L'Estat rep la seva autoritat de Déu i l'Estat la delega en la policia". Les Forces Armades de Sud-àfrica (SADF) sovint invocaven la religió per justificar les seves missions: "Quan els homes amb uniforme desafien el perill marxista amb les armes, són assistits pel capellà castrense amb les armes de l'Evangelí."⁴⁰⁰

L'oposició i la lluita armada contra al règim també invocava el nom de Déu per escometre les seves accions. En un article publicat a *Sechaba*, òrgan oficial de l'ANC, titulat "Christianity and Revolution: A Battle Fought on Many Fronts" (1987) es defensava que l'alliberament nacional i la salvació espiritual eren la cara i la creu de la mateixa moneda: "És prendre la Creu per seguir Jesús. Qui voluntàriament tria el camí perillós d'enfrontar-se a la violència obre el camí cap a una nova societat".⁴⁰¹

Serà després de la massacre de Soweto (1976) quan les esglésies cristianes, tot i que també segregaven els seus fidels en funció del color de la pell, comencen a pronunciar-se a favor de la reconciliació i en contra del règim de l'apartheid. Quatre esdeveniments marcaran durant els anys vuitanta el capteniment de les comunitats religioses sud-africanes. L'Església Reformada Neerlandesa renegarà de la doctrina bíblica que justificava l'apartheid amb una pastoral coneguda com la *Belhar Confession* (1982).

Therefore, we reject any doctrine which, in such a situation sanctions in the name of

399. "Human relations and the South African scene in light of the scripture. General Synod of the Dutch Reformed Church, 1974" a: DOXTADER, Erik; SALAZAR, Philippe-Joseph (edi.). ***Truth&Reconciliation in South Africa. The fundamental Documents.*** Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2007, pp. 38-41.

400. KESSEL, van Ineke. ***Beyond Our Wildest Dreams: The United Democratic Front and the Transformation of South Africa.*** Charlottesville: University Press Virginia, 2000, p. 7.

401. *Ibid.*, p. 7.

*the gospel or the will of God the forced separation of people on the grounds of race and colour and thereby in advance obstructs and weakens the ministry and experience of reconciliation in Christ.*⁴⁰²

El bisbe anglicà Desmond Tutu rebrà el premi Nobel de la Pau (1984) recordant que no hi ha “pau sense justícia” i un grup de teòlegs de les esglésies cristianes faran públic l’any 1985 un document que anomenen *Kairos*.⁴⁰³

Kairos comença per fer autocrítica i constata que no hi ha una església a Sud-àfrica sinó dues, la blanca i la negra. El manifest considera que ha arribat l’hora de la veritat, l’hora del judici, i fa una recomanació: les esglésies han d’aprofitar tot moment i celebració per fer arribar el missatge de la reconciliació als fidels. I afegeix que és l’hora de demanar perdó per no haver condemnat l’opressió i el sofriment del poble perquè “Déu està del costat dels oprimits”. El grup de teòlegs és especialment contundent quan fa la crítica a la “Teologia de l’Estat”:

*‘State Theology’ is simply the theological justification of status quo with its racism, capitalism and totalitarianism. It blesses injustice, canonises the ill of the powerful and reduces the poor to passivity, obedience and apathy.*⁴⁰⁴

El document considera que la teologia de l’apartheid, que defensava l’Església Reformada Neerlandesa a la llum dels textos bíblics, va ser utilitzada pels governs per justificar no només el racisme sinó tota l’activitat repressora de l’Estat.

Una altra figura clau en tot el procés polític que condicionarà els orígens de la futura Comissió Veritat i Reconciliació (TRC) és Alex Boraine. Boraine serà el futur vicepresident de la TRC perquè de fet és qui havia marcat el full de ruta de tot el futur procés des del 1986 quan funda l’Institute for a Democratic Alternative for South Africa (IDASA). Aquest respectat doctor en lleis, sud-africà blanc, expresident de l’Església Metodista de Sud-àfrica i parlamentari, des del 1974, del Partit Progressista –un petit partit amb set diputats de tendència liberal que condemnava l’apartheid sense ambigüitats– es reunirà amb els líders de l’ANC a l’exili poc després de crear IDASA. La reunió se celebrarà a Dakar (Senegal), el 12 de juliol de 1987. Amb la *Declaració de Dakar*,⁴⁰⁵ es posen les bases estratègiques per aconseguir un canvi fonamental a Sud-àfrica i crear una nació

402. “The Belhar Confession, Dutch Reformed Mission Church in South African, 1982, 1986” a: **The fundamental Documents**. Op. cit., pp. 42-44.

403. Paraula grega, citada a la Bíblia, que expressa l’última oportunitat que Déu concedeix als humans per penedir-se.

404. “The Kairos document, 1985” a: **The fundamental Documents**. Op. cit., p. 51.

405. ANC: *The Dakar Declaration*. Consultable a: <http://www.anc.org.za/show.php?id=3836>

unida. Borraine serà acusat pel president P.W. Botha i el ministre de Defensa, Magnus Malan, de ser deslleial i traïdor.⁴⁰⁶

Per a Alex Borraine, el període de transició s'havia d'escometre o des de la unitat i la reconciliació o des de la revenja i el càstig. La realitat política del país feia impossible qualsevol mesura que no significués compromís i consens. Per tant, l'amnistia es feia inevitable. I els pols filosòfics, religiosos i polítics no podien separar-se. Borraine ens ho explicava amb convicció:

Alex Borraine: *El cristianisme és arrelat en aquest país des de fa tres segles. I la tradició cristiana és comuna amb la tradició africana de l'Ubuntu: la meva humanitat és incompleta sense la teva. Sóc humà perquè tu també ho ets. Desmond Tutu i Nelson Mandela van créixer amb la idea de l'Ubuntu. Els cristianisme diu el mateix: estimeu-vos els uns als altres. I aquest ideal s'oposa a la idea de revenja.*⁴⁰⁷

Per tradició les societats africanes es caracteritzen per no fer distinció entre l'esfera "secular" i l'esfera "sagrada". La dimensió religiosa no ha estat absent ni en l'apartheid ni en l'antiapartheid, com acabem de veure. I malgrat aquesta evidència, molt sovint, quan es parla de la transició sud-africana i de la Comissió Veritat i Reconciliació, els historiadors menystenen o ignoren la importància d'aquest fet. No oblidem que Mandela va triar dos clergues per encapçalar la Comissió: Tutu i Borraine, un negre i un blanc. I la lluita contra l'apartheid va esdevenir un "dret moral": les esglésies i els religiosos, homes i dones, van donar legitimitat a la resistència i a la lluita amb publicacions, recursos, protecció i assessorament. I, finalment, seran les esglésies les que tancaran files a favor del model sud-africà de memòria, veritat i reconciliació.

3.5. Les Nacions Unides i l'apartheid

En acabar la Segona Guerra Mundial, i després del fracàs manifest de la Societat de Nacions que no havia pogut aturar el conflicte armat, se celebra a San Francisco, el 25 d'abril de 1945, la Conferència Internacional amb la intenció de crear l'Organització de les Nacions Unides (ONU). Dos mesos després, el 26 de juny, les cinquanta nacions que van participar en la conferència firmaven la Carta de Nacions Unides.

Els articles 55 i 56 comprometen tots els països signants:

406. BORRAINE, Alex. *A country unmasked*. Op. cit., pp. 26-27.

407. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Alex Borraine". Ciutat del Cap: Televisió de Catalunya, 18 de març de 2008.

Art. 55. Con el propósito de crear las condiciones de estabilidad y bienestar necesarias para las relaciones pacíficas y amistosas entre las naciones, basadas en el respeto al principio de la igualdad de derechos y al de la libre determinación de los pueblos, la Organización promoverá:

- *Niveles de vida más elevados, trabajo permanente para todos, y condiciones de progreso y desarrollo económico y social;*
- *La solución de problemas internacionales de carácter económico, social y sanitario, y de otros problemas conexos; y la cooperación internacional en el orden cultural y educativo; y*
- *el respeto universal a los derechos humanos y a las libertades fundamentales de todos, sin hacer distinción por motivos de raza, sexo, idioma o religión, y la efectividad de tales derechos y libertades.*

*Art. 56. Todos los Miembros se comprometen a tomar medidas conjunta o separadamente, en cooperación con la Organización, para la realización de los propósitos consignados en el Artículo 55.*⁴⁰⁸

El 8 de desembre de 1946, l'Assemblea General de les Nacions Unides (a partir d'ara, l'Assemblea) ja va abordar el tema de la situació racial a Sud-àfrica. Ho va fer a instàncies del govern de l'Índia que considerava que Sud-àfrica violava els principis de la Carta pel tracte que infringia als ciutadans d'origen indi. Resolució: A/RES/44(I).⁴⁰⁹ Tres dies després, l'11 de desembre, l'Assemblea declara que **el genocidi és un delict de Dret Internacional** contrari a l'esperit de les Nacions Unides. Resolució: A/RES/96(I). Aquest mateix any el Congrés Nacional Africà (ANC) demana l'empara a les Nacions Unides contra la política de segregació a Sud-àfrica.

L'Assemblea tipificarà el crim de genocidi amb la **Convenció de prevenció i sanció del delict de genocidi**, el 9 de desembre de 1948. Segons aquesta convenció (art. 1), "el genocidi ja sigui comés en temps de guerra o en temps de pau, és un delict del Dret Internacional" i concorren els següents supòsits:

- *La matança de membres del grup.*
- *Lesió greu a la integritat física o mental dels membres del grup.*
- *Sotmetre intencionadament el grup a condicions d'existència que comportin destrucció física, total o parcial.*
- *Mesures que no facin possible els naixements en el grup.*
- *Trasllat d'infants d'un grup a un altre grup.*
- *Temptativa de genocidi.*
- *La complicitat en el genocidi.*

408. Consultable a: <http://www.un.org/es/documents/charter/chapter7.shtml>

409. Les resolucions de l'Assemblea General de Nacions Unides es poden consultar per any A/RES/REF a: <http://www.un.org/es/documents/ag/resga.shtml>

L'Assemblea encomana, a la Comissió de Dret Internacional, l'estudi sobre la conveniència i la possibilitat de **crear un òrgan judicial internacional encarregat de jutjar les persones acusades de genocidi**. Resolució: A/RES/260(III). Cinquanta anys després, va néixer la Cort Penal Internacional, creada el 17 de juliol de 1998 a Roma.⁴¹⁰

El 1952 l'ANC, el Congrés Indi Sud-àfrica (SAIC) i el Congrés del Poble Malai enceten la campanya de “Desafiament contra les lleis injustes”⁴¹¹ I, a partir d'aquesta primera mobilització multiracial, les Nacions Unides comencen a estudiar el problema de l'apartheid i les seves repercussions des de l'òptica de la pau i la seguretat mundial.

Enuga Sreenivasulu Reddy, d'origen indi format a la Universitat de Nova York, alt funcionari del Secretariat de les Nacions Unides entre 1949 i 1985, serà el primer secretari del Comitè Especial contra l'Apartheid (1963-1965) i director del Centre contra l'Apartheid (1976-1983). De fet, tota la seva carrera estarà vinculada a les discussions que sobre el tema de l'apartheid es plantejaran a l'Assemblea General i al Consell de Seguretat (SC): des de les violacions dels Drets Humans a la prohibició de vendre armes al govern sud-africà. Coneixerà, en detall, el posicionament de les potències occidentals sobre l'apartheid i els interessos econòmics i comercials que estaven en joc.

Per posar de relleu els treballs que van fer les Nacions Unides entre 1946 i 1994 contra la política de segregació a Sud-àfrica, seguirem l'informe que va fer E.S. Reddy, ***United Nations and the African National Congress: Partners In The Struggle Against Apartheid*** (2012).⁴¹² I analitzarem les resolucions més importants de l'Assemblea i del Consell de Seguretat (CS) sobre l'apartheid, entre 1946 i 1995. Una altra font d'informació seran els protocols dels Convenis de Ginebra sobre combatents i víctimes dels conflictes armats. I, per acabar, comentarem l'actitud que van tenir els Estats permanents del Consell de Seguretat,⁴¹³ per aprovar o refusar les sancions proposades per l'Assemblea amb l'objectiu d'aïllar el règim de Pretòria.

- 2 de desembre de 1950. L'Assemblea declara que **“la política de l'apartheid es**

410. L'Estatut de Roma de la Cort Penal Internacional va ser adoptat per la Conferència de Plenipotenciàries de les Nacions Unides amb l'objectiu de jutjar i sancionar els crims de lesa humanitat. Va entrar en vigor l'1 de juliol de 2002.

411. Veure: <http://www.anc.org.za/show.php?id=2592>

412. REDDY, E.S. ***United Nations and the African National Congress: Partners In The Struggle Against Apartheid***. Nova York: African Activist Archive, octubre 2012, pp. 59. Consultable a: http://african-activist.msu.edu/document_metadata.php?objectid=32-130-1788.

413. El Consell de Seguretat està format per 15 membres. Per aprovar les resolucions necessita 9 vots a favor, però que cap dels cinc països permanents apliqui el dret de vet. En aquella època, els membres permanents eren: República de la Xina (República Popular de la Xina, 1950) França, URSS (Federació Russa, 1991), Regne Unit i EUA.

basa en les doctrines de racial discriminació.” Resolució: A/RES/395(V).

- 1 d'abril de 1960. El Consell de Seguretat adopta la resolució 134 que deplora la política i les accions del govern de Sud-àfrica (la mort de seixanta-nou pacífics manifestants a Sharpeville) i insta el govern a abandonar el règim de l'apartheid. Resolució S/RES/134 (1960).⁴¹⁴

- 6 de novembre de 1962. L'Assemblea aprova la resolució 1761 (XVII) segons la qual els països membres han de prendre les mesures següents a) **Trencar les relacions diplomàtiques** amb el govern sud-africà. b) **Tancar l'accés als ports** a tots els vaixells amb bandera sud-africana. c) Promulgar lleis que prohibeixin recalcar en ports sud-africans. d) **Boicotejar els productes sud-africans i no proveir-ne, incloses les armes.** e) **Rebutjar el pas i desembarcament de l'aviació sud-africana** i de les companyies registrades sota les lleis del país.

L'Assemblea demana al Consell de Seguretat que prengui les mesures apropiades, incloses les sancions, per assegurar-ne el compliment i consideri, si fos necessari, la possibilitat d'expulsar Sud-àfrica de l'ONU. Resolució: A/RES/1761(XVII)

- 1963. L'ONU va acceptar la decisió de l'**Organització per a la Unitat Africana (OAU) de reconèixer el Congrés Nacional Africà (ANC) i el PAC com els autèntics moviments d'alliberament.** Però molts altres països no van voler donar suport al PAC, per les contínues crisis internes que va patir.⁴¹⁵

- 2 d'abril de 1963. Primera reunió del **Comitè Especial de les Nacions Unides sobre Polítiques d'Apartheid.** El 1971 passarà a dir-se: “Comitè Especial sobre l'Apartheid”, i anys després, “Comitè Especial contra l'Apartheid” (1974). Aquests comitès són els que informen l'Assemblea General de la situació sud-africana i coordinen la tasca internacional.

- 7 d'agost de 1963. **El Consell de Seguretat adopta la resolució 181 que exhorta tots els Estats membres a suspendre immediatament l'enviament i venda d'armes, municions i vehicles militars a Sud-àfrica.** Resolució: S/RES/181(1963).

L'administració del president dels EUA, J.F. Kennedy, anuncia la decisió d'imposar l'embargament d'armes excepte per aquells contractes encara vigents. França i Regne Unit s'abstenen en la votació. L'embargament d'armes es farà efectiu a partir del 4 de novembre de 1977.⁴¹⁶

414. Les resolucions del Consell de Seguretat es poden consultar per referència i any S/RES/REF(ANY) a: <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/>

415. REDDY, E.S. *United Nations and the African National Congress: Partners In The Struggle Against Apartheid.* Op. cit., p. 7.

416. *Ibid.*, p. 19.

-
- 13 de novembre de 1963. L'Assemblea, sobre la qüestió de Namíbia, insta, a tots els Estats, a no subministrar petroli a Sud-àfrica. Resolució: A/RES/1899 (XVIII).
 - 4 de desembre de 1963. El Consell de Seguretat exhorta als Estats a suspendre immediatament l'enviament i subministres d'equips i material per la reposició i manteniment d'armes i municions. Els britànics imposaran l'embargament d'armes a partir de la victòria del Partit Laborista, l'octubre de 1964. França esdevindrà l'únic Estat que continuarà venent armes a Sud-àfrica. Resolució: S/RES/182 (1963).
 - 15 de desembre de 1965. L'Assemblea crea un fons especial per a contribuir a la defensa legal dels presoners polítics i assistir les necessitats de les seves famílies. Aquest fons especial, International Defence and Aid Fund for Southern Africa (IDAF), va comptar amb la col·laboració de la Creu Roja Internacional, Amnistia Internacional, el Consell Mundial de les Esglésies i l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Refugiats. Resolució: A/RES/2054B(XX).

Els països que van contribuir a aquest fons van ser: Dinamarca (37.000\$), Grècia (1.000\$), Hongria (1.750\$), Índia (5.250\$), Irak (2.800\$), Malàisia (5.000\$), Països Baixos (27.760\$), Nigèria (1.400\$), Pakistan (5.000\$), Filipines (2.500\$), Suècia (200.000\$) i l'URSS (10.000\$).⁴¹⁷

- 16 de desembre de 1966. L'Assemblea “**condemna la política de l'apartheid practicada pel govern de la República de Sud-àfrica per ser un delictes contra la humanitat**”. Resolució: A/RES/2202 (XXI).
- 26 de novembre de 1968. L'Assemblea General aprova la **Convenció sobre la imprescriptibilitat dels crims de guerra i dels crims de lesa humanitat**. Els crims de guerra, segons l'Estatut del Tribunal Militar Internacional de Nuremberg del 8 d'agost de 1945, responien a tres categories: crims de guerra (maltractes als presoners, assassinat d'hostatges), crims contra la pau (guerres d'agressió, violació dels tractats internacionals) i crims contra la humanitat (assassinat, exterminació, esclavatge, actes inhumans contra la població civil).⁴¹⁸ L'Assemblea farà una menció específica dels **actes inhumans deguts a la política de l'apartheid** i del delictes de genocidi definit en la Convenció del 1948. Resolució: A/REC/2391 (XXIII).
- 2 de desembre de 1968. L'Assemblea insta els Estats i organitzacions a suspendre els intercanvis culturals, educatius i esportius amb el règim racista i amb les organit-

417. *Ibid.*, p. 29.

418. Text complet consultable a: http://www.cruzroja.es/dih/pdf/estatuto_del_tribunal_militar_internacional_de_nuremberg.pdf

zacions i institucions que practiquen l'apartheid. A més, **reafirma el reconeixement de la legitimitat de la lluita del poble sud-africà contra la segregació**. I demana al Consell de Seguretat que torni a estudiar el problema perquè des del 1964 no ha tornat a pronunciar-se. Resolució: A/RES/2396 (XXIII).

- Abril del 1973. La “Conferència Internacional d'Experts en Suport de les Víctimes del Colonialisme i l'Apartheid a Sud-àfrica”, celebrada a Oslo, recomana que les Nacions Unides “assegurin la completa representació i participació dels moviments d'alliberament sud-africans com els autèntics representants del seu poble i país”.⁴¹⁹
- 30 de novembre de 1973. **Les Nacions Unides aproven la Convenció Internacional sobre la Repressió i el Càstig del Crim de l'Apartheid** que entrarà en vigor el 18 de juliol de 1976.⁴²⁰ Aquesta Convenció considera l'apartheid un **crim de lesa humanitat** i, per tant, **imprescriptible**.

Convencidos de que una convención internacional sobre la represión y el castigo del crimen de apartheid permitiría adoptar medidas más eficaces, tanto en el plano internacional como en el nacional, con objeto de reprimir y castigar el crimen de apartheid,

Han convenido lo siguiente:

*Artículo I. 1. Los Estados Partes en la presente Convención declaran que el apartheid es un crimen de lesa humanidad y que los actos inhumanos que resultan de las políticas y prácticas del apartheid y las políticas y prácticas análogas de segregación y discriminación racial que se definen en el artículo II de la presente Convención son crímenes que violan los principios del derecho internacional, en particular los propósitos y principios de la Carta de las Naciones Unidas, y que constituyen una amenaza seria para la paz y la seguridad internacionales.*⁴²¹

- 30 de setembre de 1974. L'Assemblea demana al Consell de Seguretat que examini les “relacions entre Sud-àfrica i les Nacions Unides”, tenint en compte que el govern sud-africà continua violant la Carta de les Nacions Unides i la Declaració Universal de Drets Humans. I fa cas omís de totes les resolucions de l'Assemblea General i del Consell de Seguretat. Resolució: A/RES/3207 (XXIX)
- 18-30 d'octubre de 1974. El **Consell de Seguretat** estudia les “relacions entre

419. REDDY, E.S. *United Nations and the African National Congress: Partners In The Struggle Against Apartheid*. Op. cit., pp. 35-36.

420. La *Convenció* va ser aprovada per 91 vots a favor, 4 en contra (Estats Units, Portugal, el Regne Unit i Sud-àfrica) i 26 abstencions.

421. A/RES/3068(XXVIII).

Sud-àfrica i les Nacions Unides” i recomana la **immediata expulsió de Sud-àfrica del concert de les nacions** i el reconeixement dels moviments d'alliberament sud-africans. Dels 15 països que formen l'SC, 10 van votar a favor. I dels cinc membres permanents tres van votar en contra: França, Regne Unit i els Estats Units. **La resolució no va poder ser aprovada.**⁴²²

• 16 de desembre de 1974. Malgrat el fracàs del Consell de Seguretat, **l'Assemblea General va aprovar que el règim de l'apartheid fos exclòs de totes les organitzacions i conferències internacionals sota els auspicis de les Nacions Unides.** De fet, va retirar les credencials de la delegació de Sud-àfrica i, per tant, els va excloure dels treballs de l'Assemblea i els hi va retirar tots els privilegis com a membres de la família de nacions. Va reafirmar la legitimitat de l'ANC i del Congrés Panafricà d'Azania (PAC) com els autèntics representants de la gran majoria del poble sud-africà. L'Assemblea els hi va concedir l'estatus d'observadors en totes aquelles discussions relatives a l'apartheid i en suport de la lluita per a l'alliberament. També va autoritzar el Comitè Especial (des d'aquesta resolució, “Comitè Especial contra l'Apartheid”) a treballar conjuntament amb els moviments d'alliberament. (De fet, des del 1963, el Comitè Especial tenia estretes relacions amb els líders de l'ANC a l'exili). I va condemnar, amb rotunditat, el règim sud-africà per violar la Carta de les Nacions Unides i la Declaració Universal de Drets Humans. Condemna que es va fer extensiva a Israel per mantenir i incrementar les seves relacions comercials amb Sud-àfrica. L'Assemblea va reprendre l'actitud de les tres potències permanents del Consell de Seguretat (França, EUA, Gran Bretanya) que havien vetat l'adopció de mesures especials contra el règim de l'apartheid. A més, “prenia bona nota” del fet que França i la Gran Bretanya havien incrementat les relacions comercials i la col·laboració militar amb Sud-àfrica. Resolució: A/RES/3324(XXIX).

- 1 gener de 1976. Les Nacions Unides creen el “Centre contra l'Apartheid”.
- 8 de juny de 1977. La “Conferència Diplomàtica Internacional sobre Reafirmació i Desenvolupament Humanitari Aplicable als Conflictes Armats”, celebrada a Ginebra, aprova un protocol addicional dels Convenis de Ginebra del 1949, relatiu a la “Protecció de les Víctimes dels Conflictes Armats Internacionals”. Aquest protocol entrarà en vigor el 7 de desembre de 1978.

3. El presente Protocolo, que completa los Convenios de Ginebra del 12 de agosto de 1949 para la protección de las víctimas de la guerra, se aplicará en las situacio-

422. **Report of the Security Council: 16 June 1974-16 June 1975.** Nova York: Les Nacions Unides, 1975, cap. 2, pp. 25-26. Consultable: [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/10002\(SUPP\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/10002(SUPP))

nes previstas en el artículo 2 común a dichos Convenios.

4. Las situaciones a que se refiere el párrafo precedente comprenden los conflictos armados en que los pueblos luchan contra la dominación colonial y la ocupación extranjera y contra los regímenes racistas, en el ejercicio del derecho de los pueblos a la libre determinación, consagrado en la Carta de las Naciones Unidas y en la Declaración sobre los principios de derecho internacional referentes a las relaciones de amistad y a la cooperación entre los Estados de conformidad con la Carta de las Naciones Unidas.⁴²³

- 22-26 d'agost de 1977. L'Assemblea organitza la "Conferència Internacional contra l'apartheid" a Lagos (Nigèria).⁴²⁴ El president dels Estats Units, Jimmy Carter, envia un missatge: "Sud-àfrica ha de començar a transformar la seva societat".⁴²⁵
- 31 d'octubre de 1977. El Consell de Seguretat, a instàncies dels Estats africans, fa una dura condemna del règim racista sud-africà i exigeix posar fi a la repressió i la violència; abolir la política dels bantustans i assegurar les lleis basades en la igualtat i la justícia. Una vegada més, reitera la legitimitat dels moviments contra l'apartheid. Resolució: S/417 (1977).
- 4 de novembre de 1977. El Consell de Seguretat adopta la resolució 418, proposada pel Canadà i per la República Federal Alemanya, per fer efectiu l'embargament d'armes i la tinença d'armes nuclears. Per unanimitat, la resolució va ser aprovada pels 15 països membres. Semblava, finalment, que l'embargament seria efectiu. Resolucions S/418 (1977) i S/421 (1977). El Secretari General de les Nacions Unides, Kurt Waldheim, posaria de relleu la importància d'aquesta resolució:

*The adoption of this resolution marks the first time in the 32-year history of the Organisation that action has been taken under Chapter VII of the Charter against a member state. It is also significant that this momentous step is based on the unanimous agreement of the Council members. Thus we enter a new and significantly different phase of the long-standing efforts of the international community to obtain redress of these grievous wrongs.*⁴²⁶

423. "Protecció de les Víctimes dels Conflictes Armats Internacionals" a: *Conferència Diplomàtica Internacional sobre Reafirmació i Desenvolupament Humanitari Aplicable als Conflictes Armats*. Ginebra, 8 de juny de 1977, títol 1, art. 1, part. 3 i 4. Text íntegre a: <http://www.cc.gob.gt/ddhh2/docs/Instrumentos/Humanitario/Protoginebra1.pdf>

424. *Report of the World Conference for Actions Against Apartheid*. Lagos, 22-26 d'agost de 1977. Nova York: Les Nacions Unides, 1977, vol. I-II.

425. REDDY, E.S. *United Nations and the African National Congress: Partners In The Struggle Against Apartheid*. Op. cit., p. 38.

426. *Ibid.*, p. 39.

-
- 1981. Malauradament, la resolució 418 (1977) del Consell de Seguretat no va donar un tomb definitiu a la política de sancions contra el règim de l'apartheid. La nova administració dels EUA, amb Ronald Reagan al capdavant, no va voler condemnar el règim de l'apartheid i va contribuir a atacar els moviments d'alliberament. Aquesta nova política anomenada de "relacions constructives" amb Sud-àfrica, va tenir el suport de la primera ministra britànica, Margaret Thatcher. Els EUA i la Gran Bretanya van obstaculitzar, votant en contra o abstenint-se, totes les mesures contra l'apartheid que el Consell de Seguretat va proposar durant aquests anys.⁴²⁷
 - 20-27 de maig de 1981. El Comitè Especial contra l'Apartheid organitza una conferència internacional a París. La trobada va tenir el suport de l'Organització per a la Unitat Africana (OAU) i la UNESCO. Poc abans de convocar el simposi, hi havia un nou president a França, François Mitterrand. I aquest va manifestar el seu suport a les resolucions adoptades per l'ONU contra l'apartheid. Dels tres membres permanents i intransigents del Consell de Seguretat, ja només hi posaven obstacles la Gran Bretanya i els Estats Units. La conferència va deixar clar que s'oposava a les "relacions constructives", defensades per l'administració Reagan.⁴²⁸
 - 17 d'agost de 1984. El Consell de Seguretat declara nul·la la nova Constitució Sud-africana (1983), que continuava defensant el règim de l'apartheid. Resolució S/554 (1984).
 - 10 de desembre de 1984. L'Assemblea aprova la **Convenció contra la tortura i altres cruels, inhumans i degradants tractes i crims**. Resolució: A/RES/39/46. La Convenció contra la Tortura va entrar en vigor el 23 de juny de 1987. Sud-àfrica va firmar la convenció el 29 de gener de 1993 i la va ratificar el 10 de desembre de 1998.
 - 26 de juliol de 1985. El Consell de Seguretat aprova la resolució 569, a proposta de Dinamarca i de França, que exhorta els membres de les Nacions Unides a actuar contra l'apartheid prohibint tot intercanvi comercial. La Gran Bretanya i els Estats Units es van abstenir en la votació. En aquest moment, la banca internacional decideix no concedir crèdits al règim de l'apartheid. Les grans corporacions van començar a abandonar el país. S/569(1985)
 - 8 setembre de 1985. El president dels Estats Units, Ronald Reagan, anuncià limitades mesures de boicot contra Sud-àfrica. El 25 de setembre, 12 governs de la Comunitat Europea van acordar sancions contra Sud-àfrica i el 9 d'octubre s'hi va afegir el

427. *Ibid.*, p. 41.

428. *Ibid.*

Japó. El Congrés dels Estats Units va aixecar el vet contra les sancions a Sud-àfrica (Acta contra l'apartheid del 2 d'octubre de 1986).⁴²⁹

- 16-20 de juny de 1986. Se celebra, a París, la *Conferència Internacional de Sancions contra la Sud-àfrica Racista*, organitzada per les Nacions Unides amb la col·laboració de l'Organització per a la Unitat Africana i el Moviment de Països No Aliats. La conferència deixa clar que el règim de l'apartheid no admet reformes:

*Apartheid cannot be reformed and no encouragement should be given to any so-called reform. It must be totally uprooted and destroyed. The destiny of South Africa must be decided by all the people of the country exercising their right to self-determination – irrespective of race, colour, sex or creed – on the basis of complete equality.*⁴³⁰

- 22 de novembre de 1989. L'Assemblea aprova per consens la "declaració sobre l'apartheid i les seves destructives conseqüències a Sud-àfrica". I fa una crida a obrir negociacions per acabar amb el règim de l'apartheid i instaurar un sistema democràtic. L'Assemblea reitera que el règim de l'apartheid (basant-se en la Declaració de Harare del 21 d'agost de 1989) no es pot reformar, ans el contrari, s'ha d'eliminar de soca-rel. Per tant, insta el règim sud-africà a crear un clima favorable a la negociació basat en:

- Derogar l'Estat d'Emergència.
 - Alliberar Nelson Mandela i tots els presos polítics.
 - Aixecar totes les restriccions i les prohibicions que pesen sobre les organitzacions antiapartheid.
 - Llibertat de premsa.
 - Retirada de l'exèrcit dels barris negres.
 - Posar fi a tots els procediments judicials incoats per motius polítics. Resolució: A/27 (1989).
- 2 de febrer de 1990, el PAC va ser reconegut oficialment per les Nacions Unides i la Unió Africana com un moviment d'alliberament nacional.
 - 30 d'abril de 1992. L'esclat de violència posa en risc el procés de negociacions. Nelson Mandela demana a l'ONU enviar observadors.
 - 16 juliol de 1992 i 17 agost de 1992. El Consell de Seguretat autoritza a l'Assem-

429. *Ibid.*, p. 44.

430. *Ibid.*, p. 45.

blea la formació d'una comissió de observació que supervisi el procés de transició i la violència desencadenada pel règim de Pretòria. Resolucions: S/RES/765 (1992) i S/RES 772 (1992).

- 8 de octubre de 1993. L'Assemblea exhorta els Estats membres a refer les relacions comercials i a posar fi a l'embargament de petroli: A/48/1 i A/48/PV.72.

- 20 i 23 de desembre de 1993. L'Assemblea recomana, al secretari general, Boutros Ghali, i al Consell de Seguretat, accelerar el debat i les decisions sobre quin ha de ser el paper de les Nacions Unides en les pròximes eleccions democràtiques sud-africanes previstes per a l'any 1994. Resolucions: A/RES/48/159 (1993) i 48/230 (1993).

- 14 de gener de 1994. El Consell de Seguretat avala la proposta del secretari general d'enviar observadors a les primeres eleccions democràtiques de Sud-àfrica del mes d'abril de 1994. Resolució S/RES/894 (1994). Les Nacions Unides va enviar 1.995 observadors procedents de 120 Estats. A més, 6.000 observadors internacionals van ser presents a les eleccions en col·laboració amb els 9.000' sud-africans que van supervisar les tres jornades electorals.

- 25 de maig de 1994. El Consell de Seguretat va revocar la prohibició de subministrar armes a Sud-àfrica. Resolució: S/RES/919 (1994). Amb aquesta decisió es posava fi a tots els embargaments i sancions comercials, econòmiques, militars i culturals.

- 23 de juny de 1994. **L'Assemblea General aprova, per unanimitat, el retorn de la República de Sud-àfrica a les Nacions Unides.** Fa un reconeixement de la tasca desenvolupada pel Comitè Especial contra l'Apartheid per "l'esforç dedicat, durant dècades, a transformar Sud-àfrica en un país democràtic i sense distinció de races. Igualment agraeix la contribució de la Unió Africana, la Commonwealth, la Unió Europea i el Moviment de Països No Alienats per sumar-se al mateix fi. Resolució: A/RES/ 48/258.

- 15 de desembre de 1995. L'Assemblea va acordar compartir, entre tots els Estats membres, la càrrega de gairebé 100 milions de dòlars que l'Estat sud-africà devia a l'ONU en endarreriments entre 1974 i 1994. Sense comptabilitzar la subvenció de 100 milions de dòlars que les Nacions Unides havien dedicat a la lluita contra l'apartheid. Resolució: A/RES/ 50/83.

- 1995. Les Nacions Unides tanquen la carpeta "Eliminació de l'Apartheid a Sud-àfrica".

- 17 de juliol de 1998. Se celebra, a Roma, la "Conferència de Plenipotenciàries de les

Nacions Unides sobre l'establiment d'una **Cort Penal Internacional**" que recollirà tot el contingut jurídic dels darrers cinquanta anys sobre els crims contra la pau, els crims de guerra i els crims de lesa humanitat. Entre els crims de lesa humanitat, figura el crim de l'apartheid. La República Popular de la Xina, els Estats Units i Israel es van oposar a l'Estatut de Roma. Israel i els Estats Units van signar, però no van ratificar el tractat. Va entrar en vigor l'1 de juliol de 2002.⁴³¹

Poc després de la Conferència de Roma, un equip d'assessors de la República de Sud-àfrica va estudiar el tema de la compatibilitat de l'Estatut de Roma amb la Constitució sud-africana. Aquest comitè va considerar que l'Estatut era constitucional i que la Carta Magna no necessitava modificacions. Sud-àfrica va ratificar el tractat. Ara bé, adaptant l'Estatut a la seva legislació, com veurem més endavant.⁴³²

Aquesta successió d'exhortacions, crides, prohibicions, boicots, embargaments, sancions que acabem d'exposar demostra que, des dels inicis de les Nacions Unides, l'interès per eradicar del món la segregació racial ha estat una prioritat de l'organisme internacional. L'objectiu últim era aïllar econòmicament, financerament, militarment i culturalment el règim de Pretòria.

Els països africans van col·laborar estretament amb l'ONU per fer-ho possible. I això tenia un cost econòmic, pressupostari i comercial molt gran per aquests països en una situació sempre precària. En canvi, els poders occidentals, que tenien la potestat d'aprovar o refusar, en el Consell de Seguretat, les sancions contra el règim de l'apartheid van trigar dècades en donar el seu vistiplau.

Dels cinc Estats permanents en el Consell d'Europa de l'època -República Xina (més tard, República Popular de la Xina), l'URSS (Federació Russa), la Gran Bretanya, França i els Estats Units- tres van fer tot el possible per endarrerir o bloquejar les mesures sancionadores contra el règim de Pretòria: França, la Gran Bretanya i els EUA. França, amb vincles comercials i armamentístics molt forts amb Sud-àfrica, s'hi va oposar fins a l'arribada de François Mitterrand (1981-1995) a la presidència de la República.

Els Estats Units van tenir una política fluctuant, segons qui ocupava la Casa Blanca. Amb J.F. Kennedy (1961-1963), van haver sancions limitades i és coneguda la conferèn-

431. Text íntegre en castellà consultable a: http://www.un.org/spanish/law/icc/statute/spanish/rome_statute%28s%29.pdf

432. DU PLESSIS, Max. *South Africa's International Criminal Court Act*. Pretòria: Institute for Security Studies, 2008, n. 172, pp. 1-14.

cia que el seu germà i senador Robert Kennedy va fer a la Universitat de Ciutat del Cap l'any 1966 (“Una onada d’esperança”) a favor de la llibertat i en contra de la discriminació racial als EUA i a Sud-àfrica. Amb el president Jimmy Carter (1977-1981), el Consell de Seguretat va votar per unanimitat les sancions contra el règim de l’apartheid, però va ser gairebé un miratge perquè Ronald Reagan (1981-1989) i Margaret Thatcher (1979-1990) van tornar a obstaculitzar els embargaments i van bastir el discurs de les “relacions constructives” amb el règim de l’apartheid. El 1985 el Congrés dels Estats Units condemnà l’apartheid i es va sumar a la política d’aïllament.

Ara bé, la dècada dels seixanta és quan s’intensifica el treball de les Nacions Unides contra el racisme. Diversos esdeveniments van posar a l’agenda de l’ONU el tema sud-africà. La massacre de Sharpeville (març 1960), la creació de la República de Sud-àfrica com un país independent de la Commonwealth (31 de maig de 1961), el procés de Rivònia (1963-1964) contra els líders de l’ANC i la massacre de Soweto (1976), entre d’altres, van focalitzar l’atenció d’arreu del món.

La primera resolució de l’Assemblea General, exhortant els països membres a trencar les relacions diplomàtiques i a boicotejar els productes sud-africans, és del 6 de novembre de 1962 (resolució 1761 (XVII)). Havien passat 10 anys des que l’ANC, el Congrés Indi Sud-àfrica (SAIC) i el Congrés del Poble Malai havien encetat la campanya de “Desafiament contra les lleis injustes”, punt d’arrencada perquè l’ONU abordés el tema de l’apartheid com un afer que posava en perill la seguretat i la pau mundial. Seran els països africans, els Països No Alienats, les esglésies d’arreu del món, les manifestacions estudiantils als campus d’Occident, les Organitzacions No Governamentals i els governs de Dinamarca, Suècia, Noruega, Finlàndia i Islàndia –acollint els exiliats polítics, donant suport a les Nacions Unides o subvencionant els moviments d’alliberament–els que pressionaran per eradicar la segregació racial del panorama polític internacional. La resta de països occidentals, inclosos els EUA i el Canadà, van donar molt poc suport a les organitzacions sud-africanes que lluitaven contra l’apartheid.⁴³³

I tot va començar perquè el govern de l’Índia, l’any 1946, va denunciar, davant unes Nacions Unides que acabaven de néixer, el tracte injust que rebia la població d’origen indi a Sud-àfrica.

L’apartheid va ser considerat per les lleis internacionals, ho acabem de veure, com

433. THOMAS, Scott. *The Diplomacy of Liberation: The Foreign Relations of the ANC since 1960*. Londres: Tauris Academic Studies, 1996, pp. 173-180.

un “crim de lesa humanitat” i “imprescriptible” i els moviments de lluita contra la segregació, ANC i PAC, els legítims representants de la lluita del poble sud-africà.” Totes dues organitzacions, també havien de garantir la protecció de les víctimes en els conflictes armats.

4. Polítiques de transició

4.1. La Constitució del 1983

Sud-àfrica redactava, l'any 1983, la seva tercera Constitució (Act 110)⁴³⁴ que modificava l'estructura de representació vigent des de la Llei de la Unió del 1909. Desapareixia el Senat i es creava un sistema tricameral. La Casa de l'Assemblea estava formada per 178 membres: 166 elegits per sufragi, 4 nominats directament pel president de l'Estat i 8 membres més escollits per la cambra. L'Assemblea es renovava cada cinc anys. La Casa de Representació era la cambra de la minoria *coloured*, amb 85 escons (2 de designació directa pel president de l'Estat i 3 escollits per la mateixa cambra). I, finalment, la Casa dels Delegats, formada per 45 membres (2, de designació directa pel president de l'Estat i 3 escollits pels delegats), representava la minoria asiàtica. Les dues últimes cambres tenien una vigència de 10 anys.

Per primera vegada, la Carta Magna sud-africana, constitucionalitzava la presència de dues minories, els *coloured* i els l'indis. La població africana en quedava exclosa perquè no eren considerats ciutadans sud-africans, sinó ciutadans d'un *homeland*. Segons l'article 52 de la nova constitució: "Pot votar tota persona blanca, *Coloured* i Índia que és ciutadà sud-africà, en els termes especificats en la Llei de Ciutadania de Sud-àfrica del 1949, i que sigui major de 18 anys".⁴³⁵

La nova Constitució també especificava, de manera provisional, els membres electes en funció de la població amb dret a vot a cada una de les quatre províncies. La distribució del nombre d'escons per a cada cambra del Parlament és significativa per conèixer, primer, l'evolució de la minoria blanca a cada una de les quatre províncies des del cens del 1904 (utilitzat com a base per a la Llei de la Unió). I, segon, constatar el pes de les minories *coloured* i índia en la divisió territorial.

Taula 8. Casa de l'Assemblea. Distribució d'escons entre 1909 i 1983⁴³⁶

Província	Constitució, 1983	Llei de la Unió, 1909
Cap de Bona Esperança	56	51
Natal	20	17
Transvaal	76	36
Orange	14	17

434. *Republic of South Africa Constitution Act 110 (1983)*. Consultable a: <http://www.gov.za/documents/constitution/republic-south-africa-constitution-act-110-1983>.

435. *Ibid.*, art. 52.

Després de 74 anys, l'hegemonia a l'Assemblea la continua conservant la província del Cap de Bona Esperança amb una activitat econòmica molt més diversificada, comercial i industrial, que facilitava una major concentració urbana. El doble d'escons del Transvaal s'explica per l'enorme creixement que ha experimentat la regió en set dècades. El Transvaal s'ha transformat en una zona dedicada a la indústria minera (or) i la siderúrgica (ferro i acer) de primer ordre. I Pretòria és la ciutat seu de l'administració del govern amb el que això suposa en nombre de funcionaris i cossos de seguretat.

Taula 9. Casa de Representació dels Coloured. Distribució d'escons segons la Constitució del 1983⁴³⁷

Província	Escons
Cap de Bona Esperança	60
Natal	5
Transvaal	10
Orange	5

La **taula 9** mostra com la província del Cap acull preferentment la població mestissa de llarga tradició urbana des de començaments del segle XX i les pràctiques electorals que la Colònia del Cap, abans d'esdevenir província, ja reservava al col·lectiu *coloured*. De la mateixa manera, la **taula 10** posa de relleu com la massiva immigració d'indis a la colònia del Natal, a partir de la segona meitat del segle XIX, continua sent hegemònica a la zona, fins i tot, s'hi ho comparem amb la **taula 8**, el nombre d'indis representants a la Casa dels Delegats (29), supera la representació de blancs (20) a l'Assemblea.

Taula 10. Casa dels Delegats Indis. Distribució d'escons segons la Constitució del 1983⁴³⁸

Província	Escons
Cap de Bona Esperança	3
Natal	29
Transvaal	8

La Casa de Representació dels *Coloured* i la Casa dels Delegats Indis s'encarrega-

436. D'elaboració pròpia, a partir de *Republic of South Africa Constitution Act 110 (1983)*. Op. cit., art. 41 i *South Africa Act, 1909*, Op. cit., art. 33.

437. *Ibid.*, art. 42.

438. *Ibid.*, art. 43.

ven dels afers propis (ensenyament, sanitat, etc.), mentre que l'Assemblea es reservava els temes de defensa, finances, política exterior, comerç, ports, indústria, justícia, llei i ordre, etc.

El 2 de novembre de 1983, només els votants blancs van ser cridats a referendar la nova Constitució tricameral. El 66,29 per cent dels votants van dir sí a la reforma constitucional amb una participació rècord dels 76 per cent. Però també va haver un 33,71 per cent de contraris a la reforma: la majoria dels radicals afrikaners i també del propi Partit Nacional, que havia impulsat la reforma, s'hi van oposar.⁴³⁹

La campanya contra la Constitució del 1983 va tenir un enorme ressò internacional, l'ONU com hem vist, la condemnà taxativament, i totes les organitzacions contra l'apartheid i les esglésies van promoure un boicot actiu, no exempt de violència, que va provocar una molt baixa participació dels *coloured* (30,9%)⁴⁴⁰ i indis (16,2%)⁴⁴¹ en les eleccions per separat que van tenir lloc el 22 i el 28 d'agost de 1984. Davant la mobilització general, el govern va decretar l'Estat d'Emergència. La Constitució tricameral era ja el símptoma que l'engranatge legal, econòmic i social del règim entrava en una fase de col·lapse. La dècada dels vuitanta va viure un dels períodes de resistència i mobilització comparable a la dels anys cinquanta: boicots, vagues, protestes escolars i violència generalitzada als *townships* del país entre activistes i la policia, però també contra botiguers i propietaris indis que recordaven els enfrontaments interracials dels anys quaranta.⁴⁴²

Aquesta espiral de violència i repressió tenia lloc en un context de profunda crisi econòmica: caiguda del preu de l'or i un deute extern que feia de Sud-àfrica un país creditor del Fons Monetari Internacional i de la banca estrangera. La inflació i l'atur es dispararen entre 1982 i 1984 i la població dels *townships* encara esdevenen més pobres.⁴⁴³

4.2. Les negociacions secretes

A partir del 1985 el sector econòmic, els líders del Congrés Nacional Africà (ANC) i representants del govern sud-africà es reunien, en secret, per parlar de com havien d'en-

439. *Referendum, 1983*. Consultable a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1983_Constitutional_Reform_Referendum

440. *Coloureds Only Elections, 1984*. Consultable a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1984_House_of_Representatives_Election

441. *Indians Only Elections, 1984*. Consultable a: http://africanelections.tripod.com/za.html#1984_House_of_Delegates_Election

442. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern Sout Africa*. Op. cit., pp. 139-142.

443. *Ibid.* p. 136.

cetar un procés de converses que fes possible un període estable de negociacions. És el que s'anomena "talks about talk". L'objectiu de l'ANC era aconseguir un compromís i fixar unes fases per posar fi al règim de segregació i instaurar un sistema democràtic per a tothom. Ningú s'enganyava sobre quins eren els objectius de l'oposició al règim: legalització de les formacions polítiques, la redacció d'una Constitució democràtica i la convocatòria d'eleccions lliures. El Partit Nacional, que ostentava la majoria parlamentària i liderava el govern de l'Estat, pretenia mantenir l'*statu quo* modificant superficialment el sistema.⁴⁴⁴

La fi de la violència, condició exigida pel govern, i la legalització del Partit Comunista Sud-africà (SACP), demanda bàsica dels moviments d'alliberament, formaven part de les exigències primeres per començar la negociació. L'any 1989, Nelson Mandela fa arribar una carta al president P.W Botha, des de la presó de Víctor Verster, on era reclus, que resumeix la posició del govern:

*The government gives several reasons why it will not negotiate with us. However, for purposes of this discussion, I will confine myself to only three main demands set by govern as precondition for negotiations, namely that the ANC must first renounce violence, break with the SACP and abandon its demand for majority rule.*⁴⁴⁵

Segons Mandela, la posició de l'ANC sobre la violència és molt simple: l'organització no té cap interès en continuar la lluita armada. Ara bé, li sembla irònic que sigui el govern qui faci aquesta demanda quan és el principal responsable de la repressió.

Pel que fa a la legalització del Partit Comunista, Mandela li retreu a Botha la campanya de propaganda elaborada pel govern, des de fa anys, contra l'ANC i la suposada influència i domini que l'organització comunista té sobre el Congrés Nacional Africà. Mandela argumenta que les relacions entre totes dues organitzacions ja es van iniciar als anys vint i que, des d'aleshores, han treballat plegades en la lluita contra l'apartheid, però mantenint cada una la seva independència.

Davant l'acusació que l'ANC és una organització al servei de la Unió Soviètica, el líder sud-africà li recorda que el Congrés Nacional Africà no s'ha posicionat mai ni amb els països de l'Est ni amb Occident amb l'única diferència –reconeguda en multitud d'ocasions– que mentre els països socialistes els han subministrat armes, Occident no ho ha volgut fer.

444. SPARKS, Allister. *Tomorrow is Another Country: The Inside Story of South Africa's Road to Change*. Chicago: University of Chicago Press, 1996, pp. 21-36.

445. MANDELA, Nelson. "Letter to State President P.W. Botha, 1989" a: *The Fundamental Documents*. Op. cit., p. 58.

I, sobre la darrera exigència d'abandonar la pretensió d'un govern de majories parlamentàries, Mandela li diu a Botha que el respecte a la decisió de la majoria és, arreu del món, el pilar dels sistemes democràtics. "Si la minoria blanca no ho accepta, no hi haurà pau i estabilitat a Sud-àfrica". Mandela afegeix que s'ha d'arribar a un compromís de reconciliació entre blancs i negres.

*Two central issues will have to be addressed at such a meeting; firstly, the demand for majority rule in a unitary state; secondly, the concern of white South Africa over this demand, as well as the insistence of whites on structural guarantees that majority rule will not mean domination of the white minority by blacks. The most crucial task which will face the government and the ANC will be to reconcile these two positions. Such reconciliation will be achieved only if both parties are willing to compromise.*⁴⁴⁶

I, per acabar, Mandela descriu un full de ruta i un mètode de negociació. Primer, convocar els representants de l'ANC i del govern per treballar conjuntament les precondicions i crear un clima favorable a la negociació. Un cop assolida aquesta fase, donaran a conèixer els punts acordats a través dels mitjans de comunicació. El segon pas representarà oficialitzar la negociació formal.

El 21 d'agost de 1989, un mes més tard de la carta de Mandela al president Botha, l'Organització per a la Unitat Africana i les Nacions Unides adopten la Declaració de Harare (Zimbabwe) que posa les bases per fer la transició democràtica i garantir l'elecció d'una Assemblea Constituent.⁴⁴⁷ Al desembre, després d'una reunió entre els líders de l'ANC i ministres del govern, Nelson Mandela escriu una carta al nou president de la República, F.W. de Klerk, i l'alerta de la necessitat urgent d'obrir les negociacions oficials. El 2 de febrer de 1990, De Klerk anuncia solemnement, en el Parlament sud-africà, que comença una nova era que posarà fi al sistema de segregació i de desenvolupament per separat.

Per entendre el context general que hi havia per obrir aquest procés de converses, no només s'ha de tenir en compte l'aïllament internacional del règim de l'apartheid, les condemnes i prohibicions reiterades de l'Assemblea General de les Nacions Unides i una crisi econòmica i de consum (una majoria negra sense recursos i una minoria blanca saturada de productes), sinó, també, la lluita cada vegada més persistent i dura dels moviments d'alliberament. La dècada dels anys vuitanta és especialment intensa i aquesta lluita anirà acompanyada d'un progressiu posicio-

446. *Ibid.*, p. 63.

447. ANC. *Harare Declaration*. Consultable a: <http://www.anc.org.za/show.php?id=3856>

nament de les esglésies sud-africanes –com ja hem analitzat– contra el règim de l'apartheid.

4.3. Les negociacions formals

Amb la legalització dels moviments opositors al règim, va començar un període de negociació intens que es va allargar durant quatre anys. Els partits i les organitzacions que havien lluitat contra l'apartheid demanaven justícia i càstig. Els representants de la minoria blanca defensaven tornar a començar, amb el projecte *New Start* de De Klerk, que significava institucionalitzar l'amnistia i l'amnèsia.⁴⁴⁸

L'equilibri de forces va fer que s'imposés una transició pactada. De manera molt simplificada podríem resumir que els blancs sud-africanos van renunciar al poder polític a canvi del poder econòmic. Però el pes de la memòria de l'apartheid continuava present i la transició es va fer en un marc de violència que va deixar un balanç de milers de morts. Tot i les dificultats, el procés no podia donar marxa enrere i les negociacions van començar. L'abril de 1990 tornen de l'exili els líders de l'ANC encapçalats per Thabo Mbeki (que després de Nelson Mandela, serà el segon president de la Sud-àfrica democràtica). El 4 de maig de 1990, per impulsar el procés de negociació i fer partícip l'opinió pública, Nelson Mandela i De Klerk donen, conjuntament, una conferència de premsa que va ser emesa per la televisió pública sud-africana i les agències de notícies internacionals:

F.W. de Klerk:

It has been this government's goal to normalise the political process. Today we conceive that a great step has been taken in the process.

Nelson Mandela:

And at the end of this discussion not only a bit closer to one to another, ANC and the government. But we are all victims. South Africa is a victim. We will honor every word in this agreement. It's our engagement and we are therefore keen to look very hard and energy into the warm question of armed struggle in the light of this agreement.

K.W. de Klerk:

Real peaceful South-Africa can only be attained if all the people of this country are accommodated in a just and equatable manner. Therefore those against harmony or tho-

448. Seguim en aquest capítol la crònica de SPARKS, Allister. *Tomorrow Is Another Country*. Op. cit., pp. 120-197. I l'obra dels historiadors: THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., pp. 241-265. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., pp. 131-155.

*se that are terribly afraid will be against us, but the overwhelming majority of the people, either if they are black, white, coloured or indians will welcome this, because this is a step towards a peaceful new South-Africa.*⁴⁴⁹

Entre 1990 i 1991, diferents acords bilaterals (*Groote Schuur Minute*, *Pretoria Minute*, *DF Malan Acord*) entre el govern del Partit Nacional i els líders de l'ANC permeten alliberar la resta de presos polítics, donen immunitat als membres de l'ANC, es perfila la promesa d'aixecar l'Estat d'Emergència, i s'arriba al compromís formal (12 de febrer de 1991) que la branca militar del Congrés Nacional Africà abandonarà les armes.⁴⁵⁰

El setembre del 1991, es convoca el Nacional Peace Accord, el primer organisme multipartidista que aplegava la majoria de partits i organitzacions amb l'objectiu de començar a explorar la idea de la creació d'un govern interí. D'aquests esforços neix la convocatòria d'un fòrum, la *Convenció per a una Sud-àfrica Democràtica* (CODESA).

La primera sessió, els dies 20 i 21 de desembre, es va celebrar al World Trade Centre, Kempton Park, prop de Johannesburg, i reunirà el govern i vint organitzacions i partits: Partit Nacional, Congrés Nacional Africà, el Partit de la Llibertat Inkatha, el Partit Democràtic, el Partit Comunista de Sud-àfrica, el Congrés Sud-africà Indi, el Partit Nacional del Poble Indi, el Partit Laborista dels *Coloured*, el Partit Solidaritat dels Indis i els líders independents bantustans del Transkei, Ciskei, Bophuthatswana i Venda. Per primera vegada, el Partit Nacional acceptà l'elecció d'una Assemblea Constituent, la creació d'un govern interí i la convocatòria d'unes eleccions lliures. Però l'acord no el firmaran totes les formacions convocades. S'abstindran l'Inkatha i el govern de Bophuthatswana que reclamen un *status* especial per a la monarquia zulu. I el Partit Conservador,⁴⁵¹ des de l'extrema dreta; i el Congrés Pan Africanista, des de l'esquerra, boicotejaran l'acord. I és que mentre les negociacions avançaven, l'ofensiva per fer-les fracassar ja havia començat. Segons John Carlin, periodista britànic i corresponsal durant sis anys a Sud-àfrica, no només es pot parlar de l'existència d'una dreta i d'una extrema dreta blanca:

De fet, no només hi havia una facció d'extrema dreta entre els blancs de Sud-àfrica,

449. Transcripció de la conferència de premsa enregistrada el 4 de maig de 1990 a Ciutat del Cap. ITN, Source. *The South Africa Collection*. DVD 2: G-ITN193/B0198665, ref., T04059010, min., 02.12.21 i ss.

450. Els textos íntegres dels acords bilaterals i multipartidista entre 1990 i 1994 són consultables a l'arxiu de documentació oficial/original en línia: <http://www.sahistory.org.za/archive/document-17-groote-schuur-minute>

451. El Partit Conservador (CP), la branca política de l'extrema dreta, era el principal partit de l'oposició al Parlament sud-africà. El CP, format íntegrament per blancs, era una escissió del Partit Nacional. El CP titllava de traïdor el Partit Nacional i considerava P.W. Botha, un polític "d'esquerres". De Klerk era titllat de "dimoni".

sinó també –i això resulta molt més difícil d'entendre per a un foraster– una extrema dreta negra. I els seus interessos convergien. El moviment de dretes zulu Inkatha i, en particular el seu líder Mangosuthu Buthelezi ('boig com una cabra', com l'havia descrit un ambaixador estranger), temien igual que la dreta blanca que, si l'ANC arribava al poder, se'n revenjaria de manera terrible. I és que Buthelezi havia estat partícip de l'apartheid, encara que fingint, quan l'ocasió ho requeria, que hi estava en contra".⁴⁵²

Al març del 1992, el Partit Nacional convocà un referèndum adreçat a la població blanca per donar suport el procés de reforma: el 68 per cent dels votants van votar sí amb una participació del 85,1 per cent del cens electoral.⁴⁵³ L'1 d'abril de 1993, després de mesos de violència desfermada per part de la policia, el partit Inkatha i el Moviment de Resistència Afrikaner (AWB),⁴⁵⁴ encapçalat pel seu líder Eugène Terre'Blanche (1941-2010), que s'oposava a tot el procés de reforma, es constitueix un nou òrgan de debat: Multiparty Negotiating Forum (MPNF). Aquest cop sí hi haurà el Partit Conservador i l'Afrikaner Volksunie, partit d'extrema dreta liderat pel general Constant Viljoen. El fòrum marca la necessitat de crear un Consell Negociador. L'assassinat, el 10 d'abril de 1993, del líder del Partit Comunista, Chris Hani,⁴⁵⁵ en mans de l'extrema dreta, farà trontollar el procés. L'arquebisbe Desmond Tutu, conscient del perill que això podia suposar, alertà la població: "No permetem que els assassins de Chris aconseguen el seu vil propòsit de calar foc al nostre país perquè ara les flames es propagarien fàcilment".⁴⁵⁶

A finals d'abril, el Multiparty Negotiating Forum (MPNF) decideix la composició del Consell Negociador amb la incorporació de sis representants per a cada organització i la creació de diferents comitès d'experts. El juny es pren la decisió de convocar les primeres eleccions lliures i democràtiques. La data escollida serà el 27 d'abril de 1994. El comitè sobre Afers Constitucionals haurà de redactar una Constitució Interina que els delegats del fòrum multipartidista hauran d'aprovar, en primera instància. Després de les eleccions, el Parlament Constituent ratificarà la Carta Magna i el Tribunal Constitucional l'avaluarà.

452. CARLIN, John. *El factor humà*. Op. cit., p. 157.

453. *Referendum 1992*. http://africanelections.tripod.com/za.html#1992_Referendum

454. L'Afrikaner Weerstandsbeweging (AWB) era el grup més important dins l'àmplia gamma de grups fragmentats de l'extrema dreta afrikaner. La seva insígnia negra i vermella estava formada per tres sets disposats de tal forma que recordaven l'esvàstica nazi. Terre'Blanche el va fundar l'any 1972 i en seria el seu líder fins a la seva mort.

455. Chris Hani era, després de Mandela, l'heroi més popular de Sud-àfrica. Va estar durant trenta anys a l'exili i va poder tornar al país després de l'excarceració de Mandela. Hi havia liderat les dues organitzacions més temudes pel govern de l'apartheid: Umkhonto We Sizwe i el Partit Comunista de Sud-àfrica. L'autor de l'assassinat va ser Janusz Walus, immigrant polonès i soldat ras, que volia ser acceptat com un heroi entre els grups d'extrema dreta.

456. Citat a CARLIN, John. *El factor humà*. Op. cit., p. 167.

La Constitució Interina del 1993 (Act 200)⁴⁵⁷ ja preveu un Parlament bicameral: Assembla Nacional i Senat. La cambra baixa estarà integrada per 400 diputats (article 40), i al Senat li corresponen 10 diputats per província. El president (art. 77) de la República de Sud-àfrica el triarà l'Assembla Nacional amb el vistiplau del Senat.

L'addenda 1 i 2 d'aquesta Constitució provisional planteja la creació de nou províncies⁴⁵⁸ (**mapa 3**) que fragmentarà les quatre regions administratives de l'època colonial (Cap, Transvaal, Natal, Orange) i inclourà els territoris dels bantustans.

Mapa 3. Les nou províncies de la Constitució Interina del 1993⁴⁵⁹

457. *Constitution of the Republic of South African, 1993 (Act 200)*. Consultable a: <http://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-act-200-1993#5Citizenship>

458. Eastern Cape, Western Cape, Northern Cape, Eastern Transvaal, Northern Transvaal, KwaZulu/Natal, Orange Free State, North-West, Pretoria-Witwatersrand-Vereeniging State. Posteriorment, Pretoria-Witwatersrand-Vereeniging State es convertirà en Gauteng; Northern, en Limpopo; i Eastern Transvaal, en Mpumalanga.

459. Font: Matrix. Center for Digital Humanities and Social Sciences. Universitat de l'Estat de Michigan. Consultable a: http://exploringafrica.matrix.msu.edu/teachers/curriculum/m29/overcoming_apartheid_southafrica.jpg

El 25 de juny de 1993 Eugène Terre'Blanche i 3.000 membres del Moviment de Resistència Afrikaner (AWB), partidaris de la supremacia blanca i de la creació d'una república independent per als afrikaner, assalten la seu del Consell Negociador al World Trade Centre de Johannesburg. La "invasió" volia ser un símbol de la resistència blanca al procés i esdevenir l'acte inaugural d'una guerra civil. La policia que custodiava l'edifici no va evitar que l'AWB entrés a la sala de conferències on se celebrava l'acte. L'acció no va tenir conseqüències greus i el grup paramilitar va abandonar l'edifici. Mesos després, Eugène Terre'Blanche va reafirmar la seva aposta contra el procés democràtic: "No pararem mai. És millor morir com un home independent que viure com esclaus de l'ANC i del comunisme."⁴⁶⁰

4.4. Les primeres eleccions democràtiques (1994)

Durant els quatre anys que van durar les negociacions, el règim de l'apartheid i la repressió policial van continuar vigents.⁴⁶¹ De fet, va ser un dels períodes més violents de la història sud-africana amb uns 14.000 morts.⁴⁶² Només l'any 1993, segons dades de la Comissió de Drets Humans de la TRC, 3.521 persones van perdre la vida arran dels enfrontaments entre els partidaris de mantenir la supremacia blanca, la dreta negra del partit Inkatha i els que lluitaven per una Sud-àfrica en llibertat. La majoria dels morts eren negres i 109 policies, blancs i negres, van perdre la vida.⁴⁶³ Però malgrat la violència desfermada, no va haver guerra civil i les eleccions van ser convocades oficialment per al 27 d'abril de 1994.⁴⁶⁴

Més de vint milions de persones van fer cua per poder votar durant tres dies. Eren les primeres eleccions democràtiques i les primeres on eren convocats tots els sud-africans.⁴⁶⁵ Les eleccions les va guanyar el Congrés Nacional Africà (ANC) que incorporava

460. Transcripció de les declaracions que va fer a ITN, el 5 de febrer de 1994 a Ciutat del Cap. ITN. **The South Africa Collection**. Op. cit., referència: T05029405, min. 02.44.16 i ss.

461. Veure la detallada descripció de la violència generada durant el període de transició a l'informe de la TRC "Political Violence in the Era of Negotiations and Transition (1990-1994)" a: **Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report**. Ciutat del Cap: Juta & Co Ltd, 1998, vol. 2, cap. 7, pp. 583-710. Consultable a: <http://www.justice.gov.za/trc/report/finalreport/Volume%202.pdf>

462. *Ibid.*, p. 584.

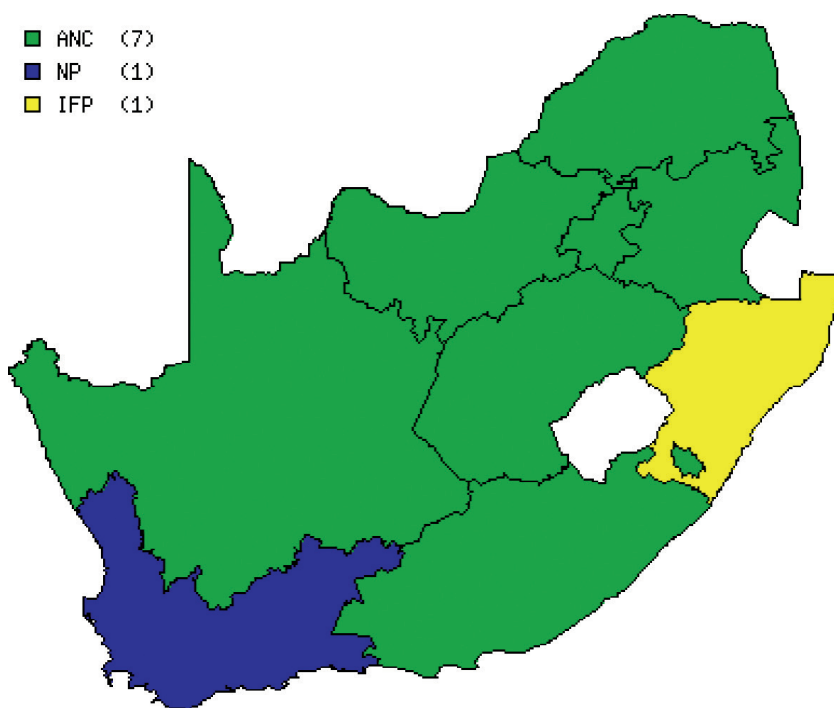
463. Informe de la *Human Right Commission* consultable a: <http://www.hrw.org/reports/1994/WR94/Africa-07.htm>

464. Sobre les eleccions de 1994: THOMPSON, Leonard. **A History of South Africa**. Op. cit., pp. 259-264.

465. L'any 1993 la població total de Sud-àfrica es calcula que era d'uns 39,5 milions d'habitants dels quals uns 5 milions eren blancs. Font: <https://www.nelsonmandela.org/omalley/index.php/site/q/03lv02167/04lv02218/05lv02244/06lv02245.htm>

en la seva candidatura la Confederació Sindical COSATU i el Partit Comunista. L'ANC va obtenir 252 escons dels 400 de l'Assemblea Nacional; el Partit Nacional (NP), 82; i l'Inkatha Freedom Party (IFP), 43.⁴⁶⁶ D'acord amb els resultats electorals provincials, el Partit Nacional (NP) va ser la primera força al Cap Occidental i l'Inkatha Freedom Party (IFP), a KwaZulu-Natal (**mapa 4**).

Mapa 4. Eleccions, 1994. Els partits majoritaris per província⁴⁶⁷

Nelson Mandela serà el primer president de tots els sud-africans i es formarà un govern d'Unitat Nacional integrat per l'ANC (guanyador a set províncies), l'NP (primera força al Cap Occidental) i l'IFP (KwalaZulu-Natal). Mbeki i De Klerk seran vicepresidents.⁴⁶⁸ L'Assemblea Constituent aprovarà, el 16 de desembre de 1996, la Constitució de la República de Sud-àfrica.⁴⁶⁹ La Carta Magna entrarà en vigor el 4 de febrer de 1997 i tindrà, òbviament, una especial cura en subratllar la igualtat en drets i llibertats dels ciutadans sud-africans.

466. El Pan Africanist Congress of Azania (PAC) n'obtidria 5; el Partit Democràtic (DP), 7; els demòcrata-cristians (ACDP), 2; i l'extrema dreta afrikaner (VF-FF), 9. El resultat de les eleccions generals de 1994 es pot consultar a: <http://electionresources.org/za/provinces.php?election=1994>

467. Font: *Republic of South Africa, Abril 26-29, 1994. General Election Map*. Consultable a: <http://electionresources.org/za/maps.php?election=1994>

468. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 268.

469. Text íntegre de la *Constitució de la República de Sud-àfrica 1996 (Act 108)* a: <http://www.constitutionalcourt.org.za/site/constitution/english-web/index.html>

*(1) Everyone is equal before the law and has the right to equal protection and benefit of the law. (2) Equality includes the full and equal enjoyment of all rights and freedoms. To promote the achievement of equality, legislative and other measures designed to protect or advance persons, or categories of persons, disadvantaged by unfair discrimination may be taken. (3) The state may not unfairly discriminate directly or indirectly against anyone on one or more grounds, including race, gender, sex, pregnancy, marital status, ethnic or social origin, colour, sexual orientation, age, disability, religion, conscience, belief, culture, language and birth. (4) No person may unfairly discriminate directly or indirectly against anyone on one or more grounds in terms of subsection (3). National legislation must be enacted to prevent or prohibit unfair discrimination. (5) Discrimination on one or more of the grounds listed in subsection (3) is unfair unless it is established that the discrimination is fair.*⁴⁷⁰

Oficialment, segons els acords firmats, el govern d'Unitat Nacional havia de durar cinc anys. El compromís significava conservar els funcionaris per fer, poc a poc, el traspàs de competències. Però la mesura va resultar un fracàs. Els alts funcionaris van abandonar la funció pública per trobar millors sous a l'empresa privada i van reclamar indemnitzacions per rescindir els contractes. Fet que va representar una enorme despesa per a les arques públiques i la paralització de l'administració.⁴⁷¹ A més, la política de Mandela de reconciliació tenia límits, tranquil·litzava la minoria blanca però els partidaris de l'ANC se sentien decebuts perquè no s'avançava en les reformes socials.

*Además, a pesar de los acuerdos firmados durante las negociaciones para proteger sus intereses económicos, la minoría [blanca] se convirtió en una instancia de bloqueo hostil a cualquier cambio tanto en la esfera económica –facilitado por la concentración de riqueza en sus manos– cuanto en una Administración infestada de corrupción y opuesta a cualquier reforma, lo que limitó en consecuencia la aplicación política del CNA.*⁴⁷²

El carisma de Mandela apaivagava el malestar i la frustració, però l'element fonamental per a recuperar el control de la situació va ser que el Partit Nacional -la formació de govern que des del 1948 havia instituït, promogut i liderat el sistema de l'apartheid- va abandonar el govern d'Unitat Nacional. Ho va fer després d'aprovar-se la Constitució sud-africana (1996). La sortida de l'NP es produïa tres anys abans de la data fixada i va

470. *Ibid.*, cap. 2, art. 9.

471. SEVERIN, Marianne. "Una Sudáfrica ambigua: balance de 20 años después" a: *Dossier La Vanguardia: Sudáfrica, veinte años de democracia*. Barcelona: Vanguardia Dossier, abril-juny 2014, n. 51, pp. 6-13, p. 9

472. *Ibid.*, p. 9.

passar a formar part de l'oposició parlamentària.⁴⁷³ El Partit Nacional que havia governat Sud-àfrica durant 46 anys sense interrupció va començar un procés de desintegració que acabaria amb la seva dissolució l'any 2005. Mandela i el vicepresident Mbeki van posar en pràctica les reformes de caràcter socialdemòcrata i de l'etapa de reconciliació nacional es va passar a la fase de democratització i de reconstrucció del país. L'optimisme en escometre aquesta enorme tasca serà qualificada per l'economista Sampie Terreblanche de "naïf".⁴⁷⁴

473. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 269-270.

474. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality*. Op. cit., p. 431.

Part 3

**Veritat i reconciliació:
els treballs de memòria a
Sud-àfrica (1996-2002)**

Part 3

Veritat i reconciliació: els treballs de memòria a Sud-àfrica (1996-2002)

1. La gènesi i la formació de la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC)

1.1. Marc legal

El procés legislatiu, cap a la gestió de les polítiques de memòria, va començar l'itinerari amb la clàusula final que s'afegia a la Constitució Interina que s'havia redactat, el 1993, en un context d'equilibris polítics entre el govern, el Partit Nacional (NP) i el Congrés Nacional Africà (ANC): "Amb l'objectiu d'avançar en la reconciliació i la reconstrucció del país s'atorgarà amnistia a tot acte, omissió u ofensa associats a raons polítiques en el marc dels conflictes del passat".⁴⁷⁵ Aquests conflictes del passat tenien un marc temporal: des del 1960, any de la massacre de Sharpeville, fins el 1990, però s'hi afegia el període de violència durant l'etapa de les negociacions:

*To this end, Parliament under this Constitution shall adopt a law determining a firm cut-off date, which shall be a date after 8 October 1990 and before 6 December 1993, and providing for the mechanisms, criteria and procedures, including tribunals, if any, through which such amnesty shall be dealt with at any time after the law has been passed.*⁴⁷⁶

S'apel·lava, per tant, a la constitucionalitat de l'amnistia i es precisava que seria el Parlament escollit després de les eleccions qui per llei dictaria els mecanismes, els criteris i la manera de procedir per a complimentar el mandat de la Constitució Interina.

L'any 1994, després del triomf de Nelson Mandela (premi Nobel de la Pau 1993, conjuntament amb De Klerk),⁴⁷⁷ es va encetar un viu debat públic i polític en el nou Parla-

475. *Interim Constitution of the Republic of South Africa, 1993.* (Act 200). Cap. 15: "General and Transitional Provisions" (Després de l'article 251, "National Unity and Reconciliation"). La Constitució Interina va ser promulgada el 25 de gener de 1994 i vigent a partir del 27 d'abril de 1994. Consultable a: <http://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-act-200-1993>

476. *Ibid.*

477. Mandela i De Klerk van recollir el premi per separat.

ment democràtic que culminà amb la redacció de la Promotion of National Unity and Reconciliation 1995 (Act 34)⁴⁷⁸ La llei, aprovada el 19 de juliol de 1995, regulava la creació de la South Africa's Truth and Reconciliation Commission (TRC) que hauria de promoure el mandat constitucional de crear "ponts entre el passat i el present". La nova Constitució sud-africana del 1996 (Act 108)⁴⁷⁹ recollirà i legitimarà la concessió de l'amnistia promulgada en la Constitució Interina i en la llei de creació de la TRC:

*Notwithstanding the other provisions of the new Constitution and despite the repeal of the previous Constitution, all the provisions relating to amnesty contained in the previous Constitution under the heading 'National Unity and Reconciliation' are deemed to be part of the new Constitution for the purposes of the Promotion of National Unity and Reconciliation Act, 1995 (Act 34), as amended, including for the purposes of its validity.*⁴⁸⁰

L'abril de 1996 va tenir lloc la primera audiència pública del Comitè de Violació dels Drets Humans i el 31 de març de 2002 posava fi l'activitat del Comitè d'Amnistia.

L'octubre de 1998 es van presentar els primers cinc volums de compilació dels treballs de la Comissió Veritat i Reconciliació i l'any 2003 se n'hi van afegir dos més amb les conclusions. Els primers cinc informes van ser lliurats al president Mandela i els dos darrers al nou president, Thabo Mbeki. El volum sisè fa un repàs de les activitats de cada Comitè i el setè recull una llista exhaustiva de totes les víctimes que van ser identificades i admeses com a tal pel Comitè de Violacions dels Drets Humans amb un breu resum de cada cas.

Els set volums representen una obra magna, un treball rigorós i exhaustiu que no poden evitar reiteracions, confusions i contradiccions en alguns casos. A través de les seves pàgines, es pot resseguir perfectament els criteris bàsics del model sud-africà, tant des de l'òptica conceptual com des de la formal. Són un homenatge a les víctimes i són també una gran aportació al coneixement històric de l'etapa 1960-1994 (s'ampliarà el període d'"ofenses" fins el 10 de maig del 1994) i de com funcionaven els serveis de seguretat de l'Estat.

Aquests set volums⁴⁸¹ seran la font principal per analitzar el model sud-africà i els treballs de memòria, justícia, veritat i reconciliació.

478. Text íntegre de la *Promotion of National Unity and Reconciliation, 1995 (Act 34)*. Consultable a: http://fas.org/irp/world/rsa/act95_034.htm

479. *Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (Act 108)*. Consultable a: <http://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996>

480. *Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (Act 108)*. "Transitional Arrangements". Addenda 6, art. 22, p. 149. Consultable a: <http://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996-schedule-6-transitional-arrangements#22>

481. **Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report**. Ciutat del Cap: Juta & Co Ltd, 1998 i 2003, vol. 1-7. Consultables a l'arxiu digital: <http://www.justice.gov.za/trc/report/>

1.2. Un mandat problemàtic: amnistia, veritat i reconciliació

La Promotion of National Unity and Reconciliation, 1995 (Act 34), estipulava quins havien de ser els objectius de la futura Comissió Veritat i Reconciliació:

- Fer un complet relat de les causes, naturalesa i extensió de la violació dels drets humans entre l'1 de març de 1960⁴⁸² i una data compresa entre el 8 octubre de 1993 i anterior al 6 de desembre del mateix any. Conèixer la identitat de les persones, autoritats, institucions i organitzacions que, en nom de l'Estat o en defensa del combat per l'alliberament, van vulnerar els drets humans.
- Promoure i garantir l'amnistia d'aquelles persones que des de l'aparell de l'Estat o des de les organitzacions que lluitaven contra l'apartheid van cometre "grans violacions dels Drets Humans". Amb una condició: confessar públicament els crims. La Unitat d'Investigació aportaria el màxim d'informació per verificar la informació. I la concessió de l'amnistia es publicaria al butlletí oficial, *Government Gazette of South Africa*.⁴⁸³
- Restaurar la dignitat de les víctimes a través del relat públic de la violació del drets humans a què van ser sotmeses.
- Crear un comitè encarregat del tema de la reparació econòmica.⁴⁸⁴

Per tant, la TRC tenia per objectius conciliar polítiques de dignificació de les víctimes i polítiques de perdó. És a dir, fomentar la justícia restauradora, en lloc de la justícia punitiva. Però l'equiparació entre terrorisme d'estat i violència política va indignar amplis sectors de la població. Tema que tractarem en el capítol que abordarà el debat sobre la qüestió.

La Comissió Veritat i Reconciliació de Sud-àfrica (la Comissió, en endavant), presidida pel premi Nobel de la Pau Desmond Tutu, esdevenia així la clau de volta de tot el procés que tot just començava. La Comissió estava dividida en tres comitès:

- Comitè de la Violació dels Drets Humans (HRVC), amb la missió d'establir la naturalesa, la causa i l'abast dels "abusos" comesos entre 1960 i 1994, amb amplis poders per investigar i fer comparèixer davant el comitè.

482. La data d'inici va ser triada, oficialment, per commemorar Sharpeville (21 de març de 1960).

483. El diari oficial està disponible en versió digital a partir del 2006. Consultable a: <http://www.greengazette.co.za/>

484. *Promotion of National Unity and Reconciliation, 1995* (Act 34). Op. cit., cap. 2, art. 4.

485. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 3, p. 44.

-
- El Comitè d'Amnistia (AC), encarregat d'examinar les demandes de perdó, amb la condició que els promotors, autors i col·laboradors de "grans violacions contra els drets humans" fessin una confessió completa davant la Comissió.
 - El Comitè de Reparació i Rehabilitació (RRC), amb la missió d'identificar les víctimes i estudiar les seves denúncies.

Ara bé, fixar tots aquests criteris i objectius també va representar obrir durant un any (entre les eleccions i la data de promulgació de la llei) un gran debat al Parlament sud-africà. La Constitució Interina garantia l'amnistia per als responsables de les "grans violacions dels Drets Humans" i no especificava cap mena de condició o càstig per part dels responsables dels crims del passat. Però la pressió de les víctimes i els moviments d'alliberament, el suport de les esglésies, la crítica dels intel·lectuals i periodistes, i les lleis internacionals exigien que els crims no quedessin impunes. Simplement, no es podia passar pàgina i oblidar el passat.

El professor Kader Asmal ja ho havia advertit un any abans de la redacció de la Constitució Interina. El 25 de maig de 1992, aquest professor de Drets Humans de la Universitat del Cap Occidental, que acabava de retornar de l'exili, va assenyalar, durant la lliçó inaugural de l'any acadèmic, del perill d'inestabilitat que també podia suposar la temptació d'esborrar el passat:

*Democrats and those who care for the health of our country must oppose any such moves toward a general amnesty for state ordained acts of violence and torture in pursuit of apartheid policies. In any event, a general amnesty on these terms may not bind a future government, which could still initiate prosecutions for crimes against humanity. These will, I hope, become specific offences in South African law, as has occurred in recent years in Canada, Australia and France. It may be possible to pull the shutters down on South African law. But international law yet be invoked. Amnesty does not mean amnesia.*⁴⁸⁶

Però hi havia un altre problema afegit quan es parlava de concedir l'amnistia. Què fer amb la violència política i les execucions que els moviments d'alliberament havien practicat en els camps d'entrenament instal·lats a Angola i a les zones frontereres dels països veïns?

L'executiva del Comitè Nacional del Congrés Nacional Africà va donar el primer pas i pren la decisió, l'agost del 1993, després de crear les seves pròpies comissions d'inves-

486. ASMAL, Kader. *Victims, survivors and citizens. Human Rights, reparations and reconciliation*. Ciutat del Cap: Publications of the University of the Western Cape, 1992, p. 23.

tigació, de condemnar els abusos, maltractaments i morts provocades per membres de les seves organitzacions.

*The African National Congress, through its National Executive Committee, accepts collective responsibility for the proven violations of human rights in a community of its camps and centres. It expresses its profound regret and apology for each and every such transgression. At various times, the ANC ran 11 camps in Angola, as well as several camps in other Front Line States.*⁴⁸⁷

Nelson Mandela i el seu ministre de Justícia, Dullah Omar, també eren conscients que l'amnistia no podia ser un sinònim d'amnèsia ni tampoc es podia obviar la vulneració dels drets humans per part dels moviments d'alliberament. Serà Dullah Omar, amb propostes del mateix Mandela, qui farà arribar, a la comissió parlamentària encarregada d'elaborar la Promotion of National Unity and Reconciliation, el full de ruta⁴⁸⁸ que calia seguir. I, sense vulnerar la lletra de la Constitució, Mandela i el seu ministre de Justícia faran de la confessió dels crims, per part dels seus autors, l'eina per compensar el dolor de les víctimes, reconèixer la barbàrie del règim de l'apartheid i denunciar la violència política per part dels moviments d'alliberament. Era, per tant, una solució de compromís per garantir l'estabilitat política i social del procés de transició.

Però quan el projecte de llei va ser discutit en el si del govern d'unitat, el Partit Nacional exigia que les confessions, davant el Comitè d'Amnistia, fossin a porta tancada. Un altre tema de debat va ser el període fixat per acollir-se a l'amnistia. La Constitució Interina no precisava data d'inici, però sí concretava el termini final. La comissió parlamentària va arribar a l'acord de començar el període de vigència l'1 de març de 1990, en commemoració del mes de la massacre de Sharpeville, i fixava la fi –tal com especificava el text constitucional provisional– en una data posterior al 8 d'octubre de 1993 i anterior al 6 de desembre de 1993. Els sectors afrikaners demanaren ampliar el període ja que les seves organitzacions paramilitars havien continuat les activitats de sabotatge fins després de les eleccions. També ho exigia el moviment Inkatha que va atemptar contra el procés de transició fins el dia abans de les eleccions. Resultat: les audiències d'amnistia serien públiques i la data límit per cloure el període d'"ofenses" es fixaria per al 10 de maig de 1994, dia que va ser investit Nelson Mandela president de la República de Sud-àfrica.

487. "National Executive Committee's response to the Montsuenyane Commission's Report, African National Congress, 1993" a: **The Fundamental Documents**. Op. cit., pp. 78-83.

488. "The Truth and Reconciliation Commission, pamphlet created on behalf of the South African Ministry of Justice, 1995" a: **The Fundamental Documents**. Op. cit., pp. 6-12.

Per tant, la Promotion of National Unity and Reconciliation imposava una sèrie de criteris i limitacions a la futura Comissió Veritat i Reconciliació i als comitès que la formarien.

- “Ofenses” comeses entre l’1 de març de 1960 i el 10 de maig de 1994.
- Garantia d’amnistia per als casos de “grans violacions dels Drets Humans”, mentre que la “normalitat” del règim de l’apartheid no seria perseguit.
- Amnistia només per a les “ofenses” amb una intencionalitat política. No hi havia perdó per als delictes comuns.
- L’amnistia es concedia individualment, cas per cas. No eren de la seva competència organitzacions o partits.
- La concessió d’amnistia significava no poder perseguir els autors de “grans violacions dels Drets Humans” per la via civil o penal. I es donava prioritat als casos que ja estaven sota custòdia judicial.
- Si el Comitè d’Amnistia (AC) refusava l’aplicació de l’amnistia, l’AC ho havia de notificar al declarant i a les víctimes. Si hi havia una causa civil o penal oberta –suspesa durant el procés d’amnistia– el tribunal reprendria el procediment. La garantia d’amnistia també significava anul·lar una sentència en ferm.
- Quedava oberta la possibilitat de requeriments per part de les lleis internacionals.
- Els Comitès farien recomanacions al govern (Departament de Justícia i Desenvolupament Constitucional) per aplicar polítiques memorialístiques i de reparació.
- L’admissió de demandes i les sessions públiques s’allargarien durant 18 mesos, a partir del primer dia de funcionament real, el 15 d’abril de 1996.⁴⁸⁹

1.3. Els equilibris per formar la Comissió

Abans d’inaugurar les sessions públiques, hi va haver un intens treball de constitució, formació i elaboració de criteris, que es prolongà durant quatre mesos.

La primera reunió dels membres de la Comissió Veritat i Reconciliació de Sud-àfrica es va celebrar el 16 de desembre de 1995, l’endemà de la publicació al diari oficial, a la seu del bisbat a Cape Town. Durant aquesta primera sessió, es van distribuir els comis-

489. *Promotion of National Unity and Reconciliation*. Op. cit. cap. 2. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 4, pp. 55-57.

sionats com a responsables dels Comitès de Violacions de Drets Humans, Amnistia, i Reparació i Rehabilitació. També es va acordar que el Ministeri de Justícia facilitaria les oficines i la infraestructura de la Comissió. En les següents reunions plenàries, es va decidir crear quatre oficines regionals: Ciutat del Cap, Johannesburg, Durban i East London. La seu central del Comitè d'Amnistia seria a Ciutat del Cap.⁴⁹⁰

El president Nelson Mandela va escollir l'arquebisbe anglicà Desmond Tutu com a màxim responsable de la Comissió i el Dr. Alex Boraine, ministre i expresident de l'Església Metodista, com a vicepresident. L'advocat Dumisa Ntsebeza dirigiria la Unitat d'Investigació que havia de donar suport al Comitè de Violacions de Drets Humans i al d'Amnistia. Completaven la llista catorze membres més. Els nomenaments van ser publicats al butlletí oficial (*Government Gazette* n. 16885) el 15 de desembre de 1995.

Els comissionats van haver de repartir-se per cada un dels comitès. La composició va quedar establerta, en un principi, de la següent manera:

- Comitè de Violacions de Drets Humans (HRVC): l'arquebisbe Desmond Tutu (president), Wynand Malan (vicepresident), Yasmin Sooka (vicepresident). Dr Alex Boraine, Mary Burton, el reverend Bongani Finca, Richard Lyster i el metge Fazel Randera completaven el Comitè. La seu central del HRVC es va ubicar a Johannesburg.
- Comitè d'Amnistia (AC): Chris de Jager (advocat de Pretòria), l'advocada Sisi Khampepe i l'advocat Denzil Potgieter (més tard, aquest advocat va passar a formar part del Comitè de Drets Humans). La seu central es va situar a Ciutat del Cap.
- El Comitè de Reparacions i Rehabilitació (RRC): Hlengiwe Mkhize (presidenta), Dra. Wendy Orr (vicepresidenta), el reverend Dr. Khoza Mgojo, Dr. Mapule Ramashala i Glenda Wildschut. L'advocat Dumisa Ntsebeza seria el responsable de la Unitat d'Investigació i també formaria part del Comitè de Drets Humans. Seu central: Johannesburg.⁴⁹¹

I finalment es va decidir quins comissionats representarien la Comissió Veritat i Reconciliació a cada una de les seues establertes per la llei: Dra. Wendy Orr (Ciutat del Cap), Dr. Fazel Randera (Johannesburg), el reverend Bongani Finca (East London) i Richard Lyster (Durban).⁴⁹²

La confecció de la llista definitiva dels comissionats va ser objecte d'una intensa negociació entre Mandela i De Klerk. De Klerk va mostrar el seu desacord amb l'elecció de

490. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 3, pp. 44-47.

491. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 3, pp. 44-45.

492. *Ibid.*

Tutu i Boraine perquè tots dos s'havien oposat al Partit Nacional. De fet, tots dos tenien un currículum impecable: Desmond Tutu mai havia donat suport a la violència i Alex Boraine, s'havia oposat a l'apartheid des de dins del sistema com a líder i diputat del Partit Progressista. Tot i així, van haver de fer-se equilibris polítics: dos dels disset membres de la Comissió pertanyien a formacions afrikaners; quatre eren anglòfons blancs; dos, indis; dos, *coloured*; i set eren africans. La composició per gèneres va quedar en set dones i deu homes. Quatre eren clergues i sis dels comissionats, eren advocats.⁴⁹³

Segons Dumisa Ntsebeza, responsable de la Unitat d'Investigació i membre del Comitè de Drets Humans, "la composició era imperfecta perquè només un 13 per cent de la societat sud-africana era blanca. En canvi, les esglésies sud-africanes, que havien donat suport al procés, estaven representades de manera equitativa":

Dumisa Ntsebeza: *Quan la TRC va començar els seus treballs, ens vam assegurar que des de bon començament hi fossin totes les comunitats religioses. A la cerimònia inaugural que es va fer a la catedral de St. George de Ciutat del Cap hi era tothom: la religió musulmana, les cristianes, la jueva i les religions tradicionals africanes. Tothom hi era representat, de manera que la gent de Sud-àfrica, que era testimoni d'aquella cerimònia inaugural, es pogués identificar amb aquell procés.*⁴⁹⁴

Els disset comissionats havien de ser persones rellevants i amb un baix perfil polític o membres de la societat civil. La majoria dels comissionats s'havia oposat a l'apartheid i aquest posicionament va indignar la premsa afrikaner que acusava la Comissió de parcial.⁴⁹⁵ La llengua de treball de la Comissió i dels Comitès va ser l'anglès.

La funció de la Comissió, tal com s'especifica a l'informe final de la TRC (1998), representava:

- Facilitar, iniciar o coordinar la recerca de les grans violacions dels drets humans; esbrinar la naturalesa, causes, antecedents, circumstàncies, context, factors, i motius dels actes; identificar totes les persones, autoritats, institucions i organitzacions

493. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 3, p. 44. THOMPSON, Leonard. **A History of South Africa**. Op. cit., p. 275.

De bon començament, la Comissió la formaven Desmond Tutu, Alex Boraine, Mary Burton, Bongani Finca, Richard Lyster, Dumisa Ntsebeza, Denzil Potgieter i Fazel Randera. Després es va ampliar amb Russell Ally, June Crichton, Mdu Dlamini, Virginia Gcabashe, Pumla Gobodo-Madikizela, Ilan Lax, Hugh Lewin, Yolisa Maya, Ntsikelelo Sandi, Joyce Seroke. I, en els darrers mesos, s'hi va afegir Mothofela Mosuhli. Més tard, davant l'allau de sol·licituds, la llista es va ampliar sense concretar límit. Veure: **TRC. Report** (1998), Op. cit., vol. 5, cap. 3, p.115.

494. GENOVÈS, M. D. "Entrevista a Dumisa Ntsebeza", Johannesburg: Televisió de Catalunya, 17 de març de 2008.

495. THOMPSON, Leonard. **A History of Sout Africa**. Op. cit., p. 277.

implicades en els fets; saber si els crims responien a un pla premeditat per part de l'Estat, de l'administració, de les organitzacions polítiques, dels moviments d'alliberament o d'altres grups i individus.

- Garantir informació fefaent de totes les persones que facin al·legacions, incloses les víctimes, i demostrar les “ofenses” a les quals van ser sotmeses.
- Facilitar i promoure l'amnistia per a aquells actes d'índole política i transmetre al Comitè d'Amnistia les al·legacions per poder prendre una decisió al respecte. El *Government Gazette* publicaria la concessió d'amnistia, cas per cas.
- Preparar un report de tota l'activitat desenvolupada per la Comissió i els Comitès.
- Fer recomanacions al president de la República de Sud-àfrica sobre garantir les reparacions a les víctimes i restaurar la seva dignitat. Així com també, promoure la creació d'institucions que havien de garantir, en un futur, la defensa dels drets humans.⁴⁹⁶

El Comitè de Violacions dels Drets Humans tenia la missió, a més de les facultats i obligacions especificades a la Comissió, de recollir les al·legacions i queixes, redactar informes i fer-los arribar als altres Comitès i a la Unitat d'Investigació.

Les audiències públiques del Comitè d'Amnistia havien de ser presidides per jutges de la Cort Suprema. Ara bé, no totes les al·legacions havien d'acabar en sessió pública. El Comitè d'Amnistia podia garantir l'amnistia en aquells casos que considerava provada i confessada l'ofensa a través de la documentació i l'escrit exculpador del perpetrador. Finalment, havia de redactar un informe de la seva activitat per incorporar-lo al **Report** final.

El Comitè de Reparacions i Rehabilitació havia de reunir tota la informació facilitada pels altres Comitès i la Comissió per tal d'identificar les víctimes que podien acollir-se al fons d'indemnització. També, decidir quines eren les reparacions de caràcter urgent que s'havien d'assumir. I recomanar, al govern, la creació d'una institució que fes el seguiment de l'implementació de les reparacions més enllà del període establert de funcionament del Comitè.

En el moment més àlgid dels treballs de la TRC, l'any 1997, hi treballaven 438 persones.⁴⁹⁷ La despesa global dels sis anys i mig d'activitat de la TRC (1996-2002) es pot consultar, per any i partida pressupostària, a l'annexa *Annual Financial Statements*.⁴⁹⁸

496. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 4, pp. 55-56.

497. *TCR. Report* (2003). Op. cit., vol. 6, secció 6, p. 754.

498. *Ibid.*, pp. 752-756.

La despesa va ascendir, aproximadament, a uns 280 milions de rands (uns 48,33 milions de dòlars de l'època).⁴⁹⁹ La major part del pressupost va ser finançat per l'Estat sud-africà. El Ministeri de Justícia i Desenvolupament Constitucional s'encarregava de gestionar i transferir el capital a la TRC sota el control de l'Assemblea Nacional que havia d'aprovar els pressupostos anuals. També la TRC va rebre donacions procedents d'altres països i fundacions privades. Per exemple, la Ford Foundation va subvencionar el codicil del **Report** final.

1.4. Definir els mots i les “ofenses”

Tot i les dificultats de posar en marxa i d'organitzar administrativament i financera-ment la TRC, el debat de fons es va centrar en precisar la terminologia i l'abast del procés.

Víctimes, perpetradors i ofenses. El terme “víctima” va ser objecte d'una àmplia discussió entre els comissionats de la TRC. Víctimes van ser totes les persones que van patir el règim de l'apartheid, però el terme podria llegir-se com a sinònim de passivitat. L'altra proposta era fer servir “supervivents”, és a dir, tot i les adversitats, els que van poder sobreviure a tanta injustícia. Però el terme “supervivent” podia induir a error, ja que no discriminava els que havien patit persecució, tortura o mort per part de les forces de seguretat del règim. Per aquesta raó, la TRC va considerar que “víctima” era l'expressió que millor definia la situació d'aquelles persones que van ser sotmeses a tota mena d'accions criminals i era el terme que recollia el mandat de la llei

Però si hi havia víctimes, també hi havia d'haver culpables. La Promotion of National Unity and Reconciliation usava el terme “perpetrador” per referir-se als autors de les grans violacions dels drets humans. I la TRC va emprar aquest terme indiscriminadament per a tota mena d'“ofenses”. De la mateixa manera, “ofensa” era l'expressió que la Comissió va fer servir per referir-se als actes tipificats de violacions dels drets humans. “Víctimes”, “perpetradors” i “ofenses” palesen els equilibris polítics que la TRC va haver de fer per tirar endavant el procés de memòria. Però també posen de relleu que l'objectiu últim de la TRC era fer de pont entre el passat i el futur, dignificar les víctimes i promoure el desig de reconciliació.⁵⁰⁰

499. Per calcular l'equivalent en USD, s'han tingut en compte els canvis del rand de cada anualitat segons la data del mes de març corresponent al tancament de cada balanç. La mitjana entre març del 1997 i març del 2002 és d'uns 0,17 ZAR/USD.

500. **TCR. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 4, pp. 59-66 i cap. 5, pp. 128-131.

Una guerra justa i justícia en guerra. Els comissionats també necessitaven establir un criteri general sobre el conflicte armat que havia enfrontat les forces de seguretat de l'Estat amb les guerrilles dels moviments d'alliberament. Sense oblidar, les lluites internes que s'havien produït en el front anti-apartheid.⁵⁰¹

En el preàmbul del **Report**, la TRC esmenta que el règim de l'apartheid està tipificat per les lleis internacionals com un crim contra la humanitat i, per tant, imprescriptible.⁵⁰² I que el Congrés Nacional Africà i el Congrés Panafricanista (PAC) havien estat reconeguts per l'Assemblea General de les Nacions Unides i l'Organització per a la Unitat Africana (OAU) com a moviments d'alliberament que legítimament havien lluitat contra el govern i la policia de l'apartheid. Més complexitat oferia destriar el que era una "guerra justa".

Segons el dret humanitari internacional, assumit per la TRC, una "guerra justa" (*ius ad bellum*), és aquella que persegueix una causa justa i que tria l'opció de les armes com a la darrera possibilitat. És a dir, és el dret d'anar a la guerra. I la doctrina sobre les "conductes justes" durant la guerra (*ius in bello*) ha de garantir: a) que l'ús de la força serà proporcional a l'objectiu militar final i b) que es farà una distinció fonamental entre combatents i no combatents.

Si bé quedava clara la responsabilitat de l'Estat i les seves forces de seguretat -South African Defence Force (SADF), South African Police (SAP), entre d'altres- com autors de delictes contra els drets humans, calia filar més prim quan es tractava d'avaluar la vulneració per part de les organitzacions armades d'alliberament. La TRC va considerar que no tots els actes contra l'apartheid van ser legalment i moralment acceptables. I que una lluita justa no significava que tots els actes fets en nom seu havien de ser considerats legítims. A més, la Comissió considerarà que la vulneració dels drets fonamentals de la persona, en el cas de Sud-àfrica, havia d'aplicar-se a grups i persones que operaven dins i fora de l'Estat: el Pan Africanist Congress (PAC) i les seves formacions armades Poqo i Azanian People's Liberation Army (APLA); l'Inkatha Freedom Party (IFP); i el Congrés Nacional Africà amb la seva branca armada, Umkhonto We Sizwe (MK).⁵⁰³

La Comissió va considerar que els moviments d'alliberament van violar els drets hu-

501. **TCR. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 4, pp. 66-70.

502. Com hem pogut veure en el capítol dedicat a "Les Nacions Unides i l'apartheid": l'Assemblea General de les Nacions Unides va declarar l'apartheid com un crim de lesa humanitat amb les resolucions 2184 (XXI) i 2202 (XXI) del 12 i 16 de desembre de 1966, respectivament. L'any 1968, es va aprovar la *Convenció sobre la Imprescriptibilitat dels Crims de Guerra i els Crims de Lesa Humanitat*, resolució 2391 (XXIII) del 26 de novembre de 1968. La *Convenció Internacional sobre la repressió i el càstig del crim de l'apartheid*, resolució 3068 (XXVIII) del 30 de novembre del 1973, en va concretar la dimensió penal.

503. "The Liberation Movements from 1960 to 1990" a: **TRC. Report** (1998). Op.cit., vol. 2, cap. 4, pp. 325-399.

mans en les següents categories: a) violacions comeses en el curs de la lluita armada per part dels combatents; b) violacions comeses pels moviments d'alliberament contra els seus propis membres o contra sospitosos de ser espies o traïdors; c) violacions comeses pels seguidors dels moviments d'alliberament en el curs de les mobilitzacions que van haver, sobretot, durant els anys vuitanta; d) violacions comeses per membres dels moviments d'alliberament després de la seva legalització el 2 de febrer de 1990.⁵⁰⁴

Les Grans Violacions dels Drets Humans. Els comissionats de la TRC necessitaven definir i concretar quines eren les “grans violacions dels Drets Humans” per poder admetre o no a consideració qui era víctima, en aquest procés, i qui era perpetrador. La Promotion of National Unity and Reconciliation (1995) especificava que:

*[G]ross violation of human rights' means the violation of human rights through (a) the killing, abduction, torture or severe ill treatment of any person; or (b) any attempt, conspiracy, incitement, instigation, command or procurement to commit an act referred to in paragraph (a), which emanated from conflicts of the past and which was committed during the period 1 March 1960 to 10 May 1994 within or outside the republic, and the commission of which was advised, planned, directed, commanded or ordered, by any person acting with a political motive.*⁵⁰⁵

A partir d'aquí i de les definicions que recullen les lleis internacionals d'acord amb els drets humans, els comissionats van precisar els termes.

Mort. “Tota execució realitzada per l'Estat o pels moviments d'alliberament ha de ser considerada una gran violació dels Drets Humans”. Consensuar aquesta definició va comportar un intens debat intern per part de la TRC. El dilema estava entre “kill” (matar) o “murder” (assassinar). El TRC va preferir el terme “matar”, més neutre i fred, per mantenir la distància objectiva.

Tortura. Intencionalitat d'infringir sever patiment, físic o mental, a una persona amb l'objectiu d'obtenir informació o confessió.

Segrest. Capturar il·legalment una persona. Aquesta definició no inclou la captura d'un soldat enemic en una situació de conflicte armat.

Sever maltractament. Actes extrems de crueltat o degradació. Qualsevol acte deliberat que per acció u omissió provoca patiment físic o mental a una víctima: violació, mutilació, simular una execució, subministrar verí i drogues, apunyalat, punxat, lapidat,

504. *Ibid.*, p. 325.

505. *Promotion of National Unity and Reconciliation 1995* (Act 34). Op. cit., 1, IX.

asfixiar, estrangular, ferir a causa de llençar bombes, explosius, gasos lacrimògens i ferir amb arma de foc.⁵⁰⁶

En el volum cinquè de la **TRC. Report**, s'hi va afegir una cinquena categoria que si bé no està tipificada de violació dels drets humans si està associada a aquests crims.

“Ofenses” associades a la violació dels drets humans. Sota aquest epígraf es fa una exhaustiva relació i descripció dels delictes: pallisses, mutilació de cadàvers; privació d'aigua, menjar, atenció sanitària; vandalisme i destrucció del domicili; extorsió econòmica i xantatge; falsa informació; arrest domiciliari, desterrament, presó informal; destrucció de la propietat; intimidació, amenaces i assetjament sexual; llançar cocktails molotov; negligència, negació d'assistència i prevaricació professional per part de personal sanitari (metges, infermeres, psicòlegs, etc.), jutges, magistrats, advocats, policia i empreses que van col·laborar amb l'apartheid.⁵⁰⁷

De la llei també emanaven les quatre categories de responsabilitat que el Comitè d'Amnistia havia de considerar:

- Participació directa en les grans violacions dels drets humans.
- Ordenar infringir alguna de les ofenses tipificades com les grans violacions dels drets humans.
- Crear l'ambient propici per cometre les violacions.
- Sancionar o ratificar actes contra els drets humans.

506. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, cap. 4, pp. 75 i 78-80.

507. *Ibid.*, vol. 5, cap. 1, annexa 1, pp. 22-23.

2. El Comitè de Violacions de Drets Humans

2.1. La primera audiència pública (1996)

El 15 d'abril de 1996 va tenir lloc la primera audiència pública del Comitè de Violacions de Drets Humans de la TRC. El lloc, especialment triat, va ser l'Ajuntament d'East London. Un imponent edifici d'arquitectura victoriana. East London va ser una de les ciutats on els moviments de resistència a l'apartheid van patir més aferrissadament la repressió de la policia i el govern de la província. El president de la Comissió Veritat i Reconciliació, l'arquebisbe anglicà Desmond Tutu, va obrir la sessió amb una oració i tot seguit s'escoltà l'himne del país.⁵⁰⁸

El primer testimoni que va declarar davant el Comitè de Violacions de Drets Humans (el Comitè, en endavant) va ser Nohle Mohape vídua de Mapetla Mohape (1947-1976), activista durant anys del moviment de Conscienciació Negra liderat per Steve Biko (1946-1977), assassinat per la policia de l'apartheid. Nohle Mohape explicà les circumstàncies de la mort del seu marit i la tortura que ella mateixa va patir en mans de la policia. En acabar, va dir que intentava trobar una explicació al que va passar per poder-ho explicar als seus fills.

*I want to repeat, my hope is that the TRC will reveal, will try to find out what happened to their father, so that when my children are elderly people, they will know exactly what happened to their father. I think I should also know what happened, because as I am sitting here now, I don't know what happened, because he never had any grudges, he belonged to the people. He was abducted from his house, healthy, supporting his family under the people who followed him. I have the experience of being tortured, which he also went through. Now after such things, nobody was to be blamed?*⁵⁰⁹

Aquesta primera audiència pública, que es va prolongar durant quatre dies, va estar carregada d'emoció i va tenir un gran seguiment mediàtic internacional. Durant aquesta primera setmana, van testificar trenta-tres víctimes, vuit de les quals havien patit abusos en pròpia carn, la resta en nom dels familiars difunts (marits, fills, germans). La meitat de les víctimes pertanyien a l'ANC, PAC, AZAPO, Umkhonto We Sizwe; i la resta eren víctimes no afiliades a cap organització. El Comitè va tenir especial cura en equilibrar el testimoni de víctimes negres i blanques.⁵¹⁰

508. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 5, cap. 1, pp. 2-3.

509. Text íntegre de la primera sessió de la Comissió de Violacions dels Drets Humans, cas EC 007/96, a: <http://www.doj.gov.za/trc/hrvtrans/hrvel1/mohape.htm>

510. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 5, cap. 1, pp. 4-8.

Un cas rellevant va ser el testimoni de Beth Savage, una bibliotecària blanca, víctima d'una granada de mà que va esclatar al club de golf de la ciutat King William, petita població a quaranta quilòmetres d'East London. Durant la celebració del Nadal, membres de l'ala armada del PAC (APLA), van infiltrar-se en el club de golf amb granades i fusells de repetició. Arran d'aquest atemptat, van morir quatre persones i disset més van resultar greument ferides. Un dels comissionats, durant l'audiència pública, li va preguntar a Beth Savage si creia que hi havia una raó política per atacar les instal·lacions del club de golf. Savage va respondre:

*Yes, I do. Just by virtue of the fact that at that time there was so much bad feeling between black and white people. You know, what other reason could there ever have been for it?*⁵¹¹

I davant la pregunta de si voldria conèixer el responsable de l'atac, va afegir:

I would like to meet the man who killed my friends and injured me. I would like to meet that man that threw that grenade in an attitude of forgiveness and hope that he could forgive me too for whatever reason.

És a dir, perdonava i volia ser perdonada per ser blanca i representar la minoria privilegiada que passivament, en la majoria dels casos, no van aixecar la mà contra el règim de l'apartheid. Per aquestes "ofenses" van ser amnistiades quatre persones: Thembelani Thandekile Xundu, Malusi Morrison, Thobela Mlambisa i Lungisa Ntintil.

Thembelani Thandekile Xundu va testificar davant el Comitè d'Amnistia, el següent:

*Letlapa was the director of operations and it is common sense and common knowledge that (he) should be the person who sanctions the operation if it is an APLA operation. In this case particularly he sanctioned the operation or he approved the operation, that is what I'm trying to say... So we had the full mandate that was given to us by the PAC, given to us by the APLA command structures.*⁵¹²

2.2. Criteris i balanç

El Comitè de Violacions dels Drets Humans va treballar durant un període de dos anys i mig i va deixar de funcionar l'octubre del 1998. La guia que va marcar la seva activitat es basava en mostrar compassió i respecte per les víctimes. Un tracte igualitari sen-

511. Text íntegre de la compareixença del "cas Beth Savage": EC0051/96ELN a: <http://www.justice.gov.za/trc/hrvtrans/hrvel1/savage.htm>

512. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 2, cap. 7, p. 688.

se discriminació per raons de raça, religió, llengua, estatus familiar, origen social i ètnic. Les víctimes `podien expressar-se en la llengua que preferien i no havia de representar cap despesa el fet d'anar a testificar. A més, si preferien mantenir la seva compareixença en privat, també es respectava. Ara bé, la majoria de les persones que van presentar i documentar la seva condició de víctimes no van ser cridades a donar testimoni públic.⁵¹³

Els criteris que es van seguir, per convidar les víctimes a explicar el seu cas en sessió oberta al públic, responien a quatre paràmetres: les experiències havien de ser representatives de la majoria de violacions que es van cometre; reflectir diferents moments del període 1960-1994; fer una tria entre homes, dones i joves equitativa; i, finalment, les audiències públiques havien d'identificar-se amb l'experiència viscuda a la zona o regió on se celebrava l'acte.⁵¹⁴

També van influir altres criteris en la selecció de les víctimes. La facilitat d'expressió, l'habilitat per llegir el seu testimoni, l'empatia que mostraven i el respecte vers el Comitè van ser qualitats que es van tenir en compte. La raó era senzilla: totes les sessions públiques es gravaven i es traduïen a l'anglès. L'objectiu era tenir tota una documentació en vídeo per tal de configurar un arxiu de la memòria de cara el futur. Les víctimes van viure el fet d'explicar el seu cas davant d'altres persones com una catarsi i per aquells que les escoltaven, recordar i sentir-se identificats amb una experiència comuna.⁵¹⁵

En acabar els seus treballs, el Comitè de Drets Humans va fer balanç:

- Va reunir 21.290 al·legacions de víctimes.⁵¹⁶
- Per grups de procedència: el 70 per cent eren membres dels moviments d'alliberament; menys del 10 per cent, membres de les forces de seguretat o del govern; i un 20 per cent no tenia filiació política.
- La majoria de les 21.290 al·legacions contenia informació sobre múltiples víctimes. Això va significar verificar més de 40.000 casos individuals.
- De les 21.290 que es van presentar, 9.506 pertanyien a la província de KwaZulu-Natal, la zona que més declaracions va fer arribar al Comitè, i de Gauteng, unes 3.511.⁵¹⁷
- De la suma total d'al·legacions presentades, el 86,9 per cent pertanyien a població

513. BORAINÉ, Alex. *A Country Unmasked*. Op. cit., pp. 98-116.

514. Totes les audiències públiques del Comitè de Drets Humans es poden consultar classificades en funció de les quatre seus oficials on van tenir lloc: Ciutat del Cap, Durban, East London i Johannesburg. Consultable a: <http://www.justice.gov.za/trc/hrvtrans/index.htm>

515. "The selection of witnesses for public hearings" a: *The fundamental Documents*. Op. cit., p. 160.

516. *TRC. Report* (2003). Op. cit., vol. 7, part 1, p. 1. BORAINÉ, Alex. *A Country Unmasked*. Op. cit., p.114, xifra el total en 21.297 al·legacions.

517. BORAINÉ, Alex. *A Country Unmasked*. Op. cit., p. 114.

negra, i només un 1,1 per cent, corresponia a població blanca. La proporció entre homes i dones va ser de 52 a 54 per cent. És a dir, més dones. I els homes eren majoria entre les al·legacions presentades per la població blanca, *coloured* i asiàtics.⁵¹⁸

- El Comitè va comptabilitzar 1.500 casos de persones desaparegudes,⁵¹⁹ de les quals 477 no se'n coneixia el destí final. La major part dels desapareguts corresponien al període 1984-1994. El 90 per cent eren homes, un 40 per cent tenia entre 14 i 24 anys, i un 31 per cent, entre 25 i 36.

Davant la impossibilitat de poder verificar cas per cas, la TRC va considerar que el millor que es podia fer era confeccionar un llistat de persones desaparegudes.⁵²⁰ El Comitè, conscient que el seu treball restava “inacabat” recomanava, al Ministeri de Justícia, crear un equip estable de recerca, exhumació i dignificació de les víctimes. Sobretot, contractar un equip forense professional. Evidentment, el Comitè era conscient dels problemes de localització, per la destrucció de documents dels arxius de la policia, i d'identificació, però considerava que l'Estat era l'autoritat que tenia la responsabilitat de fer les exhumacions. I de fer-ho bé.⁵²¹

2.3. El “cas Shirley Gunn”, víctima

Shirley Gunn (Ciutat del Cap, 1955), pertany a la minoria blanca sud-africana. I a la minoria de la minoria que va combatre amb les armes el règim de l'apartheid. El 1984 va ser reclutada per l'Umkhonto We Sizwe (MK), branca armada del Congrés Nacional Africà. El 1985 va estar cent tretze dies en una cel·la incomunicada per organitzar una marxa a favor de l'alliberament de Nelson Mandela. L'advocat que la va defensar, en el judici, Dullah Omar (futur ministre de Justícia del govern sud-africà entre 1994-2004), va aconseguir per a Gunn la llibertat condicional. En sortir de la presó, Shirley Gunn va passar a la clandestinitat:

Shirley Gunn: *Vaig abandonar el país i vaig rebre entrenament a Cuba i a Angola. El 1987 vaig tornar a Sud-àfrica i, amb dues persones més, vam formar una companyia de combatents a la zona del Cap Occidental. Vam combatre fins després del 1990.*⁵²²

518. *Ibid.*, pp.114-115.

519. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 6, secció 4, cap. 1, p. 519.

520. *Ibid.*, pp. 541-549.

521. *Ibid.*, pp. 560-569.

522. GENOVÈS, M. D.” Entrevista a Shirley Gunn”. Ciutat del Cap: Televisió de Catalunya, 15 de març de 2008.

Les accions de l'MK van ser, de bon començament, de sabotatge contra les institucions de l'apartheid: casernes de la policia, enclavaments militars, seus bancàries, refineries de petroli, centrals nuclears. Després, arribarien els atemptats bomba i la mort de civils.⁵²³

L'any 1990 Gunn torna a ser detinguda, acusada d'haver posat una bomba, el 31 d'agost de 1988, a la *Khotso House* de Johannesburg. La Casa de la Pau era la seu del Consell de les Esglésies Sud-africanes. La bomba va ferir 21 persones i l'edifici va quedar destruït. Les forces de seguretat de l'Estat, amb la complicitat dels mitjans de comunicació, van identificar i difondre la fotografia de Gunn com a responsable de l'atemptat. Per a Shirley Gunn era evident que l'explosió havia estat obra de la policia: "Si les Esglésies eren els nostres aliats en la lluita!", exclama.⁵²⁴

A Shirley Gunn la van detenir amb el seu fill de 18 mesos. A la presó li van prendre el fill i la van torturar: "Aquells homes blancs es pensaven que jo era una traïdora, pel fet de ser una persona blanca que havia arribat fins a aquells extrems per lluitar per la llibertat de la seva gent i del seu país".⁵²⁵

El 7 d'agost de 1996, Gunn va comparèixer com a víctima de tortures i detenció il·legal davant el Comitè de Violacions de Drets Humans, a Ciutat del Cap.⁵²⁶ Entre el públic hi havia la seva mare, que va moure cel i terra per alliberar la seva filla i recuperar el seu nét.

Tres anys després, setze perpetradors, inclosos el ministre de Llei i Ordre (Adriaan J. Vlok) i el cap superior de la policia (J.V. Van der Merwe), s'acollien a l'amnistia.⁵²⁷ Van confessar ser els autors de l'atemptat a la Casa de la Pau. El testimoni d'aquests perpetradors va deixar clara la implicació de tots els serveis de seguretat de l'Estat en l'atemptat i que les ordres van venir directament del president de la República P.W. Botha.

Shirley Gunn: *Seien tots al llarg d'una paret. Em sembla que eren tretze i sol·licitaven l'amnistia per la col·locació d'una bomba a la 'Casa de la Pau'. Entre ells hi havia Adriaan Vlok, i els van atorgar l'amnistia, van rebre l'amnistia! Però jo no vaig poder rebatre el que deien ni preguntar res de res. Només vaig poder seure a la sala, contemplant aquella pantomima. La veritat és que va ser força esgarrifós, perquè la majoria d'aquells homes eren els que m'havien interrogat. Era una situació molt incòmoda. No*

523. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 2, cap. 4, pp. 326-347.

524. GENOVÈS, M. D." Entrevista a Shirley Gunn". Op. cit.

525. *Ibid.*

526. Text íntegre del testimoni de Shirley Gunn davant el Comitè de Drets Humans (CT/ 00792), 7-8-96, consultable a: <http://www.doj.gov.za/trc/hrvtrans/helder/ct00792.htm>

527. Referència AC/99/0242 consultable a: <http://www.doj.gov.za/trc/decisions/1999/ac990242.htm>

esperava que diguessin que se'n penedien, perquè tampoc no era això el que esperava de la TRC. Van fer el que van fer, perquè creien que lluitaven contra el comunisme. Vull dir que no cal que em demanin disculpes, no necessito que em rentin els peus ni que em demanin disculpes. En absolut.

Shirley Gunn parla aquí com a víctima dels cossos de seguretat de l'apartheid. Primer, va ser una activista que utilitzava mètodes pacífics (marxes, manifestacions, etc.), després rebrà entrenament dels soldats cubans a Cuba i a Angola. I, finalment, participà en accions armades al Cap Occidental. Segons els criteris de la TRC, Gunn és víctima i perpetrador alhora. Però no va demanar l'amnistia ni tampoc ningú la va acusar d'haver perpetrat crims contra els drets humans. Quan comentem les "zones grises" de la TRC a la part 4, "El debat", tornarem a analitzar la doble condició que molt sovint van tenir els membres de les organitzacions armades contra l'apartheid. Gunn continua treballant en favor de les víctimes amb el Khulumani Support Group, Organització No Governamental de la qual és membre fundadora.

2.4. Dignificar les víctimes

El darrer volum de la TRC, el setè, és bàsicament un homenatge a les víctimes de l'apartheid que van ser identificades com a tal durant els treballs de la Comissió Veritat i Reconciliació.

This volum is a tribute to the victims of Apartheid and a living monument to those who sacrificed so much in order that we could all enjoy the fruits of democracy. It contains the stories of those who came forward to speak of their suffering. Their stories symbolize the greatest experiences and suffering of our people, many of who were not able to come forward to tell their own story.⁵²⁸

La relació de víctimes per ordre alfabètic, amb un breu relat de cada cas, ocupa gairebé les mil pàgines del darrer volum. Les consideracions preliminars classifiquen les víctimes en tres categories.

- Víctimes que van participar activament en els moviments de resistència armada. Shirley Gunn i Ashley Kriel són a la llista:

GUNN, Shirley Renee (35), an MK operative, was detained under Section 29 for several months in 1985 and again from 25 June 1990 in Cape Town. During her second

528. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 7, part. 1, p. 1.

detention, her infant son was forcibly removed from her for eight days. She was falsely accused, by the Minister of Law and Order, of carrying out the Khotso House Bombing in 1988.⁵²⁹

*KRIEL, Ashley James (21), an MK operative and former Bonteheuwel student activist, was shot dead by a Western Cape Security Branch operative at a house in Athlone, Cape Town, on 9 July 1987. A Security Branch member was granted amnesty for the killing (AC/1999/0027).*⁵³⁰

- Víctimes que han estat identificades com agents al servei dels cossos de seguretat del règim, com aquest funcionari de presons:

*KOTZEN, Henry, a prison warder, was killed when a member of an ANC self-defence unit (SDU) detonated a hand grenade while trying to escape from Leeuwhof Prison, Vereeniging, Tvl, on 18 December 1993. Three people died and nine were injured. One SDU member was granted amnesty for the incident (AC/2000/145).*⁵³¹

O un agent de la policia sud-africana (SAP). En aquest cas, els perpetradors eren de la branca armada del Congrés Nacional Africà, Umkhonto We Sizwe (MK).

*BOTHA, Weyers Ivor, a member of the SAP, was killed when a car bomb exploded outside the Johannesburg Magistrate's court on 20 May 1987. Three other policemen were also killed in the explosion, which took place after a decoy smaller bomb had lured them to the scene. Three other people were injured. Three MK operatives were granted amnesty (AC/1998/0067).*⁵³²

I també les víctimes membres del moviment Inkatha (IFP), que com es va demostrar durant el procés, estava al servei de l'Estat de l'apartheid.

*BUTHELEZI, Sigcawu Siphwe (33), was shot dead by ANC supporters on 12 February 1994 in Ndwedwe, KwaZulu, near Durban, while attending the funeral of a local IFP councillor. About 20 killings of both IFP and ANC supporters were recorded that month. Hundreds of people were forced to flee the area, and schools and shops were forced to close.*⁵³³

- Víctimes innocents, fins i tot, ignorants, que eren al lloc equivocament en el moment equivocament. Com aquest treballador en una botiga de begudes que va ser atacat per un

529. *Ibid.*, vol. 7, part 2, p. 140.

530. *Ibid.*, vol. 7, part 2, p. 215.

531. *Ibid.*, vol. 7, part 2, p. 214.

532. *Ibid.*, vol. 7, part 1, p. 38.

533. *Ibid.*, vol. 7, part 1, p. 46.

operatiu d'Inkatha amb l'objectiu de robar a l'establiment.

*DE FREITAS, Jose, an employee at a bottle store, was robbed by IFP members in Denver, Tvl, on 22 February 1994. Amnesty applicants testified that the robbery was in order to raise funds to purchase weapons. Two perpetrators were granted amnesty (AC/2000/221).*⁵³⁴

O una víctima “col·lateral” d'una operació de l'MK.

*KRAHTZ, J, was injured when MK operatives detonated an explosive in a car outside the South African Air Force (SAAF) headquarters in Church Street, Pretoria, on 20 May 1983. Twenty-one people were killed and 217 injured. The overall commander of MK's Special Operations Unit and two MK operatives were granted amnesty (AC/2001/003 and AC/2001/023).*⁵³⁵

La Comissió va rebre 21.290 al·legacions, de les quals 19.050 van ser identificades com a víctimes de “grans violacions de Drets Humans”. Cal afegir-ne unes 2.975 més que van revelar-se durant les audiències del Comitè d'Amnistia. En total, la Comissió Veritat i Reconciliació va poder verificar l'existència de 22.025 víctimes de grans violacions.

Els criteris adoptats per negar la condició de víctimes, segons el HRVC, eren: a) la seva història no es va poder comprovar, b) les seves històries estaven fora del termini establert, c) no responien a una motivació política.⁵³⁶

La TRC també fa esment a l'ingent documentació generada pels Comitès i la Unitat d'Investigació. Aquesta Unitat va dipositar tots els lligalls que va confegir a l'Arxiu Nacional. L'accés aquesta documentació, l'any 2003, era restringit. Ni els investigadors ni els propis familiar els podien consultar. A partir del 2004, es va obrir l'accés a la documentació però la manca d'un catàleg detallat fa molt problemàtica la seva consulta. I, segons, Verne Harris, que va formar part de la TRC i està vinculat a la Fundació Mandela, hi ha “barreres deliberades construïdes pels buròcrates”.⁵³⁷

El Comitè va insistir, en les seves conclusions finals, que el termini d'acceptació de declaracions va cloure el desembre de 1997 i que, malgrat l'allau de demandes posteriors, la Comissió va prendre la decisió de no ampliar el límit fixat. Això va significar que moltes víctimes no van poder acollir-se al procés de reparacions.⁵³⁸

534. *Ibid.*, vol. 7, part 1, p. 73.

535. *Ibid.*, vol. 7, part. 2, p. 214.

536. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 7, part. 1, p. 1.

537. VILLA-VICENCIO, Charles; DU TOIT, Fanie (ed.). **Truth&Reconciliation in South Africa: 10 years on**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation & David Philip, 2007, p. 57.

538. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 7, part. 1, p. 2.

La TRC també argumentava que no va elaborar una relació dels perpetradors per donar més espai a la “història de les víctimes”. Com acabem de veure, tampoc s’identificaven els responsables de les “ofenses” en els relats biogràfics de les víctimes però sí el grup al qual pertanyien o el càrrec que tenien: ministre de Llei i Ordre, Congrés Nacional Africà, policia sud-africana (SAP), el Partit de la Llibertat Inkatha, etc.⁵³⁹ Tot i així, el **Report** sí va incloure, en una edició posterior un annex amb el nom i cognom dels perpetradors als quals se’ls va concedir l’amnistia.⁵⁴⁰ I l’any 2009, va fer un ampli llistat, amb noms i cognoms, consultable en la pàgina web oficial, de les audiències públiques i de les decisions preses pel Comitè per garantir l’amnistia total o parcial o per rebutjar-la.⁵⁴¹

La Comissió també constatà que havia rebut pocs testimonis sotmesos a tortures durant els períodes d’empresonaments il·legals. Segons càlculs publicats, entre 1960 i 1994 van haver unes 70.000 detencions sense judici previ.⁵⁴²

539. *Ibid.*, p. 3.

540. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 5, cap. 3, pp. 119-124.

541. Consultable a: <http://www.justice.gov.za/trc/amntrans/index.htm>

542. COLEMAN, Max (dir.) **A crime against humanity. Analysing the Repression of the Apartheid State**. Johannesburg-Ciutat del Cap: Human Rights Committee University of Western Cape-Mayibuye Books, David Philip Publishers, 1998, p. 50.

3. El Comitè d'Amnistia

3.1. Perdonar les “ofenses”

La fi de l'admissió d'al·legacions del Comitè d'Amnistia (AC) tenia una data inicial fixada per al 14 de desembre de 1996. Molt aviat, van adonar-se que el període era insuficient. Successives ampliacions van permetre que més perpetradors se sumessin a la proposta de gràcia i el termini d'admissió de sol·licituds d'amnistia es va ampliar fins a finals de l'any 1997.⁵⁴³ Ara bé, les audiències públiques van continuar convocant-se fins a l'1 de novembre de l'any 2000 i les decisions de garantir o rebutjar l'amnistia encara va ocupar el treball del Comitè durant l'any següent.⁵⁴⁴ El Comitè estava format, principalment, per advocats i jutges i la seva activitat es va prolongar durant sis anys. L'AC va cloure la seva activitat el 31 de març de 2002.

El Comitè d'Amnistia va rebre 7.124 sol·licituds d'amnistia, segons el **Report** del 1998.⁵⁴⁵ En canvi, la TRC va oferir, l'any 2009, una síntesi de l'activitat de l'AC (document consultable únicament a la pàgina web de la TRC) que donava un total de 7.112 aplicacions. Aquest mateix document, xifrava el total de sol·licituds rebutjades en 5.392, però només s'especificava el període 1996-2000 pel que fa les persones que van poder acollir-se a l'amnistia: 849.⁵⁴⁶ És a dir, deixava fora les amnisties que van ser concedides durant l'any 2001.

L'Institute for Justice and Reconciliation (IJR) dirigit per l'exmembre de la TRC, Charles Villa-Vicencio, va publicar un balanç detallat per commemorar el desè aniversari de la TRC: de les 7.115 sol·licituds d'amnistia que van arribar al Comitè se'n van refusar 5.287, el 77 per cent. De les 1.828 admeses, 1.154 perpetradors van ser amnistiats i 150 persones van obtenir una amnistia parcial.⁵⁴⁷ Malgrat el ball de xifres, agafarem com a referència les dades facilitades per l'IJR perquè creiem que responen a un estudi més acurat del balanç final de la TRC, tenint en compte que el **Report** del 2003 no ofereix un resum global de les amnisties concedides i les refusades total o parcialment.

Segons l'AC, els criteris de no admissió responien a tres fonamentals circumstàncies: no trobar causa política que justifiqués la compareixença, sol·licituds presentades

543. **TRC. Report.** (1998). Op. cit., vol. 5, cap. 3, p. 115.

544. Es poden consultar les decisions del Comitè d'Amnistia i la transcripció de totes les audiències públiques per any (1996, 1997, 1998, 2000, 2001) a: <http://www.justice.gov.za/trc/amntrans/index.htm>

545. **TCR. Report** (1998). Op. cit., vol. 2, cap. 1, p. 1.

546. Consultable a: <http://www.justice.gov.za/trc/amntrans/index.htm>

547. VILLA-VICENCIO, Charles; DU TOIT, Fanie (ed.). **Truth&Reconciliation in South Africa: 10 years on.** Op. cit., p. 160.

fora de termini i duplicats o errades formals. Si comparem les 1.828 sol·licituds admeses a tràmit amb el nombre de violacions dels drets humans, 38.000, que van aportar les víctimes, amb 10.000 assassinats, haurem de concloure que el balanç és molt pobre.

L'AC també subratlla les poques al·legacions que va rebre de víctimes que residien fora del territori sud-africà, mentre que el nombre de delictes comesos, més enllà de la frontera, és molt més nombrós:

*While few statements were been received from deponents and victims outside South Africa, it has been argued that the majority of victims of gross violations of human rights were in fact residing outside the country's borders at the time the violations were committed. One of the biggest single incidents of gross violation which occurred during the mandate period was the assault by the SADF on a base of the South West African People's Organisation (SWAPO) located at Kassinga, Angola in 1978. More than 600 people were killed at Kassinga in one day. According to SWAPO, these were unarmed refugees. According to the South African government, Kassinga was a guerrilla base and thus a legitimate military target.*⁵⁴⁸

Aquest és un exemple de l'expansió que l'exèrcit de Sud-àfrica (SADF) va fer més enllà de les seves fronteres i que comentàvem en el capítol de "Conscienciació i lluita armada". Aquest cas concret, relata la massacre que l'exèrcit va provocar entre els membres del SWAPO, la guerrilla de Namíbia, aliada del Moviment Popular d'Alliberament d'Angola (MPLA). L'argument de l'exèrcit per traslladar la guerra fora de les seves fronteres era "combatre el comunisme". La Comissió va arribar a la conclusió que

*While it is impossible to specify how many of these deaths were directly connected to the struggle for South Africa, the Commission believes that the number of people killed inside the borders of the country in the course of the liberation struggle was considerably lower than those who died outside.*⁵⁴⁹

De la mateixa manera, la Comissió també reconeixia que les organitzacions armades contra l'apartheid, que operaven més enllà de les fronteres sud-africanes, també van ser responsables de la violació dels drets humans:

*Evidence before the Commission shows that members of the ANC and Pan Africanist Congress (PAC) in exile were also involved in the commission of gross violations of human rights, particularly within their own ranks.*⁵⁵⁰

548. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 2, cap. 1, p. 2.

549. *Ibid.*, p. 4.

550. *Ibid.*

L'informe final del Comitè d'Amnistia fa una detallada descripció de les “ofenses individuals” que les organitzacions contra l'apartheid i els cossos de seguretat del règim van dur a terme entre 1960 i 1994, i les que es van fer “inside” o “outside” de Sud-àfrica.

Forces de Seguretat de l'Estat.⁵⁵¹ Pel que fa a les ofenses comeses per membres de les forces de seguretat de l'Estat, de l'informe es pot deduir que:

- De les 294 alegacions presentades per membres de les forces de seguretat, 256 (87%) corresponien a membres de la policia (SAP); 31 (10.6%), al SADF (cinc de les quals per activitats a l'estranger); 2 pertanyien a membres de la policia transferits a l'exèrcit; 2, al departament de presons; 1, al ministre de Llei i Ordre (Adriaan Vlok); i dues d'afiliació desconeguda. La policia va facilitar més informació a l'AC que no pas l'exèrcit que va ser molt reticent a facilitar-ne.
- El 50 per cent de les demandes d'amnistia correspon a actes comesos entre 1985 i 1989.
- Malgrat que la South African Defence Force (SADF), l'exèrcit, va ser responsable de nombroses violacions –especialment fora de Sud-àfrica i a les zones fronteres– l'AC va rebre molt poques demandes per accions comeses a l'exterior. La majoria de les presentades estan relacionades amb accions mancomunades amb la policia.
- Cap membre dels Serveis d'Intel·ligència va testificar en el procés d'Amnistia.
- La majoria de les alegacions procedien de persones blanques i només set eren negres *askaris*.⁵⁵²
- Dels 550 “incidents” confirmats, 307 van passar a la regió del Transvaal i 73 fora de les fronteres sud-africanes, la majoria a Swaziland, Botswana i Namíbia. La resta es distribuïen per totes les regions.
- 889 persones van morir a causa de la repressió dels cossos de seguretat.⁵⁵³

Quan el Comitè d'Amnistia va començar la seva tasca van trobar molt poc “entusiasme” per part de les forces de seguretat de l'Estat. Va ser la política de la “pastanaga i el pal”, és a dir, “si no col·labores seràs jutjat” el que va fer augmentar la participació. Això i el cas simbòlic representat pel coronel Eugene de Kock, comandant en cap de l'operatiu d'elit C-10 de Vlakplaas, prop de Pretòria. Oficialment la C-10 era una unitat de contra-insurgència de la policia, però actuava com un batalló d'assassins contra els opositors i activistes.

551. *TRC. Report* (2003). Op. cit., vol. 6, secció 3, pp. 181-263.

552. Ex membres de les organitzacions anti-apartheid, cooptats pel règim sota amenaça de mort, que facilitaven informació a la policia i a l'exèrcit.

553. *TRC. Report* (2003). Op. cit., vol. 6, secció 3, p. 186.

De Kock va ser arrestat, el maig de 1994, i sentenciat a 212 anys de presó l'octubre del 1996. El tribunal el va trobar culpable de 89 delictes: 79 assassinats (26, fora de Sud-àfrica; i 15, després del 1990). Els delictes més comuns van ser: sabotatge, segrest, conspiració, frau –apropiació de 360.000 rands dels fons de la seva unitat– i subministrament d'armes al moviment Inkatha. De Kock va deixar clar que les ordres les rebia de Pieter Willem Botha. Inclòs l'atemptat bomba contra *Khotso House*, pel qual va ser inculpada Shirley Gunn.⁵⁵⁴

De Kock es va presentar davant el Comitè d'Amnistia, va confessar els seus crims i va ser amnistiàt per la majoria de les ofenses comeses però va tornar a la presó com a responsable de sis morts que no responien a una motivació política. El gener del 2015, el ministre de Justícia, Michael Masutha, li va concedir la llibertat condicional en “interès de la reconciliació nacional”. De Kock havia passat vint anys empresonat.⁵⁵⁵

L'exemple d'Eugene de Kock va ser el detonant, perquè altres perpetradors presentessin les seves sol·licituds d'amnistia. Però aquest no va ser el cas de Botha. Pieter Willem Botha (1916-2006) va ser membre del Parlament, ministre de Defensa (1966-1977), primer ministre (1978-1984), president (1984-1989) i líder del Partit Nacional (1978-1989). I president del Consell de Seguretat de l'Estat (1979-1989). Botha donava les ordres que feia arribar als alts comandaments de la policia i l'exèrcit. Segons la Comissió, Botha era responsable de les morts, tortures i segrestos de les persones que s'oposaven al govern i a la policia dins i fora de Sud-àfrica. També, de la logística i el finançament d'organitzacions que lluitaven contra l'ANC i altres moviments anti-apartheid. Va ser responsable de l'Estat d'Emergència de l'any 1986 i de la guerra contra els moviments d'alliberament dels països veïns.⁵⁵⁶

El Comitè d'Amnistia tenia especial interès en aconseguir el seu testimoni. Alex Borraine explica, amb detall, tots els esforços per aconseguir la seva participació. Desmond Tutu el va anar a veure, el president Mandela el va trucar per telèfon i li va assegurar que l'acompanyaria a l'audiència, li van enviar per correu les preguntes, però el Comitè no podia acceptar el que ell demanava: testificar davant Tutu i Mandela i no fer-ho davant l'AC. A més, va deixar clar que ell no demanaria perdó ni justificaria els seus actes perquè actuava segons la llei vigent de l'apartheid quan era el responsable màxim del país.⁵⁵⁷

554. *TRC. Report* (2003). Op. cit., vol. 6, secció 3, pp. 184 i 220.

555. SMITH, David. “South African death squad leader Eugene de Kock to be freed from jail”. Londres: *The Guardian*, 30 de gener de 2015.

556. BORRAINE, Alex. *A country unmasked*. Op. cit., pp. 218-219.

557. *Ibid.*, pp. 207-216.

Segons Botha, el Comitè d'Amnistia era un "circ", que actuava de "mala fe" i que pretenia "atacar la comunitat Afrikaner".⁵⁵⁸ A més, el Comitè va sufragar les despeses de l'assistència legal de Botha per poder respondre el qüestionari que li havien fet arribar. La mesura va ser criticada molt durament per l'opinió pública.⁵⁵⁹

Malgrat tot, Pieter Willem Botha no es va presentar davant el Comitè, per tant, va ignorar una citació formal de la Comissió Veritat i Reconciliació, fet penat segons la llei. L'agost del 1998, un tribunal, el va declarar culpable de desacatament i li va imposar una multa de 10.000 rands o 12 mesos de presó. A més, afegia 12 mesos més de reclusió que podien ser commutats per cinc anys d'arrest domiciliari si no contravenia cap altra decisió de la TRC. És a dir, no va complir presó. Tenia 82 anys. Alex Borraine el descriu com un personatge que va néixer i va viure segons el dogma del nacionalisme afrikaner: "Déu era el déu de la raça blanca en exclusiva i el destí de Botha estava inextricablement lligat a la sang, a la terra i l'idioma. Per a Botha, el fi justificava els mitjans."⁵⁶⁰

Congrés Nacional Africà (ANC) i organitzacions armades afins.⁵⁶¹ 998 persones van sol·licitar l'amnistia per 1.025 "incidents". La relació per dècades confirma que el major nombre correspon al període de transició (**taula 11**). Aquestes 1.025 accions descrites per membres de l'organització armada de l'ANC, Umkhonto We Sizwe (MK), la Self-Defence Unit (SDU) i l'United Democratic Front (UDF) van ocasionar la mort de 464 persones.⁵⁶²

Taula 11. "Incidents" de l'ANC, MK, SDU i UDF per dècades (1960-1994)⁵⁶³

Dècades	Incidents	%
1960-1969	20	2%
1970-1979	35	3%
1980-1984	113	11%
1985-1989	339	33%
1990-1994	493	48%
s/d	25	3%
	1.025	100%

558. *Ibid.*, p. 190.

559. *Ibid.*, p. 211.

560. *Ibid.*, p. 220.

561. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 6, secció 3, pp. 264-337.

562. *Ibid.*, p. 264.

563. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 6, sec. 3, p. 264.

La resposta per part de totes les organitzacions vinculades a l'ANC va ser positiva. S'ha de tenir en compte que va ser el consell executiu de l'ANC qui va prendre la decisió de promoure una investigació interna per conèixer les violacions dels drets humans per part dels membres de les seves organitzacions, alhora que va comunicar la seva intenció de participar en el procés de la TRC.

La TRC, en el seu informe final, és més precisa quan concreta la responsabilitat i les amnisties concedides a l'MK i l'UDF del període 1960-1989. Així, descriu que dels 420 incidents provocats per l'MK durant aquests anys, 412 van ser amnistiats, 7 no van rebre el perdó i 1 va obtenir l'amnistia parcial.⁵⁶⁴ Pel que fa a l'UDF, dels 104 incidents registrats, 90 van rebre la gràcia, 11 no es van poder acollir a l'amnistia, i 3 la van rebre de manera parcial.⁵⁶⁵ L'United Democratic Front va néixer l'any 1983 com a resposta a la reforma constitucional impulsada pel Partit Nacional i la seva idea de crear una tercera cambra per acollir els *coloured* i indis. Era bàsicament un moviment social integrat per joves estudiants, dones i organitzacions cíviques i religioses. Tenia una estructura basada en els cercles regionals i locals. Molt sovint el Front era considerat com un moviment intern de l'ANC. L'executiva del Comitè Nacional de l'UDF, va disoldre la formació el 14 d'agost de 1991.

En canvi, el període comprés entre 1990-1994 és molt més confús. Sabem per la **taula 11** que es van cometre 493, gairebé tants com en les dècades anteriors, però el **Report** no informa de les amnisties concedides i ho justifica de la manera següent:

*While it was possible to draw a sharp distinction between those involved in the clandestine military operations of MK and those engaged in other forms of protest in the pre-1990 era, such distinctions become far less clear in the early 1990s. During this period, the borders began to blur as MK operatives became involved in community SDU structures and activities and civilians were increasingly drawn into paramilitary activities.*⁵⁶⁶

L'organització armada de l'ANC, Umkhonto We Sizwe (MK), va suspendre la lluita armada, per decisió dels líders del Congrés Nacional Africà, l'agost del 1990. I es va disoldre el 16 de desembre de 1993. Ara bé, tot i que formalment l'MK va deixar d'actuar, molts dels seus membres van continuar lluitant durant el període de transició.

In September 1990, Mr Nelson Mandela publicly pledged the support of MK members to help form and train SDUs. The violence was so extensive that the ANC's Consultative Conference in December 1990 asserted that, 'in the light of the endemic violence and the

564. *Ibid.*, p. 273.

565. *Ibid.*, p. 292.

566. *Ibid.*, p. 296.

slaughter of innocent people by the regime and its allies, we reaffirm our right and duty as a people to defend ourselves with any means at our disposal'. The Conference resolved 'to mandate the NEC to take active steps to create people's defence units as a matter of extreme urgency for the defence of our people'.⁵⁶⁷

És a dir, davant l'endèmica violència que el període de negociacions polítiques generava, l'ANC va instar els membres i líders de l'MK a integrar-se en unes noves estructures paramilitars que operaven localment als suburbis i a les zones rurals. S'autodenominaven Self-defence Unit (SDU). Aquestes unitats d'autodefensa tenien el suport moral i logístic de l'ANC, però cada unitat local actuava independentment.

Tot i així, el que sí deixava clar el **Report** és la violència desfermada durant el període de transició. Els "incidents" avaluats a la TRC són només la punta de l'iceberg d'un fenomen que va posar en perill la pròpia negociació política. Si bé, cal tenir present que la majoria dels enfrontaments es van produir entre les formacions armades afins a l'ANC i al Partit de la Llibertat Inkatha (IFP) que, com es va demostrar, seguia els dictàmens del govern de l'apartheid. Durant aquests període 1990-1994, molts dels membres de l'MK van ser perseguits per la policia i sentenciats pels jutjats.

Un dels casos més controvertits i amb més ressò informatiu va ser la compareixença davant la Comissió d'Amnistia de Winnie Madikizela-Mandela, coneguda a Sud-àfrica com "la Mare de la Nació" o el "Dit de la Justícia". El 24 de novembre de 1997, va començar l'audiència pública que va durar nou dies. Si bé, Winnie Mandela només va declarar l'última jornada. Presidia la mesa Desmond Tutu i, entre els membres del tribunal, hi havia Alex Boraine i Dumisa Ntsebeza. L'exesposa de Nelson Mandela, havia de justificar uns successos que van passar el desembre del 1988: quatre joves de la Missió Metodista havien estat segrestats per membres del Mandela United Football Club (MUFC).⁵⁶⁸

L'MUFC el va crear Winnie Mandela, a Soweto, per donar acollida els joves en situació més precària durant l'Estat d'Emergència, decretat pel govern de l'apartheid, a partir de la segona meitat dels anys vuitanta. Però, de fet, aquest club de futbol no era una altra cosa que una guàrdia pretoriana, com el van definir diversos testimonis davant la Comissió, que abusava, segrestava i assassinava sospitosos de confidents o de dissidents dels mètodes que es feien servir.⁵⁶⁹

El Club de Futbol Mandela mai va ser un centre esportiu i es va convertir en el submi-

567. *Ibid.*, p. 296.

568. BORAINÉ, Alex. *A country unmasked*. Op. cit., pp. 221.

569. *Ibid.*, p. 225.

nistrador de guardaespalles personals per a Madikizela-Mandela. Fet no gratuït, tenint en compte que, el 1985 una bomba va esclatar i va destruir casa seva a Phatakahle. Un dels quatre joves segrestats, Stompie Moeketse, va ser trobat mort. Nelson Mandela, des de la presó, l'ANC, el Front Democràtic Unit i els sindicats sud-africans van exigir tancar el club.

L'abril de 1991 un tribunal de Johannesburg va trobar culpable de segrest i assassinat l'entrenador del club, Jerry Richardson. I a Winnie Mandela responsable de segrest i assalt. Va ser condemnada a sis anys de presó. Va apel·lar i els sis anys van ser commutats per indemnitzacions a les víctimes. Winnie Mandela va continuar tenint molt poder dins l'ANC i va obtenir un escó al Parlament en les primeres eleccions democràtiques i nomenada ministra d'Art, Cultura, Ciència i Tecnologia fins que va cessar en el càrrec, el 1995, per ordre de Nelson Mandela.⁵⁷⁰

Durant els nou dies d'audiència, va quedar clar que Winnie Mandela havia estat directament involucrada en el segrest i l'assalt a la Missió Metodista. Segons Jerry Richardson, va ser ella qui va donar l'ordre d'assaltar la missió i segrestar els joves. Quan Winnie Mandela va testificar va negar qualsevol responsabilitat en aquests actes criminals. I va declarar que tot plegat era "una conspiració contra ella".⁵⁷¹ Alex Boraine, des del respecte a Desmond Tutu, critica l'heretatge final que va fer el president de la mesa lloant la lluita de Winnie Mandela contra l'apartheid i les moltes vegades que havia estat empresonada. Segons Boraine, "Tutu va actuar més com a pastor que com a comissionat laic".⁵⁷²

Finalment, el Comitè d'Amnistia no va concedir la gràcia a Winnie Madikizela-Mandela. Boraine lamenta que Winnie Mandela no es declarés responsable dels seus actes i demanés perdó. I afegeix: "Winnie Madikizela-Mandela era totes dues coses: víctima i perpetrador".⁵⁷³

El Partit de la Llibertat Inkatha (IFP).⁵⁷⁴ Va expressar moltes reserves sobre la TRC i va argumentar que 420 dels seus membres havien mort, fonamentalment, en enfrontaments amb les organitzacions de l'ANC. Sobre l'Inkatha sempre va haver la sospita que era una força impulsada i subvencionada per les forces de seguretat de l'Estat per dividir els moviments d'alliberament. El Comitè d'investigació va demostrar que el Consell de Seguretat de l'Estat Sud-africà, presidit per Botha,

570. *Ibid.*, pp. 225-226.

571. *Ibid.*, p. 248.

572. *Ibid.*, p. 252.

573. *Ibid.*, p. 254.

574. **TRC. Report** (2003). Op. cit., vol. 6, secció 3, cap. 3, pp. 338-374.

va iniciar, l'abril del 1986, una nova estratègia contra les organitzacions anti-apartheid: combatre-les amb grups paramilitars. Uns 200 membres de l'Inkatha van ser ensinistrats per les SADF (*Operació Marion*) i, a començaments dels noranta, el president De Klerk va aprovar la creació d'un fons reservat per finançar les operacions de l'Inkatha.⁵⁷⁵

El Comitè d'Amnistia va rebre 109 sol·licituds de membres de l'Inkatha que corresponien a "ofenses" comeses entre 1983 i 1994. Va aplicar la gràcia a 60 casos (57%), la va rebutjar en 40 (38%). Els nou casos restants no van ser admesos perquè no s'ajustaven als criteris de la TRC. La major part dels incidents responien a enfrontaments amb les organitzacions de l'ANC o contra els seus propis militants sospitosos de no ser lleials a l'organització.

El Pan Africanist Congress (PAC) i l'African People's Liberation Army (APLA).⁵⁷⁶

Van ser molt reticents a les negociacions amb el govern de Pretòria durant el procés de transició. Tot i així, es van presentar 138 al·legacions individuals que corresponien a 204 incidents.

Es van amnistiar 155 actes (76%) i es van refusar 49 (24%). La majoria dels actes corresponien al període 1990-1994. Dels 204 incidents, 109 eren morts. En aquest cas, l'informe final sí especifica les raons per no garantir l'amnistia: absència d'objectiu polític, insuficiència de proves i deficient explicació dels actes.

Azanian People's Organisation (Azapo).⁵⁷⁷ El Comitè només va rebre una sol·licitud: el robatori amb l'aggravant de temptativa de mort i possessió d'armes. El juliol del 1993 un tribunal havia sentenciat l'inculpat a 18 anys de presó. El Comitè va demostrar que aquest delicte no tenia res a veure amb Azapo i va denegar l'amnistia.

Dreta i extrema dreta.⁵⁷⁸ El Comitè va rebre 107 sol·licituds. El 71 per cent corresponia a incidents de l'AWB (el grup armat afrikaner liderat per Terre'Blanche), un 10 per cent pertanyien a membres del Partit Conservador i un 19 per cent, a altres organitzacions. El Comitè va amnistiar el 68 per cent dels casos. La majoria eren delictes de sabotatge durant el període de la transició política. En el cas de Terre'Blanche el Comitè li va concedir l'amnistia per les raons següents:

After having considered the documentation placed before it and the testimony of the

575. *Ibid.*, vol. 6, secció 4, apèndix, pp. 582-583.

576. *Ibid.* vol. 6, secció 3, pp. 375-441.

577. *Ibid.*, pp. 442-443.

578. *Ibid.*, pp. 444-511.

applicant, the Committee was satisfied that the acts committed by Terre'Blanche and other members of the AWB occurred in the course of the political struggle of the past and in furtherance of the political objectives of that organisation. The Committee was also satisfied that Terre'Blanche had made full disclosure of all the material facts as required by the Act. 96. It was suggested by the evidence leader, in argument, that the incident was the result of a religious dispute and thus fell outside the ambit of the Act. The Committee considered this argument but took the view that it had to accept the applicant's argument that his political conviction was driven by his education and belief in God. It was not possible to divorce the religious stance of the AWB from its politics. Amnesty was accordingly granted to Terre'Blanche in respect of the incident [AC/1999/221].⁵⁷⁹

És a dir, el líder dels afrikaner va utilitzar els ensenyaments rebuts a la infantesa i les seves creences religioses per justificar la seva lluita armada i per obtenir l'amnistia. El Déu afrikaner i la lluita política el van salvar. El Comitè va subratllar els arguments que els membres dels partits d'extrema dreta afrikaner van fer servir per apel·lar al perdó.⁵⁸⁰

- La promoció d'una consciència afrikaner basada en el llinatge blanc, la raça pura i mantenir la cultura bòer afrikaner.
- La lluita contra el marxisme i el comunisme.
- La protecció de la població afrikaner.
- Mantenir un Ensenyament Nacional Cristià.
- Ser fidels al Pacte amb Déu i al Déu de l'Aliança.
- L'autodeterminació d'un Estat independent afrikaner.
- La protecció del territori contra l'imperialisme.

La idea de "poble escollit" i la defensa de la seva cultura i educació, inoculada des de la infantesa, van ser considerades pel Comitè d'Amnistia raons suficients per emprar les armes, el sabotatge i la rebel·lió contra els que lluitaven en contra d'aquesta supremacia blanca. És a dir, era una lluita política i, per tant, podien acollir-se a l'amnistia. Abans de concedir aquesta gràcia, cada un dels perpetradors d'extrema dreta també van haver d'explicar, amb tot detall, les seves activitats paramilitars.

579. *Ibid.*, p. 496.

580. *Ibid.*, pp. 510-511.

3.2. Balanç i comunicació

Al *TRC Report* no hi ha un quadre esquemàtic que xifri el nombre d'al·legacions d'amnistia presentades individualment i la seva afiliació política. Però a partir de les dades que acabem de resumir, la taula resultant (**taula 12**) ens dona una idea de les limitacions conceptuals i pràctiques que va tenir la TRC en el seu procés orientat a la reconciliació. Aquestes limitacions coincideixen amb les crítiques que va rebre de la societat sud-africana.

Taula 12. Al·legacions presentades al Comitè d'Amnistia⁵⁸¹

Organització	Ofenses	%
ANC i organitzacions afins	998	60,6%
Forces Seguretat Estat	294	17,8%
PAC	138	8,4%
IFP	109	6,6%
Extrema dreta	107	6,5%
AZAPO	1	0,1%
	1.647	100%

El primer que destaquen les xifres és que el Congrés Nacional Africà (ANC) va participar activament en el procés, mentre que els cossos de seguretat de l'Estat i el Partit Nacional van veure el procés amb antipatia i molta recança. En l'informe del 1998, es va afegir un annexa amb la llista dels 171 perpetradors, amb noms i cognoms, que van aconseguir l'amnistia de la Comissió durant els anys 1997 i 1998.⁵⁸² I l'any 2009, la pàgina web oficial de la TRC va incloure la llista dels perpetradors admesos a tràmit, la transcripcions de les audiències públiques i les decisions del Comitè d'Amnistia de rebutjar o concedir l'amnistia total o parcial.⁵⁸³

Un segon element, és l'interès del Comitè d'Amnistia (AC), seguint els criteris marcats per la llei, d'homologar la violència de l'Estat amb la violència del moviments contra l'apartheid. De fet, si només tinguéssim com a referència les xifres abans apuntades, podria semblar que les formacions que van lluitar contra l'apartheid van triplicar les violacions contra els drets humans, mentre que les forces de seguretat en van cometre

581. Elaboració pròpia a partir de les dades incloses al *TRC. Report* (2003). Op. cit., vol. 6, secció 3, pp. 161-511.

582. *TRC. Report* (1998). Op. cit., vol. 5, pp. 119-124.

583. Consultable a: <http://www.justice.gov.za/trc/amntrans/index.htm>

poques. A meitat dels anys vuitanta, el Congrés Nacional Africà tenia 8.000 persones reclutades en les seves organitzacions armades i un pressupost de “defensa” de 50.000 dòlars. En canvi, tota la maquinària dels governs de l’apartheid estava enfocada a reprimir els moviments d’alliberament i gastava un terç del seu pressupost global en tasques de repressió.⁵⁸⁴

Un tercer element, és el capteniment que va tenir el Partit de la Llibertat Inkatha (IFP) davant la TRC: hostilitat. L’Inkatha va formar part del Govern d’Unitat Nacional i dels successius governs democràtics fins l’any 2004. Mangosuthu Buthelezi (1928) procedent de l’ANC va crear Inkatha el 1975 i va convertir-se en la màxima autoritat de l’actual província de KwaZulu-Natal, que acull la minoria zulu. Aquests territoris, fronterers amb Moçambic, eren una zona molt transitada per la guerrilla de l’ANC que operava des del territori veí. Com ja hem vist, l’Inkatha va formar part de l’operatiu del govern De Klerk durant el període de transició amb l’objectiu de desestabilitzar el procés. Gairebé podríem parlar de guerra civil entre l’ANC i l’Inkatha entre 1990 i 1994. L’informe de la TRC descriu, sense embuts, l’actitud contrària de Buthelezi i de l’organització en recordar els fets:

*The antagonism of the provincial majority IFP to the work of the Commission inhibited many IFP supporters from coming forward to tell their stories. A resolution of the IFP annual general meeting in July 1995 stated categorically that the IFP would not participate in the activities of the Commission.*⁵⁸⁵

L’Inkatha argumentava que la Comissió era parcial, afavoria l’ANC, i que ells no eren perpetradors ni víctimes. L’octubre del 1997 l’IFP va permetre als seus afiliats presentar declaracions davant el Comitè d’Amnistia i també al·legacions al Comitè de Violació de Drets Humans. La raó era bàsica: si no ho feien, no rebrien cap indemnització.

Un quart element de les limitacions amb les quals va actuar el Comitè d’Amnistia, era el mandat per llei que limitava l’acceptació d’al·legacions d’amnistia només en els casos vinculats a accions polítiques i que tenien caràcter individual. És a dir, el règim de l’apartheid no va ser mai jutjat.

I, finalment, posar de relleu que el major nombre de crims, assassinats i tortures es van produir a partir del 1985 i molt, especialment, durant els quatre anys de transició política. Anys de gran violència entre tots els agents implicats: forces de seguretat, unitats d’autodefensa paramilitars contra el règim i organitzacions armades d’extrema dreta afrikaner; i entre l’ANC i l’Inkhata. En aquest ambient convuls, es van haver de concretar

584. DAVIS, S.M. *Apartheid’s rebels*. New Haven: Yale University Press, 1987, p. 72.

585. *TRC Report* (1998). Op. cit., vol.3, p. 162.

els termes polítics de la transició democràtica.

Un tema molt debatut entre els membres de la TRC va ser si s'autoritzava la presència de la premsa i els mitjans de comunicació durant les audiències públiques. En total, el Comitè d'Amnistia va dedicar gairebé 2.000 dies a fer compareixences obertes al públic.⁵⁸⁶ D'entrada, els jutges de l'AC no volien que les càmeres fossin presents, però finalment van acceptar. Dos factors van ser determinants: mostrar transparència i difondre el relat. I la ràdio va ser un mitjà de vital importància per fer arribar el missatge a tots els racons del país.⁵⁸⁷

La ràdio pública oferia cada dia quatre hores en directe dels testimonis (sense comentaris), i la televisió SABC recollia la informació més rellevant del dia en els seus butlletins de notícies. A més, un programa especial de 45 minuts, el diumenge al vespre, resumia les activats de la TRC durant la setmana.⁵⁸⁸ També es va crear una website (<http://www.truth.org.za>) que reproduïa totes les transcripcions de les audiències del Comitè de Drets Humans i d'Amnistia i les decisions d'empara o negació de l'amnistia. L'agència de notícies South African Press Agency (SAPA) redactava cada dia resums de la jornada que difonia arreu del món i una oficina de comunicació, a cada una de les seues oficines, atenia els periodistes, corresponents i enviats especials.⁵⁸⁹ L'estratègia de la comunicació va ser un element fonamental per donar a conèixer, dins i fora de Sud-àfrica, els treballs de la TRC. Actualment, la SABC té una pàgina web dedicada en exclusiva a la TRC on ofereix una síntesi de la sèrie *TRC Special Report* amb les audiències públiques del Comitè de Violacions dels Drets Humans.⁵⁹⁰

3.3. El “cas Jeffery Benzien”, perpetrador

Jeffery Benzien, antic membre de la Unitat Antiterrorista de la policia sud-africana, va comparèixer davant del Comitè d'Amnistia, en audiència pública, un 14 de juliol de 1997, a Ciutat del Cap.

584. DAVIS, S.M. *Apartheid's rebels*. Op. cit., p. 72.

585. *TRC Report* (1998). Op. cit., vol.3, p. 162.

586. “The Words of Perpetrators and the Process of Amnesty” a: *The Fundamental Documents*. Op. cit., p. 194.

587. BORAINÉ, Alex. *A Country Unmasked*. Op. cit., pp. 271.

588. JAFFER, Zubeida; CRONJÉ, Karin. *Cameras, microphones and pens. Covering South Africa's TRC*. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2004.

589. *TRC. Report* (2003). Op. cit., vol. 6, secció 6, p. 748.

590. Consultable a: <http://sabctr.c.saha.org.za/>

Benzien declarava per tres “ofenses”: la mort d’Ashley Kriel, l’interrogatori i tortura de cinc activistes, i per haver comès perjuri en el cas de tortures infringides a Gary Kruser.⁵⁹¹ Les germanes d’Ashley Kriel, un jove de 21 anys que pertanyia a la branca armada de l’ANC, havien declarat un any abans davant el Comitè de Violacions de Drets Humans, acusant a Benzien d’haver provocat la mort del jove soldat de l’Umkhonto We Sizwe. La Unitat d’Investigació va comprovar la solidesa d’aquesta informació i la va fer arribar al Comitè d’Amnistia. Aquest era un cas molt conegut a Sud-àfrica, fins i tot Nelson Mandela en va fer menció el dia que va ser alliberat: “Saludo les bases de l’ANC. Heu sacrificat cos i ànima per tal d’assolir la noble causa de la nostra lluita. Saludo els combatents d’Umkhonto We Sizwe, com Solomon Mahlangu i Ashley Kriel, els quals han pagat el màxim preu per la llibertat de tots els sud-africans”.⁵⁹²

Durant la sessió pública, Benzien va explicar la seva versió dels fets: el 15 de juliol de 1987 el policia va rebre un ordre de recerca i captura contra Ashley Kriel. Una delació el va portar al seu amagatall clandestí: una casa del municipi d’Athlone, a Ciutat del Cap. Segons Benzien, Kriel va oferir resistència i durant la lluita, que no va durar més d’un minut, la pistola es va disparar i el va ferir de mort. Tot va passar al pati de la casa. En acabar el seu testimoni, Jeffery Benzien es va adreçar a les germanes, presents a la sala, i va dir: “Un cop més, demano perdó a la família per la seva mort i dono gràcies a Déu, també tinc fills i una germana de 22 anys, per no ser jo la persona que va morir aquell dia”.⁵⁹³

Sobre l’ofensa de les tortures, els comissionats li varen preguntar sobre els mètodes més comuns que feia servir la Unitat Antiterrorista. Benzien va fer una demostració pràctica del sistema anomenat “la bossa humida” que consistia en posar el cap de la víctima dins una bossa xopa d’aigua fins gairebé provocar-li l’asfixia. Segons Benzien, era un mètode molt efectiu perquè, als pocs minuts, les víctimes accedien a parlar. El policia va negar haver torturat els presoners amb aquest mètode. I, finalment, va admetre que va colpejar Gary Kruser, a l’estómac, mentre la víctima penjava d’una corda. Benzien va argumentar que la Unitat Antiterrorista formava part de la maquinària de l’Estat i que el seu treball consistia en defensar el govern dels seus enemics.

591. Gary Kruser era activista de l’ANC. A partir del 1994, es va encarregar de formar un cos de seguretat presidencial que donava assistència a les visites d’Estat. Ha estat l’impulsor de democratitzar la policia sud-africana.

592. Consultable a: http://ca.wikisource.org/wiki/Discurs_de_Nelson_Mandela_en_sortir_de_la_pres%C3%B3 www.anc.org.za/ancdocs/history/mandela/1990/release.html

593. Text íntegre del testimoni de Jeffery T. Benzien davant de la Comissió d’Amnistia, 14 de juliol de 1997, consultable a: http://www.doj.gov.za/trc/amntrans/capetown/capetown_benzien.htm

El Comitè va concedir l'amnistia a Benzien per haver confessat la seva participació en la mort de Kriel –homicidi sense premeditació– i per haver reconegut que havia comès perjuri davant dels tribunals que havien jutjat el cas amb anterioritat. L'AC no va considerar provada la tortura dels cinc joves activistes.⁵⁹⁴

Les germanes de Kriel, Michelle Assure i Melanie Adams, que van donar testimoni davant del Comitè de Violacions de Drets Humans, el 5 d'agost de 1996,⁵⁹⁵ afirmen que Benzien va mentir. Totes dues van haver d'anar al dipòsit forense per identificar el seu germà. La simple observació del cadàver i la casa on van passar els fets demostren –segons diuen– que Benzien va mentir. L'entrevista amb totes dues, a Ciutat del Cap, no s'allunya ni un mil·límetre dels testimoni que van donar davant la Comissió.

Michelle Assure: *La primera història que ens van dir va ser que s'havia suïcidat. Però quan el vaig anar a veure, al dipòsit forense, duia les mans emmanillades al darrere! Com havia de ser possible que se suïcidés? S'hi anava emmanillat! A la casa, hi vaig veure una escena horripilant. Hi havia sang al pati del darrere de la casa i, quan vaig entrar, vaig veure tot de taques de sang que anaven des de la part del darrere de la casa, passant per la cuina, fins al lavabo. Segons la policia, hi va haver una lluita i s'havia disparat una pistola per accident. I tot va passar, en un instant, al pati del darrere de la casa. Llavors, com és possible que hi haguessin tot d'esquitxos de sang a les parets i aquell regueró de sang per tota la casa, si tot havia passat en un moment al pati del darrere?*

Melanie Adams: *Es tractava d'un procés que permetés a la gent tirar endavant, que es pogués formar una nova Sud-àfrica. Per això, qui era responsable dels fets havia de dir: 'això és exactament el que va passar'. Va ser ell [Benzien] qui va fer que el procés fos una burla. Però basant-me en les conclusions de la TRC, no podria dir que van ser injustes, perquè ells [el Comitè d'Amnistia] només podien prendre decisions basant-se en el que els hi deien. I, per desgràcia, en aquest cas, aquesta persona només els va dir mentides.*⁵⁹⁶

El cas del perpetrador Jeffery Benzien exemplifica la major part de les qüestions problemàtiques sotmeses a debat abans, durant i després dels treballs de la TRC: veritat, impunitat, penediment i perdó. Qüestions que abordarem en la part 4 dedicada al "Debat".

594. Veredicte del Comitè d'Amnistia sobre el cas Jeffrey Theodore Benzien (AM 5314/97) consultable a: http://www.justice.gov.za/trc/decisions%5C1999/99_benzien.html

595. Text íntegre dels testimonis de Melanie Adams i Michelle Assure davant de la Comissió de Drets Humans (CT/00611), 5 d'agost de 1996, consultable a: <http://www.doj.gov.za/trc/hrvtrans/helder/ct00611.htm>

596. GENOVÈS, M. D. "Entrevistes a Michelle Assure i Melanie Adams". Ciutat del Cap: Televisió de Catalunya, 16 de març de 2008.

3.4. Documentar: la Unitat d'Investigació

La Unitat d'Investigació, dirigida per Dumisa Ntsebeza, encarregada de documentar tot el procés i, molt especialment, els testimonis dels perpetradors es va trobar amb un paisatge desolador: la major part dels arxius de tots els cossos de l'Estat –policia, exèrcit, serveis d'intel·ligència, departament de presons, administració de justícia– havien estat destruïts.⁵⁹⁷ L'operació de cremar i triturar s'havia fet, sobretot, durant el període de la transició i fins poc després de les eleccions. Les conclusions de la TRC van deixar clar l'interès que van posar el Servei d'Intel·ligència (NIS), la policia (SAP) i l'exèrcit (SADF) en no deixar rastre de les seves activitats. L'Oficina de Cooperació Civil (CCB) –un cos paramilitar sota les ordres del ministre de Defensa, Magnus Malan– va subministrar el persona per fer-ho possible.

After February 1990, security establishment structures became increasingly apprehensive about certain state records passing out of their control at some future date. This resulted in a marked shift towards a more systematic and vigorous attempt to destroy state records. The NIS began a systematic destruction programme in 1991, the Security Branch of the SAP in 1992 and the SADF in 1993. At the same time operatives apparently began removing state records as 'insurance policies' for the future. This was done, for instance, by several CCB operatives. The Harms Commission of Enquiry revealed that the remaining CCB records had been systematically destroyed.⁵⁹⁸

L'interès en destruir era obvi, sanejar el "currículum" i deixar a les fosques la TRC i el govern democràtic:

The motivation for this purging of official memory was clearly to prevent certain categories of record falling into the hands of the incoming government. The apartheid state was determined in this way to sanitise its image and protect its intelligence sources. It was also apparently intent on eliminating evidence of gross human rights violations. In this regard, the security establishment had most cause to destroy records.⁵⁹⁹

La Comissió va poder demostrar que el president F.W de Klerk n'estava directament implicat.⁶⁰⁰ La destrucció dels arxius deixava sense memòria oficial el passat de l'apartheid.

Dumisa Ntsebeza: *Van fer servir tots els mètodes possibles. Van triturar documents,*

597. **TRC. Report** (1998). "The destruction of Records". Op. cit., vol 1, cap. 8, pp. 201-243.

598. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, pp. 229.

599. *Ibid.*

600. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 5, pp. 225-226.

van fer servir incineradors. Quan el seu equipament no donava a l'abast, fins i tot van anar a ISCOR, uns alts forns on es fonia acer per destruir els documents. I llavors et preguntes: per què van fer una cosa així? Per què no els van passar al següent equip del Servei d'Intel·ligència que arribaria amb la nova democràcia? Clarament va ser per protegir els que hi havien estat involucrats. Qui hi havia estat involucrat, i en què? Per tant, jo no puc dir que tothom tingués un pla per destruir documents. Però nosaltres ho vam investigar a través de la TRC i vam aplegar molts documents malgrat tots els intents per destruir-los. No s'aconsegueix mai, destruir-ho tot. Què ha passat, d'ençà de la TRC? A la TRC jo hi tenia quaranta-tres expedients que recomanava que s'investiguessin. Doncs bé, són expedients que han desaparegut. I, per tant, la pregunta és: per què en una nova democràcia desapareixen expedients comprometedors?

De fet, aquesta és una pràctica molt habitual en els períodes de transició de règims totalitaris a sistemes democràtics. Per posar només dos exemples, va passar a Espanya i va passar a la República Democràtica Alemanya, durant el període d'unificació amb la República Federal. Malgrat tot, el propi testimoni dels perpetradors va ser una eina útil per reconstruir part dels mecanismes i l'organització jeràrquica del sistema de l'apartheid.

Pel que fa als mitjans de comunicació, les investigacions també van demostrar que l'Estat els controlava, especialment la corporació de Ràdio i Televisió (SABC), però també la majoria dels grans rotatius. I que molts periodistes treballaven a sou de les forces de seguretat i n'eren confidents. La Comissió va concloure que la programació de la ràdio i la televisió estatal va ser una gran aliada de la política de segregació.⁶⁰¹

Un altre dels mandats assignats a la TRC era investigar la violació dels drets humans per part de les grans corporacions que treballaven a Sud-àfrica. Ara bé, la Comissió només podia aplicar l'amnistia per acció u omissió a persones individuals i amb un objectiu polític.

Dumisa Ntsebeza: *La TRC va convidar les grans multinacionals a participar, fins i tot, l'empresa de la qual en sóc president, va ser convidada en aquell moment.⁶⁰² Hi van anar amb el seu representant, però no van dir mai: 'lamentem el que vam fer'. Molts van venir i van intentar justificar-se, dient: 'malgrat les lleis del país, nosaltres vam fer això i allò per ajudar' o 'vam intentar millorar les condicions de la gent que treballava amb nosaltres' però 'el nostre negoci són els negocis'. Però hi ha una cosa que no van fer mai, venir i dir: 'vam cooperar amb aquest sistema pervers perquè ens anava bé. El nostre*

601. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 4, pp. 165-198.

602. La multinacional Barloworld, especialitzada en vehicles i logística.

objectiu bàsic, era fer negocis. I, per tant, com que vam representar una desgràcia pel país, hauríem de demanar disculpes a les persones contra les quals vam actuar.’

L'informe de la TRC va constatar que també, en el cas de les grans corporacions empresarials, la destrucció de documentació va ser selectiva emparant-se en les clàusules de confidencialitat.

The discretionary power enjoyed by bureaucrats was, in turn, severely circumscribed by a range of laws containing secrecy clauses. These included, amongst others, the Official Secrets Act, the Protection of Information Act, the Statistics Act, the Nuclear Energy Act, the Petroleum Products Act, the Criminal Procedure Act, the Disclosure of Foreign Funding Act, the Inquests Act and the Internal Security Act. Thus, information on business, foreign trade and sanctions, capital punishment, conscientious objection to military service, corruption and fraud, detention without trial, liberation movements, mental health institutions, military action (particularly beyond South Africa's borders), nuclear power and weapons, oil supplies and reserves, police involvement in repression, prisons, the territorial 'consolidation' of homelands and weapons procurement and development was, in varying degrees, circumscribed.⁶⁰³

Finalment, caldria assenyalar que Khulumani Support Group va presentar, en nom de les víctimes de l'apartheid, una causa legal contra trenta-tres corporacions i multinacionals, presumptament implicades en la violació dels drets humans a Sud-àfrica. Aquestes empreses tenen la seva seu principal a Suïssa, Alemanya, França, els Països Baixos, la Gran Bretanya i els EUA.⁶⁰⁴

La demanda, presentada l'any 2002 sota l'empara de l'Alien Torts Claim Act,⁶⁰⁵ davant d'un Tribunal de Nova York, argumentava que les empreses van ser instruments que van propiciar els abusos i que el sistema d'apartheid es va nodrir de manera important del suport financer i logístic que van proporcionar les empreses de sis branques diferents: banca, combustible, tecnologia, armament, transport i mineria. Algunes d'aquestes empreses són: el grup armamentístic alemany Rheinmetall; les multinacionals del petroli Shell, BP, Exxon Mobil i Chevron Texaco; la banca internacional representada per Barclays Bank, Citigroup, Deutsche, Credit Suisse i UBS (Union Bank of Switzerland); el

603. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 1, p. 207.

604. Les dades i evolució del "cas Khulumani" s'ha basat en la informació facilitada pel Khulami Support Group consultable a : <http://www.khulumani.net/khulumani/in-the-news/item/1004-us-judge-rules-against-apartheid-claim.html>

RAMOS, Laura. **Els crims del Deute. Deute il·legítim**. Barcelona: Icària Editorial, 2006, pp. 78-79.

605. És el terme legal que descriu "actuar de mala fe" i de "manera negligent" en el context de les relacions comercials.

sector de l'automòbil amb Ford, Daimler Chrysler i General Motors; i les grans empreses tecnològiques IBM i Fujitsu. D'entrada, el govern de Sud-àfrica es va oposar a interposar aquesta demanda, coneguda com "el cas Khulumani", però a partir del 2009, li ha donat suport.

L'any 2008 la Cort d'Apel·lació dels EUA va admetre a tràmit les demandes interposades, però va reduir el nombre d'empreses a les estrictament nord-americanes. Segons el jutge del tribunal de Nova York a càrrec del cas, Ford, GM i Daimler, van facilitar, per exemple, vehicles blindats a les forces de seguretat del país malgrat conèixer els crims que cometia el règim; i IBM s'encarregava de fer els documents d'identitat, seguint el criteri de classificació racista del règim de l'apartheid.

L'any 2013, la jutjessa Shira A. Scheindlin, va desestimar el cas contra Ford i IBM. La Cort Suprema dels EUA, mesos abans, havia creat jurisprudència al considerar que l'Alien Tort Statute no es podia aplicar a les empreses filials nord-americanes instal·lades arreu del món. Khulumani Support Group estudia si seguir el procediment legal a Sud-àfrica.

Aquest cas planteja nombrosos interrogants en l'era postapartheid a Sud-àfrica però també suscita noves preguntes entorn de la responsabilitat dels agents transnacionals, còmplices de la violació dels drets humans allà on triomfen els règims dictatorials i totalitaris, i en contextos de conflictes armats. Per aquesta raó, la TRC va afegir un quart supòsit d'ofenses: les associades a la violació dels drets humans, entre les quals citava "la col·laboració de les empreses amb el règim de l'apartheid".

4. El Comitè de Reparacions i Rehabilitació

4.1. Indemnitzar les víctimes

Les tasques del Comitè de Reparacions i Rehabilitació (RRC) tenia la missió de fer recomanacions al President de la República de Sud-àfrica amb un triple objectiu: garantir les reparacions a les víctimes, restaurar la seva dignitat i promoure la creació d'institucions en defensa dels drets humans. A més, també proposava subvencionar l'assistència hospitalària, cobrir les necessitats domèstiques més urgents, rehabilitar les comunitats i exhumar els desapareguts. Pel que fa a les reparacions simbòliques, el Comitè animava l'administració a fomentar la creació de centres dedicats a rememorar els fets i la memòria de la lluita contra l'apartheid. També considerava imprescindible animar el debat i aixecar museus, monuments, monòlits i memorialis per honorar les víctimes.

El govern sud-africà va crear el Fons Presidencial que es nodria d'aportacions d'empreses -moltes de les quals s'havien enriquit durant el període de l'apartheid- per fer front i gestionar les recomanacions del Comitè. Aquest fons depenia del Departament de Justícia i Desenvolupament Constitucional.

En les seves conclusions finals del 1998, el Comitè definia una sèrie de criteris bàsics per poder atorgar les indemnitzacions d'una manera equitativa i justa, i reconèixer les persones que se'n podien beneficiar:⁶⁰⁶

- Reconeixement del patiment causat a les víctimes i als seus familiars.
- Reparació econòmica a les víctimes o, en cas de mort, als seus familiars.
- Aplicar tres criteris per avaluar l'import de la indemnització: violació del drets humans (50%), accés als serveis bàsics sanitaris o de rehabilitació (25%) i el poder adquisitiu (25%). També s'especificava que les ajudes haurien de ser majors en les zones rurals per les dificultats d'accedir a les instal·lacions hospitalàries.
- Fixar una quantitat mínima de 17.000 rands (3.723,17 dòlars)⁶⁰⁷ i una màxima de 23.023 rands (5.042,27 dòlars)⁶⁰⁸ a l'any, en dos pagaments anuals, durant un període de 6 anys.⁶⁰⁸

606. *TRC. Report*, (2003). Op. cit., vol. 6, secció 2, pp. 93-96.

607. Totes les conversions de les divises s'han fet prenent com a data de referència el 31 de gener de 1997.

608. L'any 1997, la mitjana d'ingressos anuals per família era de 21.700 rands, uns 4.752,52 dòlars de l'època.

609. *TRC. Report*, (1998). Op. cit., vol. 5, p. 185.

- Atorgar reparacions de caràcter urgent, entre 2.000 (438 dòlars) i 5.705 rands (1.249,45 dòlars),⁶¹⁰ a les víctimes en situació molt precària.

El Comitè de Reparacions i Rehabilitació va fer, amb caràcter provisional, un llistat de 22.000 víctimes que se'n podrien beneficiar, segons les dades aportades pel Comitè de Violació de Drets Humans. L'estimació del cost total de les indemnitzacions i rehabilitacions era d'uns 2.864.400.000 rands⁶¹¹ (uns 627 milions de dòlars). Aquesta xifra contemplava les indemnitzacions personals, l'assistència sanitària, les necessitats domèstiques, la rehabilitació de les comunitats i la recerca i exhumació dels desapareguts.

El febrer del 2001, el govern sud-africà va anunciar que destinaria uns 800 milions de rands (103.193.000 dòlars)⁶¹² per fer front el volum de les indemnitzacions. De fet, aquesta quantitat representava menys d'un terç de les recomanacions que havia fet la TRC en el seu informe del 1998.

El balanç de les indemnitzacions atorgades, amb data del 31 de març de 2006, donava el següent resultat:

- De les 22.000 víctimes, 16.855 havia rebut una suma compresa entre 2.000 i 3.000 rands amb caràcter urgent. Aquests són els primers 50 milions de rands que el Fons Presidencial havia fet efectiu.
- 15.330, de les 22.000 víctimes, havien rebut 30.000 rands (6.570,30 dòlars) en un sol pagament. Quan de fet, el Comitè havia recomanat una indemnització per a cada víctima entre 102.000 i 138.000 rands.
- 1.507 no havien rebut la quantitat global per dues raons: 1.157 no havien pogut ser localitzades i 350 (que sí havien rebut la reparació urgent) havien mort i s'investigava quins eren els seus beneficiaris directes.
- La quantitat total feta efectiva pel Fons Presidencial era de 510 milions de rands, inclosos els 50 milions que provisionalment es van donar entre 1998 i 2003, dels 2.864.400.000 rands que havia recomanat el Comitè de Reparacions per a fer front a totes les despeses de reparació i rehabilitació.⁶¹³

Khulumani Support Grup, va encarregar una investigació independent, per determinar si les recomanacions que havia fet la TRC responien a les necessitats urgents de les

610. *Ibid.*, p. 181.

611. *Ibid.*, p. 184.

612. Conversió amb data de l'1 de febrer de 2001.

613. VILLA-VICENCIO, Charles; DU TOIT, Fanie (ed.). *Truth&Reconciliation in South Africa*. Op. cit., p. 39.

víctimes. La conclusió ha estat que la TRC sí va fer bé la seva tasca d'anàlisi i compensació. En canvi, el govern va minimitzar les recomanacions i va indemnitzar les víctimes de violació dels drets humans molt per sota del que estava compromès. L'altra retret que fa l'informe fa referència al nombre de persones que han tingut la possibilitat de rebre una indemnització. El Grup Khulumani considera injust que només les 22.000 persones que van donar testimoni escrit o oral davant la Comissió van poder beneficiar-se (i no totes, com hem vist) d'un petit subsidi.

Khulumani ha fet propostes més realistes sobre com la qüestió de les reparacions es podria abordar. Per exemple, creant una prestació de subsidi, durant cinc anys, remunerada amb el salari mínim interprofessional. Aquesta pensió donaria un mínim de seguretat i estabilitat a les víctimes de l'apartheid. I l'altra consideració que fa l'informe és que aquesta tasca no només és competència del govern, sinó també de totes aquelles persones i empreses que moralment estan obligades a participar i contribuir-hi.⁶¹⁴

4.2. Llocs de memòria

La representació formal i informal del passat (colonialisme, apartheid, lluita d'alliberament i democràcia) també ha estat sotmesa a una política de negociació i consens que respon, segons el nostre treball de camp, a cinc línies d'actuació:

Mantenir els símbols de l'època colonial i de l'apartheid.

Quan Nelson Mandela va sortir al balcó de l'Ajuntament de Ciutat del Cap, el dia que va ser alliberat, el mirava fixament l'estàtua de sa majestat britànica Eduard VII, l'hereu del gran imperi colonial que havia creat la seva mare la reina Victòria. Davant del Parlament de Sud-àfrica, a Ciutat del Cap, un general a cavall dona la benvinguda a ses senyories. És Louis Botha, un afrikaner, un descendent dels holandesos del Cap que va combatre contra els anglesos i va arribar a ser el primer ministre de la Unió Sud-africana (1910).⁶¹⁵ El nou Estat africà que va començar per promulgar les primeres lleis de segregació territorial. Però, probablement, la topografia més singular és el rètol del carrer Mandela-Rhodes, en el cor del districte vell de Ciutat del Cap. És a dir: el símbol de la resistència i de la sud-àfrica democràtica agermanat amb el fundador de la Companyia Beers de diamants.

614. XASO, Lwando. "Financial reparation: a moral debt". Ciutat del Cap: Khulumani Support Grup, 5 de juny 2015. Consultable a: <http://www.khulumani.net/khulumani/in-the-news.html>

615. Pieter W. Botha, ex primer ministre, president de l'Estat i president de les forces de seguretat durant els anys vuitanta, pertanyia a la mateixa nissaga familiar.

Però al marge d'aquests vestigis fets pedra, l'estructura de l'apartheid es manté a la nova Sud-àfrica. Una mostra simbòlica i operativa la tenim en les estadístiques oficials que continuen classificant la població per la tipologia imposada pel sistema de l'apartheid (blancs, mestissos, indis/asiàtics i negres). Ara l'ordre s'ha invertit: els negres ocupen la primera posició en les taules demogràfiques.

Un dels pocs vestigis destruïts de l'època de l'apartheid ha estat l'estàtua de Verwoerd, "l'arquitecte de l'apartheid", que s'aixecava a Bloemfontein.

Reinterpretació simbòlica del passat.

Alguns exemples els trobem en el calendari: el 21 de març, jornada de la massacre de Sharpeville, és ara la Diada dels Drets Humans, mentre que abans commemorava la lluita contra l'apartheid. El 27 d'abril de 1994, dia de les primeres eleccions democràtiques, és la festa del *Freedom Day*, jornada dedicada amb anterioritat a la lluita armada. El 16 de desembre, el primer dia que es va reunir la TRC, és la diada de la Reconciliació.

Els símbols de l'antic antagonisme entre blancs i negres es muden en representació de la nova Sud-àfrica: la nació de "l'arc de Sant Martí", la nació del consens i la reconciliació. És el que representa la nova bandera sud-africana on convergeixen els colors verd, roig i blau. Mentre que el negre, el blanc i el taronja tenen una presència menor. I també les fites històriques i simbòliques de la història dels afrikaners formen, ara, part de la història en comú.

El Parc de la Llibertat (Freedom Park), prop de Pretòria, es va inaugurar el desembre del 2007. Aquest parc ocupa 52 hectàrees i inclou el Mur dels Noms amb 150.000 inscripcions i un jardí de la memòria. El museu està dedicat a tots aquells que van morir per Sud-àfrica i, per tant, inclou les víctimes de les guerres entre anglesos i bòers (1880-1881 i 1899-1902), com també els morts de les guerres mundials i la memòria dels caiguts durant l'època de l'apartheid.⁶¹⁶

La reinterpretació de les guerres anglo-bòers, símbol mític dels afrikaners, ha consistit en afegir la participació subsidiària de la població negra en el conflicte bèl·lic. És a dir, els askaris, batallons formats per homes negres sota el comandament de l'administració colonial. Aquest fet va provocar crítiques per part dels moviments que van lluitar contra l'apartheid. Es calcula que el cost final d'aquest memorial ha estat d'uns 350 milions de rands. Una quantitat molt alta comparada amb la dedicada a la reparació de les víctimes.

616. Freedom Park (Pretòria). <http://www.freedompark.co.za/>

El paisatge de la reconciliació.

S'han aixecat arreu del país monuments, esteles i museus dedicats a la memòria de l'apartheid. Robben Island, la presó-illa situada davant la costa de Ciutat del Cap, és un espai dedicat a donar testimoni dels horrors. Nelson Mandela (presoner 466/64) hi va estar reclòs entre 1964 i 1982, any en què va ser transferit a un altre centre penitenciari, la Pollsmoor Prison, també a Ciutat del Cap. Des del 1997, Robben Island és un museu que explica la història de Sud-àfrica a través dels usos que ha tingut aquesta illa des de mitjans del segle XIX: espai de confinament de leprosos, baluard defensiu, presó per a delinqüents i centre de reclusió a perpetuïtat dels opositors al règim de l'apartheid.⁶¹⁷

El Museu de l'Apartheid, a Johannesburg, va ser inaugurat l'any 2001. És un immens edifici de ciment i ferro que fa un recorregut cronològic per la història de l'apartheid i la creació de la Sud-àfrica democràtica. Segons la classificació que feia Tony Judt, aquest museu combina el component emocional amb la història del país. I fa una referència explícita a la recuperació de la memòria col·lectiva.

Abans d'entrar al recinte, set pilars representen els set valors fonamentals inscrit en la Constitució: democràcia, igualtat, reconciliació, diversitat, responsabilitat, respecte i llibertat. Per accedir a l'exposició permanent, els visitants es troben amb dues entrades diferents: "white" i "non white" ("native", "coloured", "asian"), una manera dramàtica de posar-se en la pell del que va significar la segregació.

L'itinerari de l'exposició comença amb l'allau migratori de finals del segle XIX, procedent d'Àfrica i d'Àsia, arran de la descoberta de les mines d'or a Johannesburg, que va transformar el paisatge humà d'aquest país. I acaba amb les primeres eleccions democràtiques i la creació de la Comissió Veritat i Reconciliació. En aquest llarg trajecte, els autors del disseny museístic no s'obliden de les lleis segregacionistes ni dels primers "arquitectes" de l'apartheid. Com tampoc de la repressió, les morts en la força dels contraris al règim, la creació dels *homelands*, la violència dels anys 50 i 60, i els instruments de repressió i tortura que utilitzava el règim. La lluita armada contra l'apartheid, les grans manifestacions de Sharpeville i Soweto, i la presa de consciència d'una jove generació que lluitarà contra la discriminació són els altres ítems explicats i escenificats en aquest trajecte de la memòria. L'exposició clou amb el període de transició i la violència que es va desfermar que el museu comptabilitza en 14.000 morts.

617. Robben Island Museum (Ciutat del Cap). <http://www.robben-island.org.za/>

Evidentment, la figura de Nelson Mandela, com artífex del “miracle”, expressió que s'utilitza en els fulletons que el museu facilita al visitant, està representada a través de fotografies, textos, monòlits. Cal destacar una excel·lent panoràmica fotogràfica de la vida quotidiana de la població negra, gràcies a les instantànies del fotògraf Ernest Cole. La visita acaba amb una gran bandera de Sud-àfrica i un munt de pedres que el visitant pot traslladar d'un costat a l'altre, com a símbol de l'esforç personal que tothom ha de fer contra la discriminació.

El Museu de l'Apartheid no s'allunya de la idea política de la “reconciliació”. El suport videogràfic contribueix a aquest objectiu: una instantània mostra l'encaixada de mans entre l'últim president del règim de l'apartheid, De Klerk, i el primer de la Sud-àfrica democràtica, Nelson Mandela.

És un museu adreçat al turista i a les escoles. Hi ha un bon suport d'activitats pedagògiques que els mestres tenen al seu abast. Però creiem, per l'experiència viscuda directament i impossible de confirmar (el museu no facilita aquesta informació), que els alumnes que visiten el museu són fonamentalment “non white”.⁶¹⁸

Els memorials als *townships* contra la repressió.

A més d'aquests llocs de memòria amb una orientació política i gegantina, també s'han aixecat monòlits o plaques commemoratives més humils. El Gugulethu Memorial es va inaugurar l'any 2005 en memòria dels set joves que van morir, el 3 de març de 1986, per trets de la policia. Set pedres commemoratives, amb el nom de cada una de les víctimes, recorda aquella efemèride que va trasbalsar aquest *township*, situat a 15 km de Ciutat del Cap.⁶¹⁹ Gugulethu es va crear a començaments dels anys 60 per recloure la població negra que treballava per als blancs i fer-la fora dels centres urbans. Durant els anys setanta, la comunitat va liderar la lluita contra l'ús de l'afrikaans a les escoles en detrimsents del xosa.

El volum setè de la TRC descriu aquest lloc de memòria de la manera següent:

'Gugulethu Seven': On 3 March 1986 seven men aged between 16 and 23 were shot dead in a field at Gugulethu, Cape Town. Police claimed that the victims were known 'terrorists' and had been killed during a legitimate anti-terrorist operation. A magistrate at two inquests made the same finding. The Commission's investigation into the incident

618. Apartheid Museum (Johannesburg). <http://www.apartheidmuseum.org/>

619. Gugulethu Memorial (Ciutat del Cap). <http://www.capetownpartnership.co.za/2015/03/gugulethu-seven-memorial-our-heroes-died-here/>

revealed an extensive cover-up by the security forces involved in the incident. Security Branch members from Cape Town and Vlakplaas⁶²⁰ infiltrated askaris⁶²¹ into a group of seven activists, planned an ambush of police personnel to lure the youths into a trap, then killed them. Two Security Branch members from Vlakplaas were granted amnesty.⁶²²

El monument del Cavall de Troia (2005) és un humil memorial dedicat a tres estudiants d'onze, quinze i vint-i-un anys de la comunitat d'Athlone assassinats al carrer i a la mesquita. La gran placa de ferro oxidat representa uns agents de la policia disparant des de darrera la caixa d'un camió. D'aquí ve el nom de Cavall de Troia: un parany com el que Ulisses va crear per vèncer les muralles dels troians.⁶²³ La TRC descriu aquest memorial i confirma les acusacions contra agents de la policia:

Trojan Horse incident, Cape Town: On 15 October 1985, members of the South African Railway Police hid in wooden crates on the back of a railway truck and opened fire on a crowd of protesters in Athlone, Cape Town, killing three youths and injuring several others. The operation was planned and implemented by a sub-structure of the regional Joint Management Centre. It was repeated in Cross roads, Cape Town, the following day, killing a further two youths.⁶²⁴

Tant el memorial dedicat a les víctimes de Gugulethu com les del Cavall de Troia són de grans dimensions, però invisibles per als no assabentats dels fets. Les plaques que expliquen el que va passar són més reduïdes que la descripció que acabem d'apuntar.

Un museu interpretatiu i viu.

El Museu del Districte Sis, a Ciutat del Cap, té una orientació absolutament diferent de les grans construccions commemoratives. El centre vol servir de recordatori del trasllat forçós a què va ser sotmesa la població d'aquest districte de la ciutat per poder construir nous habitatges per als blancs.

L'aplicació de la Llei d'Àrees de Grup (1950), que segregava radicalment les àrees urbanes en funció de criteris racials, va ser aplicada durant les dècades de 1960 i 1980. El Districte Sis, situat ben bé al centre del conglomerat urbà, entre la zona portuària i el

620. Granja propera a Pretòria utilitzada com a base d'operacions de la policia i els seus esquadrons de la mort.

621. Els *askaris*, antics membres dels batallons negres integrats en les forces colonials, serà el nom que rebrà la guerrilla negra infiltrada en els moviments d'alliberament i finançada per les forces de seguretat de l'apartheid.

622. *TRC. Report*, (2003). Op. cit., vol. 7, p. 925.

623. The Trojan Horse (Athlone). http://www.athlone.co.za/heritage/history/0604200601_history.php

624. *TRC. Report*, (2003). Op. cit., vol. 7, p. 933.

centre comercial i administratiu de Ciutat del Cap, era el barri més multiracial de la ciutat, amb població *coloured*, africana, afrikaners, britànics, indis i xinesos. La decisió del govern, 11 de febrer de 1966, de destruir el barri i desplaçar els 60.000 residents, va trobar una forta resistència dels veïns amb el suport d'un ampli moviment ciutadà que incloïa sectors antiracistes entre la població blanca.

El 1968 va començar la demolició. El moviment no va poder aturar el trasllat i la destrucció del barri, però sí la construcció de nous edificis. El 2003, Nelson Mandela va lliurar les claus de les primeres vint-i-cinc cases als antics residents o propietaris majors de 80 anys. Durant una segona fase, van ser construïdes 139 noves cases aparellades (amb tres o quatre habitatges per casa), sota la pressió del District Six Trust, format per antics residents. L'any 2009, se'n van construir 4.000 més. Actualment, 2015, el Departament de Desenvolupament Rural i Afers Territorials, està enllestint 300 edificis que espera tenir acabats a finals d'any. Aquesta tercera fase ha de concloure, el 2016, amb 2.000 noves construccions. Ara bé, si inicialment el barri ocupava 150 hectàrees, la superfície actual és de 40.

La Llei de Restitució de Drets sobre el Territori del 1994 emparava els drets dels antics residents i propietaris del Districte Sis a retornar al barri. Quaranta-nou anys després de la decisió política del govern de l'apartheid, la majoria dels antics residents han mort. A més, el pressupost de 700 milions de rands és insuficient per abordar el problema. La zona, situada al peu de la Table Mountain, és molt cobejada per tothom. Per exemple, el Campus Tecnològic de la Universitat de la Península del Cap s'ha instal·lat en aquesta àrea.⁶²⁵

El Museu del Districte Sis es configura, per tant, com un fòrum de debat i de conscienciació de les joves generacions de sud-africans que no han conegut el règim de l'apartheid però que encara estan sotmeses a la discriminació informal de la Sud-àfrica democràtica.

I, paradoxalment, el barri també forma part dels itineraris turístics que recorren la ciutat. Memòria i turisme és un binomi que es dona arreu del món. Però allò que no retornarà és la memòria col·lectiva que entrelligava les comunitats originàries. L'apartheid i la política del trasllat forçós els va trencar per sempre.⁶²⁶

625. La informació actualitzada s'ha obtingut del Department of Rural Development and Land Affairs i del District Six Museum. Consultable a: <http://www.districtsix.co.za/>

626. BEYERS, Christiaan. "Identity and forced displacement community and colouredness in District Six" a: ADHIKARI, Mohamed (ed.) *Burdened by race: coloured identities in southern Africa*. Ciutat del Cap: UCT Press, 2009, pp. 50-79.

Ciutat, memòria i relat.

El 2003 es va descobrir de manera accidental, mentre es posaven els fonaments d'un edifici dedicat a pisos de luxe, un enterrament informal en el Districte U de Ciutat del Cap. La zona coneguda amb el nom de Green Point, correspon a un dels primers assentaments de l'època colonial de la Companyia Unida Neerlandesa de les Índies Orientals (VOC). La descoberta va revelar que hi havia enterrats 2.500 cossos de diferents races i religions de la primera generació d'esclaus que la VOC va introduir a Sud-àfrica. Era una gran fossa comuna d'homes, dones i infants sense identificar. És a dir: els avantpassats esclaus de la Colònia del Cap que pels seus orígens i condició no eren considerats dignes de ser enterrats en un cementiri proper dedicat als enterraments de l'Església Reformista Neerlandesa.

La South African Heritage Resources Agency (SAHRA) Act (1999) va fer aturar les obres i els arqueòlegs de la Universitat de Cape Town (UCT) van ser contractats per a estudiar les despulles. La descoberta va obrir un viu debat, i polèmic, entre els arqueòlegs, la societat, els constructors i el govern de la ciutat. Un sector de la societat es va posicionar en defensa de mantenir intacta la fossa; els arqueòlegs, en canvi, eren partidaris de fer l'exhumació, identificar els cossos i conèixer, de primera mà, com funcionava la societat esclavista, de com es vivia i es moria sota el domini colonial. D'altra banda, l'empresa constructora volia tirar endavant l'obra (els pisos s'havien venut sobre el planell) i amenaçava l'Ajuntament d'obrir un procés judicial; i el govern del municipi havia de construir, prop del lloc, el gran Estadi Green Point per celebrar la Copa del Món de Futbol del 2010 i volia deixar urbanitzades les zones adjacents.

Finalment, les despulles van ser exhumades i traslladades, provisionalment, al dipòsit de cadàvers de l'Hospital de Dia de Woodstock, mentre es construïa una ossera a prop de la zona on es va trobar la fossa comuna. El resultat és el Prestwich Place Memorial amb 2.500 petits nínxols dipositats en vertical i amb una referència descriptiva, cas per cas, del context i característiques de cada resta humana. Els contraris a l'exhumació van considerar que aquesta operació tornava a ser un "trasllat a la força".⁶²⁷

Katharina Schramm, investigadora de la Universitat de Sant Gallen (Suïssa) ha estudiat la relació entre patrimoni, poder i ideologia, i constata que sempre és dona un conflicte entre el discurs patrimonial-memorial "oficial" i el "subversiu", entre "l'Estat" i "la comunitat". En el cas concret del Prestwich Place Memorial hi ha posicionaments con-

627. Prestwich Place Memorial. http://www.archivalplatform.org/blog/entry/prestwich_place/

traposats que responen a interessos, legítims tots, però difícils de consensuar: “entre la complexa relació entre l’objecte material (restes humanes), el cos institucional (l’Agència Nacional del Patrimoni), les universitats partidàries de l’exhumació, el moment històric (postapartheid), els historiadors defensant diferents punts de vista, l’Estat i el govern de la ciutat (no coincidents amb la Llei del Patrimoni), la societat (amb una conscienciació ètnica diversa) i diferents models de memorials (des de l’African Burial Ground de Nova York al Museu del Districte Sis).⁶²⁸

Cada un dels agents implicats oferia un relat diferent per justificar el “no al trasllat” (preservar la memòria intacta), l’afany d’exhumar (per saber-ne més d’una època amb molts pocs vestigis), l’expansió de la ciutat (encaixonada entre el mar i la paret de la Table Mountain), l’empresa constructora i la celebració d’un esdeveniment d’abast internacional, el campionat mundial de la FIFA.

De fet, el conflicte i els agents que intervenen entre preservar *in situ*, els imperatius del mercat, la lluita de la comunitat que n’és hereva, i la interpretació que se’n fa de la memòria(es) són qüestions presents arreu del món quan es parla de commemorar el passat. Posarem alguns exemples per comprovar que el debat i les limitacions del relat a Sud-àfrica, no són temes estranys a Nova York, Buenos Aires o Barcelona. I que tots tenen una càrrega ideològica i identitària comuna.

L’African Burial Ground National Monument (Nova York)⁶²⁹ és un cas molt similar al de Ciutat del Cap. Mentre es construïa un edifici per allotjar els serveis administratius federals es va descobrir, l’any 1991, una fossa amb les restes de més de 400 esquelets que pertanyien als esclaus africans (1621-1848) que les colònies britàniques, i després els estats independents, van introduir a la ciutat de Nova York. Primer, les despulles van ser exhumades per fer-ne la identificació i l’anàlisi antropològic i històric. Els descendents afroamericans van constituir-se en grup de pressió per vindicar la memòria dels seus avantpassats com a cofundadors de la ciutat, sense oblidar les condicions de vida i mort als quals van ser sotmesos. Una exposició l’any 2005, posava per primera vegada, al seu lloc, la memòria d’aquests esclaus com artífexs d’una ciutat que els hi devia reconeixement i dignificació. Dos anys després, va ser inaugurat el memorial. Havien passat 16 anys de lluita legal, administrativa i política. Finalment, es va modificar l’edifici d’ofi-

628. SCHRAMM, Katharina. “Heritage, Power and Ideology” a: WATERTON, Emma; WATSON, Steve (ed.). *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research*. Londres/Nova York: Palgrave MacMillan, 2015, pp. 442-457, p. 453.

629. African Burial Ground National Monument. <http://www.nps.gov/afbg/index.htm>

cines per obrir una gran plaça que dóna accés a una cambra “ancestral” situada en un pla inferior i a on van ser enterrades de nou les restes exhumades. A l’entrada hi ha una inscripció que diu: “la porta del retorn”.⁶³⁰

A l’Argentina hi ha una nació i dues memòries en tensió. La societat argentina està dividida entre els que van acompanyar de bon grat o passivament la dictadura militar o els que la van patir. Si el repte sud-africà és construir una nació, una identitat i una memòria cívica, múltiple i, alhora, cohesionadora sobre la desfeta que va representar l’apartheid; el cas argentí és igualment problemàtic però diferent: en l’ànim de les organitzacions interessades en fer memòria i justícia no hi té cabuda la idea de la “reconciliació”.⁶³¹ Però en tots dos casos, refer una identitat col·lectiva o construir-la de nou resulta un imperatiu que els poders públics necessiten per tirar endavant els seus projectes de futur. Recordem el que deia Renan: “la nació es bateix amb el llegat del passat i la voluntat comuna de futur”.

I per refer aquesta identitat ha retornat la idea somorta però present, de fer causa comuna sobre el contenciós de la guerra que va enfrontar l’Argentina i la Gran Bretanya pel domini de les illes Falkland, l’any 1982. La Junta Militar va envair les illes amb un intent propagandístic de desviar l’atenció de la crisi econòmica i de la repressió brutal a la qual sotmetia la dictadura militar a l’oposició. Argentina va perdre la guerra i va haver de retirar els seus efectius desplegats a l’arxipèlag.

El juny del 2014 es va inaugurar el Museo de las Malvinas a Buenos Aires: “el primer museu de l’Estat Nacional que representa la memòria col·lectiva del poble argentí sobre les Malvines”.⁶³²

Aquesta “memòria col·lectiva” se sobreposa, fins i tot, topogràficament amb l’altra memòria col·lectiva: la dels desapareguts, torturats i assassinats durant la dictadura. Totes dues memòries comparteixen la finca on està ubicada l’Escuela de Mecánica de la Armada (ESMA), centre clandestí de detenció i tortura. De fet, això ha estat possible gràcies a un canvi de titularitat de l’ESMA que va passar de dependre del municipi a estar sota la tutela del ministeri de Cultura del govern argentí, en un procés no exent de polèmica. Fins i tot, els familiars dels soldats morts a les Malvines van criticar l’ubicació

630. KATZ, Sarah R. *Redesigning Civic Memory: the African Burial Ground in Lower Manhattan*. Universitat de Pensilvània, 2006, pp 1-179. Consultable a: http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1010&context=hp_theses

631. MADARIAGA, Abel (ed.). *Derecho a la identidad y persecución de crímenes de lesa humanidad*. Buenos Aires: Abuelas de Plaza de Mayo, 2006.

632. Veure pàgina oficial : <http://www.cultura.gob.ar/museos/museo-malvinas-e-islas-del-atlantico-sur/>

del museu. Dues memòries que es donen l'esquena, perquè el marc mental d'una i de l'altra no tenen cap punt en comú, tret de l'ànim "patriòtic" que individualment puguin sentir sobre una guerra que va promoure la dictadura militar.

Un cas més proper el tenim amb la descoberta de les restes arqueològiques del jaciment del Born a Barcelona. L'any 2002, unes excavacions per construir la Biblioteca Provincial, de titularitat estatal, de la ciutat a l'antic emplaçament del Mercat del Born, sota la coberta vuitcentista d'Alfons Fontseré, van fer aparèixer les restes de l'antiga ciutat medieval i moderna. El jaciment conservava un cinc per cent de les mil cases que les tropes borbòniques van arrassar com a càstig a la ciutat després del setge del 1714. Els vestigis tenien una enorme importància per documentar la història de la ciutat entre 1550 i 1714.

A partir d'aquest moment, hi va haver dos blocs enfrontats. Per una banda, l'administració (Generalitat de Catalunya i Ajuntament de Barcelona) que volia fer coincidir, en el mateix espai, les restes i la biblioteca; els arquitectes, autors del projecte de reforma, defensaven l'ús exclusiu de dipòsit i consulta de publicacions i documents; els veïns es decantaven per la biblioteca per dinamitzar el barri; el Col·legi de Bibliotecaris i Documentalistes es declarava a favor de la cohabitació; i un bon nombre d'intel·lectuals i mitjans de comunicació, s'oposaven a la conservació de les restes arqueològiques perquè veien, en les pedres, un vestigi identitari: la pèrdua de les Constitucions i llibertats catalanes davant una política uniformadora i centralista feta a imatge de la França dels Borbons.⁶³³

De l'altra banda, hi havia l'Associació d'Arqueòlegs de Catalunya, la Societat Catalana d'Aqueologia i els historiadors especialistes en Edat moderna contraris a la cohabitació del jaciment i la biblioteca. Un historiador, Albert Garcia Espuche, coneixedor de la Barcelona del segle XVII, va moure cel i terra per convèncer les administracions de l'error que significava menystenir aquestes ruïnes del subsòl de l'antic mercat del Born. El jaciment explicava, com si fos un llibre obert, la trama urbana, les cases, els noms i cognoms dels veïns que hi vivien, els oficis i el comerç d'una època que la tradició historiogràfica considerava decadent i que el jaciment contradeïa. En definitiva, el dinamisme d'una ciutat viva i en ple desenvolupament. Els més prestigiosos historiadors, també van donar suport a preservar integralment les restes arqueològiques.⁶³⁴

L'enfrontament es va resumir amb un eslògan "pedres contra llibres". La pressió dels

633. BALCELLS, Albert. *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa, 2008, pp. 163-179.

634. GARCIA ESPUCHE, Albert. "El Born i el coneixement històric" a: *Barcelona Metròpolis*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, estiu 2013, n. 89, pp. 23-24.

historiadors i arqueòlegs, i de bona part de la societat catalana, que sí va entendre la importància d'aquest jaciment, únic a Europa, va fer canviar el posicionament de l'administració. L'Onze de Setembre de 2013 es va inaugurar el Born Centre Cultural.⁶³⁵

Aquests exemples de Ciutat del Cap, Nova York, Buenos Aires i Barcelona, que acabem de veure, posen de manifest que els jaciments no són neutres, sinó carregats de continguts i, sovint, de memòries confrontades. Sempre hi ha un posicionament ideològic quan s'aborda el passat. De memòries i d'identitats. De passar pàgina o d'encarar el passat com una eina de coneixement del present. Amb els pensadors Margalit, Sáez, Taylor, Touraine, Guibernau, Castiñeira, entre d'altres, abordàvem el tema de la identitat i la memòria en la part 1 que hem dedicat a la "Identitat i memòria col·lectiva". Memòria i identitat són elements defensius davant la modernitat i la postmodernitat. Com també formes de fluïdesa entre l'ahir i l'avui que donen continuïtat als records viscuts, o als records dels records, que creen vincles sentimentals d'identificació i, sobretot, estratègies per poder tirar endavant projectes de futur.

635. El Born Centre Cultural (Barcelona). <http://elborncentrecultural.barcelona.cat/el-centre/>

Part 4

El debat: memòria, societat i reconciliació

Molts observadors i analistes han destacat el model de transició del cas sud-africà per la seva fermesa en explorar una nova via: perdonar els que han reconegut les seves ofenses, alhora que restaura la dignitat d'aquells que, durant dècades, van ser condemnats a la marginació, la pobresa, la falta de llibertat, el confinament, la tortura i la mort. Però, el model també ha tingut i té els seus detractors.

Vint anys després de la creació de la Comissió Veritat i Reconciliació de Sud-àfrica, la perspectiva històrica, la comparativa amb altres comissions de la veritat instaurades arreu del món i l'evolució interpretativa de les lleis internacionals que persegueixen els crims de dret internacional obren el debat entre el que s'anomena justícia "punitiva" (penal) i justícia "restauradora" (que persegueix la pau cívica).

Ens disposem, doncs, a reflectir els conceptes i temes que més controvèrsia ha aixecat la Comissió Veritat i Reconciliació (TRC) en la seva doble funció de restaurar i perdonar. Per fer-ho, compararem el dret internacional amb les lleis sud-africanes, reproduïrem fragments de les entrevistes que vam realitzar als màxims responsables de la TRC, coneixerem la percepció que varen tenir les víctimes també compromeses amb els treballs de memòria i reconciliació i exposarem l'anàlisi que han fet les institucions i els autors que han estudiat el procés de transició sud-africà.

També farem balanç dels darrers vint anys de democràcia per contrastar si els objectius programàtics de la TRC (conciliar memòries, dignificar les víctimes i promoure la pau cívica) han reeixit en el dia a dia de la societat sud-africana d'ara mateix.

Part 4

El debat: memòria, societat i reconciliació

1. El model i els criteris

1.1. L'amnistia i el dret internacional

Amnistia Internacional va publicar l'any 2010 un informe que analitzava la pràctica de quaranta comissions de la veritat establertes a tot el món entre 1974 i 2010.⁶³⁶ Les conclusions posaven de manifest, en primer lloc, que la immensa majoria rebutjava la suposada legalitat i legitimitat de les amnisties, quan aquestes contemplaven crims de dret internacional. D'aquestes quaranta, tres tenien atribucions per recomanar o concedir amnisties o impunitat per crims de lesa humanitat.

La segona conclusió a la que arriba el document, és que les comissions d'amnistia en els processos de recerca de la veritat només podien actuar quan les amnisties no s'aplicaven a delictes de dret internacional. Cinc dels quaranta casos estudiats van recomanar amnistia només quan no eren delictes contemplats per les lleis internacionals. I, finalment, la majoria de les comissions havien donat suport i havien actuat activament a favor de jutjar el casos de dret internacional.

Les tres comissions de la veritat que van amnistiar crims de lesa humanitat van ser Sud-àfrica (1996-2003), Granada (2001) i Indonèsia (2004). I, segons el marc jurídic internacional, aquestes amnisties han de ser considerades il·legals. Les Nacions Unides han reafirmat, en els darrers anys, que "les comissions de la veritat", com la TRC sud-africana, són contràries al dret internacional. Tres resolucions de les Nacions Unides insisteixen en perseguir els autors dels crims de l'apartheid i responsables de tortura:

- El Consell de Seguretat de les Nacions Unides, el 18 de setembre de 2004, sobre la

636. PIZZUTELLI, Francesca. *Moving Away from the South African Model: Amnesties and Prosecutions in the Practice of 40 Truth Commissions*. Londres: Amnistia Internacional, 25 de gener de 2010, pp.1-35. Aquest informe de l'assessora jurídica d'Amnistia Internacional es basa en el seminari Taking Stock of Transitional Justice, organitzat pel Programa d' Investigació sobre Justícia de Transició del Centre d' Estudis Sociojurídics de la Universitat d' Oxford, entre el 26 i 28 de juny de 2009. Es pot consultar a: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2361081>. L'informe d'Amnistia Internacional, versió castellana, consultable a: http://www.dhnet.org.br/verdade/textos/ai_las_comisiones_de_la_verdad.pdf

presència de la Missió de la Unió Africana en la regió de Darfur (Sudan), va aprovar la següent resolució:

*Pide al Secretario General que establezca rápidamente una comisión internacional de investigación para que investigue de inmediato todas las denuncias de transgresiones del derecho internacional humanitario y las normas de derechos humanos cometidas en Darfur por todas las partes, constate también si se han producido o no actos de genocidio e identifique a los autores de tales transgresiones a fin de que los responsables rindan cuentas de sus actos, hace un llamamiento a todas las partes para que cooperen plenamente con esa comisión, y pide además al Secretario General de las Naciones Unidas que, juntamente con la Oficina del Alto Comisionado de las Naciones Unidas para los Derechos Humanos, tome las medidas apropiadas para aumentar el número de observadores de derechos humanos desplegados en Darfur.*⁶³⁷

- El gener del 2005, la Comissió Internacional d'Investigació per a Dafur, de l'ONU, va determinar:

*La Comisión ha estudiado varios mecanismos de rendición de cuentas que forman parte de ciertas comisiones para la verdad y la reconciliación. En una de ellas, se otorgaban amnistías a los autores de transgresiones graves de los derechos humanos y del derecho humanitario. Aunque este tipo de amnistías se concedían a cambio de una confesión pública de los autores, en general (y correctamente, en opinión de la Comisión) el derecho internacional las ha considerado inaceptables. También han sido consideradas en general incompatibles con la postura aceptada de las Naciones Unidas de que no cabe amnistía en casos de genocidio, crímenes de guerra ni crímenes de lesa humanidad.*⁶³⁸

- El 14 i 15 de novembre de 2006, el Comitè contra la Tortura (CAT, en les sigles en anglès) va examinar la situació de Sud-àfrica pel que fa a la tortura, la situació de les presons, les extradicions i el compliment de les lleis internacionals. En les seves conclusions del 23 de novembre, el Comitè manifesta la seva satisfacció per la tasca desenvolupada per la Comissió Veritat i Reconciliació, però afegeix una llarga llista de motius de preocupació:

El Comité, si bien toma nota con satisfacción de la extraordinaria labor de la Comi-

637. S/RES/1564 (2004).

638. Informe de la Comissió Internacional d'Investigació per a Darfur presentat al Secretari General, 25 de gener de 2005, en atenció a la resolució 1564 (2004) del Consell de Seguretat, del 18 de setembre de 2004.

*sión de la Verdad y la Reconciliación, así como del papel que desempeñó en la pacífica transición en el Estado Parte, observa que persiste una impunidad de facto en el caso de las personas responsables de haber cometido actos de tortura durante el apartheid y que no se ha indemnizado aún a todas las víctimas.*⁶³⁹

I recomana:

*El Estado Parte debería considerar la posibilidad de llevar ante los tribunales a las personas responsables de la institucionalización de la tortura como instrumento de opresión para perpetuar el apartheid y conceder a todas las víctimas una indemnización adecuada. El Estado Parte, asimismo, debería considerar la posibilidad de adoptar otros métodos para depurar responsabilidades por los actos de tortura cometidos bajo el régimen del apartheid y así luchar contra la impunidad.*⁶⁴⁰

Cal recordar que la Constitució Interina sud-africana del 1993 ja especificava que es concediria una amnistia a “tots els actes, omissions i delictes associats a objectius polítics i comesos en el curs dels conflictes del passat”⁶⁴¹ i que l'Estatut de la Comissió Veritat i Reconciliació del 1995 concretava que l'amnistia estava lligada a la confessió, per part dels perpetradors, dels crims causats entre 1960 i 1994. A més, l'amnistia formava part del cos de la nova Constitució sud-africana del 1996 quan s'especificava que “totes les disposicions relatives a l'amnistia contingudes en la constitució anterior sota el títol ‘Unitat i Reconciliació Nacional’ es consideren part de la nova Constitució”.⁶⁴²

La TRC va considerar que aquest marc jurídic domèstic era anterior a la creació de la Cort Penal Internacional (vigent a partir del 1 de juliol de 2002) i de la ratificació que va fer la República de Sud-àfrica de la Convenció contra la Tortura, el 10 de desembre de 1998. I, per tant, les seves lleis, durant els treballs de la Comissió Veritat i Reconciliació, eren d'obligat compliment i no contradeien el Dret Internacional.

Pel que fa a les lleis de l'Estatut del Tribunal Militar Internacional de Nuremberg (1945)⁶⁴³ o la Convenció de les Nacions Unides contra el Crim de l'Apartheid (1973),

639. Comitè Contra la Tortura. Conclusions i observacions. Nova York: Nacions Unides i Drets Humans, 7 de desembre de 2006. CAT/C/ZAF/CO/1 p. 5. Consultable a: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CAT/C/ZAF/CO/1&Lang=En

640. *Ibid.*

641. *Interim Constitution of the Republic of South Africa, 1993 (Act 200)*. Op. cit., cap. 15, “General and Transitional Provisions”.

642. *Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (Act 108)*. Op. cit., “Transitional Arrangements”. Adenda 6, art. 22, p. 149.

643. Estatut del Tribunal Militar Internacional de Nuremberg, 1945. Op. cit., art.6.

anterior a la vigència del marc constitucional sud-africà, la Cort Constitucional sud-africana, davant les reclamacions dels organismes internacionals i particulars, s'acull a l'article 231 de la Constitució quan especifica que els tractats internacionals seran llei de la República, prèvia aprovació del Parlament, "llevat que sigui incompatible la llei amb la Constitució o amb una llei del Parlament".⁶⁴⁴

La Convenció per a la Supressió i el Càstig del Crim de l'Apartheid deixava clar (article I) que "els Estats Parts de la present Convenció declaren criminals les organitzacions, les institucions i els particulars que cometin el crim de l'apartheid" i obligava els Estats (article IV) a "adoptar les mesures legislatives per reprimir el crim de l'apartheid i castigar les persones culpables d'aquest crim".⁶⁴⁵

Però, més enllà de l'exigència del dret internacional, la crítica més contundent al model sud-africà la va fer l'escriptor nigerià Wole Soyinka, premi Nobel de Literatura (1986), que va estar reclòs vint mesos a les presons del seu país per defensar els drets humans. Soyinka expressava, al Fòrum Internacional Memòria i Història, convocat per la Unesco, el març del 1998, els seus dubtes respecte a la fórmula aplicada a Sud-àfrica:

*Persiste la impresión de que la fórmula empleada para restablecer la armonía social, consistente en establecer como base de la reconciliación el mero esclarecimiento de la verdad, socava en cierta medida uno de los pilares sobre los cuales debe fundarse toda sociedad durable, esto es, la responsabilidad y, en último término, la justicia. Una realidad que a menudo se ignora con gran ligereza, es que, en el caso de Sudáfrica, la culpabilidad no se limita a la política estatal del apartheid.*⁶⁴⁶

I afegia:

Una de las confesiones más valientes que se haya escuchado al término de una lucha revolucionaria, es la del presidente Nelson Mandela, quien no dudó en confrontar al Congreso Nacional Africano (ANC) con el balance de sus atrocidades y violaciones a los derechos humanos. Así por ejemplo, en los centros de detención y campos de prisioneros que dicho movimiento de liberación mantenía en el territorio de países amigos, tales como Zambia, la tortura y las ejecuciones arbitrarias eran una práctica corriente. También está el caso aún no esclarecido del muchacho muerto a causa de los golpes

644. *Constitution of the Republic of South Africa*, 1996. Op. cit., cap. 14, art. 231.

645. *Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid*. Nova York: Treaty Series United Nations, 30 de novembre 1973, vol, 1015, 1-14861, pp. 267-268 Consultable en castellà a: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201015/volume-1015-I-14861Other.pdf>

646. SOYINKA, Wole. "Terapia colectiva de la memoria en Sudáfrica" a: *¿Por qué recordar?* Buenos Aires: Granica, 2007, pp. 167-168.

*propinados por miembros del club de futbol de Winnie Mandela (en realidad, sus guardaespaldas), y el del joven voluntario norteamericano –de raza blanca– completamente comprometido con la lucha contra el apartheid, que fue apuñalado por cuatro brutos en las calles de Soweto.*⁶⁴⁷

Pel que fa als carcellers de l'apartheid, Soyinka considera que la seva desfilada sense risc i el seu relat de segrestos, tortures, assassinats i mutilacions amb un final d'absolució sense penitència pot ser interpretat de dues maneres: un exemple d'exaltació de la noblesa dels sentiments humans o bé una glorificació de la impunitat. El problema que planteja el model sud-africà –segons Soyinka– és que exclou, *a priori*, la noció de culpabilitat i, per tant, de responsabilitat.⁶⁴⁸

La resposta d'Alex Boraine és també contundent:

Alex Boraine: *Quanta gent podíem perseguir judicialment? Dues-centes? Quanta gent va ser jutjada pels tribunals de Nuremberg? Vint-i-una, vint-i-dues persones? I quanta gent va estar directament implicada en l'Holocaust? La gent diu sovint que la política és l'art del possible, però jo crec que també la justícia és l'art del possible.*

El dret a l'amnistia estava lligat al concepte de confessió i perdó individual. El observadors coincideixen a assenyalar que pràcticament no es va donar penediment ni transformació visible en els curs d'aquestes confessions públiques. A més, la idea de concedir un perdó individual deixava fora del debat la pròpia naturalesa de l'apartheid: "l'apartheid era vist com un pecat individual, una aberració manifesta del poder blanc".⁶⁴⁹

Alex Boraine: *Quan vam redactar la constitució de la Comissió Veritat i Reconciliació, va quedar clar que el que no volíem era una amnistia general, o amnèsia, sinó donar una oportunitat específica als perpetradors –exèrcit, policia– de presentar-se en públic, televisió, ràdio, premsa i explicar el que havien fet.*

Desmond Tutu: *Per tant, nosaltres no vam pensar en absolut que es pogués dir: "el passat, passat està", "atorquem una amnistia general". Per això vam dir: "els responsables dels fets s'han de presentar per explicar-nos tota la veritat del que va passar i llavors obtindran l'amnistia".*

Els blancs no van participar. Els que ho van fer no van mostrar penediment i molts dels africans negres que van donar testimoni davant els comitès o van assistir d'oients a

647. *Ibid.*, p. 168.

648. *Ibid.*

649. BELL, Terry; NTSEBETZA, Dumisa. *Unfinished Business*. Op. cit., p. 286.

les sessions públiques del Comitè d'Amnistia tampoc van poder perdonar:

Melanie Adams: *Si es demana una concessió d'amnistia, s'ha de dir clarament 'vaig fer això que estava malament i demano perdó per aquest fet'. D'aquí, de la veritat, parteix el procés de reconciliació, el dol, etcètera. Però aquesta persona no ho va fer, i es va comportar amb una gran arrogància, allà dret. Això havia de suposar un nou país, i ell surt amb aquelles mentides! Presentant-se d'aquella manera, va fer una burla del procés i va ofendre la família.*

Alex Boraine: *En primer lloc, ningú pot forçar la gent a perdonar; això s'ha de poder triar. El que nosaltres vam intentar fer a la Comissió va ser crear les circumstàncies perquè fos possible perdonar, però hi havia persones que van venir a la Comissió i ens van dir: Jo no puc perdonar, no puc. Ara no, potser més tard, però ara no puc. No puc perdonar.*

Ara bé, les amnisties i els indults van continuar després de la fi dels treballs de la TRC. Les prerrogatives presidencials ho van fer possible. Amnistia Internacional i Human Rights Watch ja van posar l'atenció en un indult presidencial de l'any 2002 que deixava en llibertat trenta-tres membres dels moviments contra l'apartheid, que no van voler comparèixer davant la TRC o no van ser amnistiats.⁶⁵⁰ Però serà el 21 de novembre de 2007, quan el president Thabo Mbeki, anuncia davant el parlament sud-africà una *Special Dispensation on the Presidential Pardoning Process relating to Certain Offenders* amb aquestes paraules:

As a way forward and in the interest of nation-building, national reconciliation and the further enhancement of national cohesion, and in order to make a further break with matters which arise from the conflicts of the past, consideration has therefore been given to the use of the Presidential pardon to deal with this 'unfinished business'.⁶⁵¹

El Departament de Justícia i de Presons (abans, Desenvolupament Constitucional) va rebre 2.109 sol·licituds d'amnistia, de les quals van ser seleccionades 149 que complien tots els requisits.⁶⁵² Per acollir-se al perdó presidencial, els sol·licitants havien de ser persones convictes i sentenciades pels tribunals ordinaris abans del 16 de juny del 1999. No podien presentar-se perpetradors que el TRC no va amnistiar. I els seus delic-

650. *Truth and Justice: unfinished Business in South Africa*. Londres: Amnesty International, febrer 2003. Consultable a: <http://www.hrw.org/legacy/background/africa/truthandjustice.pdf>

651. MBEKI, Thabo. "Processing of some Presidential Pardons". Consultable a: <http://www.thepresidency.gov.za/president/sp/2007/sp11211540.htm>

652. La llista es pot consultar a: http://www.justice.gov.za/forms/20101018_Special-Pres-Pardons-Ad.pdf

tes havien d'estar motivats per raons polítiques. Assassinat, robatori, intent d'homicidi, assalt, són els delictes més comuns de la llista dels 149. La majoria dels sol·licitants eren membres dels moviments d'alliberament, però també del règim de l'apartheid com Johannes Adriaan Vlok, que havia estat amnistiada per la TRC, però que l'agost del 2007, l'Alt Tribunal de Pretòria el va considerar culpable d'un intent d'assassinat comès l'any 1989 i que no havia confessat davant la Comissió d'Amnistia.

El procés d'admissió de sol·licituds de perdó presidencial va cloure el desembre de l'any 2010. La Cort Constitucional de Sud-àfrica va congelar aquesta dispensa presidencial, fins que una avaluació independent, prèvia consulta a les víctimes, no donessin els vistiplau. El 27 de gener de 2015, el president Jacob Zuma va tornar a recordar davant l'Assemblea Nacional que l'especial dispensa de perdó encara estava pendent d'execució.⁶⁵³

1.2. Les zones grises de la TRC

Els estatuts de la TRC van formular una simple categoria moral binària "víctima" o "perpetrador" per classificar l'admissió a tràmit de les al·legacions. Aquestes dues categories limitaven l'abast de la responsabilitat individual i col·lectiva dels implicats en la violació dels drets humans. Però a més, el TRC, amb l'afany, que ja hem comentat, de buscar un terme "fred" per designar els assassins, torturadors, i violadors dels drets humans, va utilitzar una etiqueta encara més difícil de precisar: "perpetrador". El terme "víctima" també va ser objecte de debat perquè no reflectia la lluita dels activistes, soldats o guerrillers que van combatre l'apartheid i que, alhora, van ser sotmesos a persecució, empresonament, tortura, o mort. I, d'altra banda, "perpetrador" no especifica el grau de responsabilitat dels actes criminals que van ser comesos.

Desmond Tutu: *No sé quina altra paraula s'hauria pogut fer servir: 'criminals'?. Els actes que van cometre van ser molt variats. I també s'intentava restablir, rehabilitat la dignitat tant de la víctima com del responsable dels fets. No dèiem que si algú era un assassí o un torturador, que no hi havia res a fer, que anés a l'infern. Nosaltres dèiem que en cadascú de nosaltres hi ha la capacitat d'arribar a ser un sant. Fins i tot el pitjor de nosaltres pot canviar. Aquesta era la filosofia subjacent perquè sinó, de què serveix parlar de reconciliació? La reconciliació és dir: sí, aquestes dues persones són enemigues ara,*

653. "President Zuma considering pardons". Pretòria: South African Government News Agency, 27 de febrer de 2015. Consultable a: <http://sanews.gov.za/south-africa/president-zuma-considering-pardons>

però esperem que seran capaces de fer-se amigues, que un enemic és algú que està esperant ser amic nostre.

L'opinió pública va considerar els "perpetradors" monstres, però com ja hem vist a l'abordar la caracterització dels responsables de l'Holocaust, els perpetradors són gent normal, pares afectuosos i obedients buròcrates.

Don Foster i Paul Haupt van assessorar la Comissió Veritat i Reconciliació i van col·laborar en la redacció dels volums de la **TRC. Report**. Aquests psicòlegs i estudiosos del món dels perpetradors sud-africans han analitzat els treballs de la TRC en relació amb la figura del "perpetrador" i han constatat el que anomenen "set zones grises" per avaluar el capteniment d'aquesta figura en el context de la Comissió d'Amnistia.⁶⁵⁴

La primera zona grisa fa referència al fet que les víctimes també podien ser perpetradors. Hem comentat anteriorment el cas de Winnie Mandela, activista anti-apartheid i inductora de dos assassinats, que no va mostrar cap penediment durant l'audiència pública i, per tant, no se li va concedir l'amnistia.⁶⁵⁵ Els moviments d'alliberament i les seves unitats armades van ser víctimes de l'aparell repressiu de l'Estat i, alhora, perpetradors, fins i tot, contra els seus propis camarades.⁶⁵⁶ De fet, Shirley Gunn que va pertànyer a la branca armada de l'ANC, va ser víctima i perpetrador, però no admet equiparar les violències.

Si hi ha alguna cosa que s'ha de valorar de la TRC és que ens va incrustar, a tots plegats, els drets humans en el front. Ara sabem què està bé, i què està malament, perquè crec que sovint, en una lluita i sobretot en la mena de lluita que portàvem a terme nosaltres, els drets humans es desdibuixen. Com que lluitem per una causa justa, pensem que no caldrà respondre de res. Però com a soldat, com a persona armada que va rebre una formació, atacàvem instal·lacions, mai éssers humans. Jo no he mort ningú. No tothom pot dir amb tota sinceritat que no ha mort ningú. Però no era el meu objectiu, matar persones, encara que fossin enemics. A mi m'incomoda que es consideri que la violència dels dos bàndols va ser equivalent. No va ser equivalent.

Gunn acaba d'utilitzar l'argument que feien servir tots els membres de les organitzacions que lluitaven contra l'apartheid: "actuàvem en legítima defensa" o "per una causa

654. FOSTER, Don. HAUPT, Paul. BEER, de Marésa. **The Theatre of Violence: Narratives of Protagonists in the South African Conflict**. Ciutat del Cap: Institute of Justice and Reconciliations/HSRC Press, 2005. Consultable a: <http://www.hsrcpress.ac.za/product.php?productid=2080&freedownload=1>

655. BORAINÉ, Alex. **A country unmasked**. Op. cit., p. 254.

656. FOSTER, Don. HAUPT, Paul. BEER, de Marésa. **The Theatre of Violence**. Op. cit., p. 4.

justa”. Altres, també afegien que les seves accions contra la minoria blanca no eren racistes perquè no responien a actes inscrits en l’estructura de l’apartheid. I els perpetradors utilitzaven un recurs també exculpador: “obeïem ordres”.

La TRC no va abordar tampoc, segona zona grisa, el tema de la col·laboració i complicitat col·lectiva i individual amb l’apartheid. Karl Jaspers, com hem vist en el marc teòric, va definir quatre classes de culpabilitat a *Die Schuldfrager* (1946): la culpabilitat criminal, la culpabilitat política, la culpabilitat moral i la culpabilitat col·lectiva.

La Comissió només va contemplar la culpabilitat individual i va deixar al marge tota una constel·lació d’espies, informadors, funcionaris, ideòlegs que participaven en l’extensa cadena d’autoritat del règim. Per exemple, el National Intelligence Services (NIS) que engreixava les rodes del sistema subministrant informació per capturar, detenir o torturar els “enemics” del règim de l’apartheid. Aquesta àrea va ser poc explorada per la TRC perquè, individualment, no van cometre directament actes de violació dels drets humans.⁶⁵⁷

Una tercera zona grisa recau en el problema de la violència “horizontal” i “lateral”. És una violència que respon al patró de la població oprimida i sense recursos. Són els conflictes que apareixen entre els habitants dels assentaments precaris, *townships*: robaris, morts, gangsterisme, etc. Aquí, els perpetradors són també víctimes d’un sistema que els condemnava a la misèria.⁶⁵⁸

El tema de la responsabilitat col·lectiva o individual també es pot contemplar des d’una zona grisa. La TRC només considerava perpetradors els que podien al·legar motius polítics. (Recordem que 3.559 sol·licituds d’amnistia van ser rebutjades perquè no responien a un “objectiu polític”). Per tant, hi havia interès en declarar, per part dels perpetradors, la seva afiliació a una formació o institució política. I demostrar que els seus actes es feien sota l’autoritat de l’organització. Un exemple: el cas de Clive Derby-Lewis i Janusz Wallus, assassins convictes de la mort de Chris Hani (ANC/SACP), que no van ser amnistiats perquè no van poder acreditar que actuaven en nom del Partit Conservador. De la mateixa manera, la TRC tampoc contemplava la possibilitat de la responsabilitat col·lectiva a la qual van incórrer el Partit Nacional, South African Defence Force (SADF), South African Police (SAP) o les organitzacions armades d’alliberament, per citar-ne algunes.⁶⁵⁹

657. FOSTER, Don. HAUPT, Paul. BEER, de Marésa. *The Theatre of Violence*. Op. cit., p. 3.

658. *Ibid.*, pp. 4-5.

659. *Ibid.*, p. 5.

La cinquena zona grisa toca de ple el significat del terme “perpetrador”. Des d’una mirada externa podria semblar fàcil judicar aquest concepte. Ara bé, per als actors polítics i agents del règim el terme els va semblar pejoratiu i carregat de connotacions negatives. Buthelezi (IFP), De Klerk (NP) o Mbeki (ANC) van qüestionar amb vehemència aquesta qualificació. De fet, van imposar considerables canvis en la redacció final de la **TRC Report** a través d’accions legals o amenaces de boicotejar la Comissió d’Amnistia.⁶⁶⁰

Si el terme “perpetrador” no ajudava a clarificar l’autoria dels crims, la tipificació dels delictes tampoc resultava fàcil d’escatir. Aquesta seria la sisena zona grisa. Recordem quines eren les “ofenses” tipificades en la Promotion of National Unity and Reconciliation (1995):

*[G]ross violation of human rights’ means the violation of human rights through (a) the killing, abduction, torture or severe ill treatment of any person; or (b) any attempt, conspiracy, incitement, instigation, command or procurement to commit an act referred to in paragraph (a), which emanated from conflicts of the past and which was committed during the period 1 March 1960 to 10 May 1994 within or outside the republic, and the commission of which was advised, planned, directed, commanded or ordered, by any person acting with a political motive.*⁶⁶¹

Matar, segrestar, torturar i infringir maltractaments severos. Atemptar, segrestar, conspirar, incitar, instigar, manar, facilitar. Però a més, la TRC també posava com a condició que s’actués de “mala fe”. És a dir, hi havia d’haver intencionalitat. El problema sorgeix quan s’intenta escatir la tipificació d’una ofensa quan, per exemple, una bomba no esclata perquè falla el detonant. O bé: la intenció és fer saltar pels aires una instal·lació i no hi ha la intenció de causar cap mort, però l’acció acaba amb danys col·lateral. Hi ha perpetradors accidentals?, es pregunten els autors de l’estudi.⁶⁶²

I l’última zona grisa fa referència a la diferenciació que va fer la TRC entre acció política i acció criminal. Només les causes polítiques van tenir el privilegi de l’amnistia. Mentre que no va haver indult per a la resta de delictes violents, encara ara molt presents en la societat.⁶⁶³

Al marge d’aquestes set zones grises que envolten la figura del “perpetrador” hi ha una qüestió de fons que va provocar un gran debat i rebuig: l’equiparació que la TRC va fer entre els crims de l’apartheid i els crims contra l’apartheid. Desmond Tutu justifica la decisió:

660. *Ibid.*, pp. 5-6.

661. *Promotion of National Unity and Reconciliation 1995* (Act 34). Op. cit., 1, IX.

662. FOSTER, Don. HAUPT, Paul. BEER, de Marésa. *The Theatre of Violence*. Op. cit., p. 6.

663. *Ibid.*, pp. 6-7.

Desmond Tutu: *Una guerra justa no justifica que es pugui combatre fent servir qualsevol mètode. I és cert que hi va haver gent que deia que així es criminalitzava la lluita, però nosaltres volíem subratllar que si volíem crear una societat nova, una societat que respectés els drets humans, llavors havíem de ser molt equitatius. La diferència important és que nosaltres no vam justificar les accions del govern de l'apartheid. Nosaltres vam dir que no hi havia equivalència moral entre els que van lluitar contra l'apartheid i els que el van defensar.*

Dumisa Ntsebeza, advocat dels drets humans i responsable de la Unitat d'Investigació, va ser un activista molt compromès amb la lluita armada i va patir tortura i presó. Ntsebeza subratlla que la investigació va demostrar un fet irrefutable:

Dumisa Ntsebeza: *Un assassinat era un assassinat, tant si l'havia comès el Congrés Nacional Africà, en la seva lluita per una causa justa, una lluita d'alliberament, com si l'havien comès les forces de l'ordre de l'apartheid, que mataven la gent per defensar un sistema pervers. La qüestió important que s'ha de tenir present és que quan vam acabar les investigacions, al final del temps que ens havia estat atorgat a la TRC, es va poder veure que de cada deu casos, en nou, les violacions severes dels drets humans havien estat comeses per les forces de seguretat de l'apartheid. I això és el que justifica aquest procés.*

En canvi, els professors i psicòlegs Don Foster, Paul Haupt i Marésa de Beer creuen que va ser un gran error equiparar les accions dels moviments d'alliberament amb les accions dels cossos de seguretat de l'apartheid: "Ni moralment ni políticament ni en termes de força militar".

From the 1950s, the apartheid regime had the full powers of state apparatus, tax payers' money, national defence and police forces and military conscripts, legislation (including the banning of all political opposition, powers to detain political foes without trial, media censorship and propaganda, removal and displacement of people, restrictions on gatherings and movement, and laws governing economic activities), along with the open or tacit support of most western nations – despite apartheid having been declared a 'crime against humanity' by the United Nations General Assembly in 1973.⁶⁶⁴

Com ja hem apuntat amb anterioritat, l'ANC tenia a mitjans dels anys vuitanta 8.000 efectius en la seva organització armada i un pressupost de "defensa" de 50.000 dòlars. Mentre que el règim de l'apartheid hi dedicava un terç del total nacional.⁶⁶⁵ A més, tota la

664. FOSTER, Don. HAUPT, Paul. BEER, de Marésa. *The Theatre of Violence*. Op. cit., p. 7.

665. *Ibid.*

majoria “no blanca” va patir la violència estructural del sistema de l’apartheid.

*One dominant feature of these sorts of grossly unequal struggles is that the oppressed people suffer the most, both in terms of general conditions of living (structural violence) and in terms of direct physical violence, from both the state (death squads, torture, imprisonment, disappearances, police brutality) and the horizontal or lateral forms of violence among the oppressed. All of these were fully operative in the South African case.*⁶⁶⁶

Un altre dels retrets que es van fer als treballs de memòria de la TRC va ser que les Comissions estaven encapçalades principalment per jutges. Aquest format va convertir el procés en un judici. L’objectiu era provar la veritat dels fets, no conèixer el funcionament intern i les connexions entre els diferents organismes de l’apartheid. Això va provocar que el “focus” es posés en el fets i no en les causes. “Sud-àfrica –subratllen els autors– va perdre l’oportunitat de conèixer les causes, motius i perspectives dels perpetradors”.⁶⁶⁷

En aquest sentit, el procés posava l’èmfasi en conèixer la “veritat”, d’aquí el nom de la Comissió per la Veritat i la Reconciliació. La TRC va conceptualitzar quatre tipus de veritat. 1. La veritat factual: la unitat d’investigació havia de verificar el testimoni dels perpetradors per poder-los amnistiar. 2. El relat de la veritat de les víctimes per restaurar la seva dignitat. 3. El debat de la veritat amb la participació de tota la societat. 4. La veritat restauradora per construir el futur.⁶⁶⁸

Malgrat l’esforç que la TRC va promoure per fer un públic reconeixement de les víctimes, aquest esquema, com ja hem vist, aprofundia en els “fets”, no en un coneixement global del règim de l’apartheid. El Comitè d’Amnistia va esdevenir una instància de control per evitar, diríem nosaltres, mals col·laterals:

*What interests are served by privileging this kind of truth? They are twofold. First, it elevates the status of the TRC process as the authoritative view. Second, it carries the positivistic interest in control; in this instance, control over this view of the past: ‘Here are the facts.’ As we have argued, this kind of truth is particularly prominent in the amnesty-related area. Dominated by the forensic frame, the amnesty report presents a largely factual account. There is surprisingly little on motives, despite the TRC brief. Furthermore, the AC report is mute on the issue of how its own procedures contributed to producing such facts.*⁶⁶⁹

666. *Ibid.*, p. 8.

667. *Ibid.*, p. 11.

668. *Ibid.*, pp. 22-23.

669. *Ibid.*, p. 24.

Aquest esquema de veritat estava pensat en concedir l'amnistia a canvi de confessar "els pecats". I segons els autors de l'informe, els perpetradors van rebre gairebé un tracte de favor. L'objectiu que perseguia la TRC era promoure la reconciliació. "La noció d'una justícia restauradora va pesar més que una justícia retributiva". I es pregunten: "el procés d'amnistia de la TRC ha ajudat a la reconciliació".⁶⁷⁰ A les conclusions, intentarem respondre la qüestió que plantegen Foster, Haupt i Beer.

1.3. Epistemologia de la ignorància

En la tradició sud-africana, hi ha un terme que expressa el compromís de pacificar una situació sense coacció: *ubuntu*. És a dir: "hi ha una necessitat de saber però no per venjança, una necessitat de reparar no de represàlia, una necessitat d'*ubuntu* no de persecució".⁶⁷¹ El concepte *ubuntu* pensa en la comunitat, no en el l'individu. És holístic.

Alex Boraine ho explica traslladant el concepte a les religions cristianes: "La meva humanitat resta incompleta sense la vostra. Sóc humà en la mesura que tu ho ets. I no m'hi puc sentir si resto isolat de la resta dels humans." Aquest concepte es repeteix a gairebé totes les grans religions: "Estimar-nos els uns als altres".⁶⁷² Segons Boraine, en tot el procés de la TRC "no hi va haver ni un sol cas de revenja, cap víctima o familiar va respondre amb la violència davant les grotesques històries relatades pels cossos de seguretat i altres perpetradors. I, pel que sé –afegeix– cap perpetrador va rebre una trucada de telèfon amenaçadora després de donar testimoni de morts i tortures".⁶⁷³

Per tant, el concepte de "reconciliació" està lligat a la moralitat. No és casual que els dos màxims responsables de la TRC fossin un arquebisbe anglicà i un ministre de l'Església Metodista. Però la reconciliació és possible si hi ha voluntat per totes dues parts. I tots els indicadors constaten que la minoria blanca no hi va participar.

Desmond Tutu: *Em preguntava si els blancs respondrien com un esperaria a aquell gest de magnanimitat que se'ls oferia. La comunitat blanca no n'hi va donar gaire, de*

670. *Ibid.*, p. 12.

671. BORAINÉ, Alex. *A country unmasked*. Op. cit., p. 425.

672. Evangeli de Sant Joan 14: 34-35.

673. BORAINÉ, Alex. *A country unmasked*. Op. cit., p. 293.

suport, i aquesta va ser una de les grans debilitats de la TRC, que no va atraure tants blancs com vam pensar que voldrien participar en la Comissió. I això va ser així en gran mesura perquè –sobretot en la comunitat dels afrikaans– hi havia molta hostilitat. Ells pensaven que la TRC posaria en pràctica una caça de bruixes, i que es mostraria esbiaixada a favor del Congrés Nacional Africà, es pensaven que seria una arma més per atacar els blancs.

Shirley Gunn: *També hi va haver molts blancs que s'ho van mirar des d'un segon pla i que avui dia asseguren que no tenien ni idea del que passava. Jo, de ben petita, ja veia el que passava, perquè el meu pare era metge, i la meva mare infermera. De ben petita ja veia les injustícies. I quan em vaig fer més gran, a alguns amics meus els obligaven a canviar de comunitat, en deien 'trasllat forçós'. La injustícia em va impressionar moltes vegades. No hi ha cap blanc que pugui dir de debò que no sabia el que passava. No hi ha cap persona intel·ligent que pugui dir això.*

Alex Boraine: *Tant de bo que pogués dir que molts blancs van acceptar i admetre la seva responsabilitat! Però la majoria simplement deien 'jo no sabia el que estava passant', 'jo no formava part del govern', 'no era un membre de la policia', 'jo no vaig matar ningú'. Però de fet, ells van donar suport a un sistema que es basava en l'apartheid. I això ho puc dir, sense reserves, perquè sóc un blanc sud-africà.*

Els testimonis que acabem d'exposar de Desmond Tutu, Shirley Gunn i Alex Boraine constaten que la minoria blanca sud-africana no va participar als treballs de la Comissió per la Veritat i la Reconciliació. La frase que resumeix el posicionament de la minoria blanca és "jo no sabia el que estava passant". És a dir, al·leguen ignorància. I aquesta va ser una de les mancances del procés de transició sud-africà que ha pesat, com veurem més endavant, en la dinàmica d'integració de l'actual Sud-àfrica.

Els blancs sud-africans clamen que ells no van conèixer el que estava passant durant l'apartheid i, per tant, la seva generació no en va ser responsable. Ara bé: el sistema racial de separació durant segles no podia funcionar sense l'activa o passiva cooperació dels blancs. És gairebé impossible no adonar-se de les entrades per separat per als "no blancs", l'ús exclusiu de platges, jardins, cinemes, restaurants, transports, etc. reservats a la minoria blanca.

Per entendre aquest clam de "no ho sabia" la Universitat de Witwatersrand està recopilant, des de l'any 2008, informació i testimonis sobre com va incidir l'experiència quotidiana de l'apartheid en tots els grups racials. Una de les crítiques que s'han fet a la TRC és que va focalitzar el coneixement del sistema de l'apartheid centrant l'atenció en les operacions de l'Estat i les gran violacions dels drets humans, però va ignorar el dia a

dia de l'apartheid. **The Apartheid Archive Project**⁶⁷⁴ vol preservar la textura de l'experiència col·lectiva i individual de l'apartheid per a les futures generacions i contrarestar la pèrdua de memòria.

La sociòloga Melissa Steyn, que forma part d'aquest projecte interdisciplinari, ha analitzat el concepte epistemològic de la ignorància a partir de la construcció que els blancs i negres sud-africans han creat des de la infantesa com a estratègia de domini, en el cas dels blancs, i de supervivència pel que fa als negres.⁶⁷⁵

El filòsof Charles Mills va concebre el terme "epistemologia de la ignorància" en el seu llibre **Racial Contract** (1997).⁶⁷⁶ Mills argumenta que el "contracte racial" és un metaacord i una sèrie d'actes que tenen com a objectiu el "no saber". És a dir, un acord per tergiversar la interpretació que es fa del món. Els que signen el contracte, en el cas sud-africà, són els blancs que interpreten que tenen, al seu abast, un grup racial subordinat i, per tant, explotable. "És un consentiment tàcit o explícit per mantenir l'ordre de supremacia blanca, la denominada 'whiteness'.⁶⁷⁷ Aquesta dimensió epistemològica esdevé: "una norma general, un malentès blanc, una tergiversació, evasió i autoengany en assumptes relacionats amb la raça".⁶⁷⁸

A partir d'aquesta definició, Steyn construeix el concepte de "contracte de la ignorància" que és "epistemològicament disfuncional i èticament reprovable".⁶⁷⁹ I té un important significat en la producció i el manteniment de la desigualtat social. Aquest no voler saber, aquesta voluntària ceguesa, era imbuïda des de la infantesa. Els nens i nenes blancs només es relacionaven amb els altres grups racials a través del contacte domèstic amb les criades o els jardiniers. Els respectaven però mai van tenir la curiositat de saber res més que el nom de pila d'aquests treballadors de sou baix.⁶⁸⁰

The child was mentored into repressing the impulse to question, thus minimizing opportunities for misgivings about the racial and political realities being played out in his home and beyond. It names one of the instruments, and effects, of this repression: denying the child the language with which to think the dynamics in which oppression, affec-

674. <http://www.apartheidarchive.org/site/index.php?>

675. STEYN, Melissa. "The ignorance contract: recollections of apartheid childhoods and the construction of epistemologies of ignorance" a: **Identities: Global Studies in Culture and Power**. Londres: Routledge, 2012, vol. 19, n.1, pp. 8-25. Consultable a: <http://dx.doi.org/10.1080/1070289X.2012.672840>

676. MILLS, Charles. **The Racial Contract**. Ithaca&Londres: Cornell University Press, 1997.

677. *Ibid.*, p. 14.

678. *Ibid.*, p. 19. En cursiva en el text original.

679. STEYN, Melissa. "The ignorance contract". Op. cit., p. 11.

680. *Ibid.*, p. 13.

*tion and indifference are ambivalently enmeshed, foreclosing the child's subjectivity into a world where the other's reality is hardly known or even entirely absent.*⁶⁸¹

És aquesta indiferència sistemàtica, aquest reprimir l'impuls de preguntar, el que allunya i aïlla la minoria blanca de la realitat que l'envolta. És una deliberada "conspiració de silenci"⁶⁸² que garanteix el control de la societat, la supremacia blanca i la supervivència d'una minoria enfrontada a una majoria negra.

Un altre element que incideix en desconèixer i confondre la realitat és la caricaturització que es feia de la parla, la gestualitat, la manera de caminar de la comunitat negra (el cinema en va ser un gran aliat) que va produir una sèrie d'estereotips racistes interioritzats pels infants i els joves blancs.⁶⁸³

Però alhora que els blancs firmaven el "contracte d'ignorància" per conveniència, comoditat i privilegis; la comunitat *coloured*, segons els testimonis recollits per Steyn, també "interioritzava la ignorància":

*Despite the awareness of the inequities and indignities suffered, my parents like many of my peers parents remained resolutely opposed to politics and political discussion. In part they feared for the lives of their children, but it became painfully clear that they could not contemplate an alternative to being governed by anyone else that white people. Besides, the elders would be heard saying, "the white government has been good to us, look how badly they have treated the blacks' intimating that coloured people should be thankful for the relatively marginal way they were being discriminated against.*⁶⁸⁴

És a dir: la minoria *coloured* exhortava els seus fills a no discutir de política (clam que, des de l'òptica catalana, no era una recomanació estranya) i a defensar els pocs privilegis que el sistema de l'apartheid els concedia enfront la marginació total de la majoria negra.⁶⁸⁵ Aquesta majoria també practicava la "ignorància protectora":

*Probably most of the varieties of ignorance within the black community appear to be protective ignorance, evident particularly in intergenerational dynamics in the archives. Parents would protect their children from the pain of full knowledge of the indignity imposed upon their lives under the apartheid regime.*⁶⁸⁶

Quan els joves van començar a manifestar-se i a participar en revoltes anti-apar-

681. *Ibid.*, p. 14.

682. *Ibid.*, p. 17.

683. *Ibid.*, p. 15.

684. *Ibid.*, p. 19.

685. *Ibid.*, p. 18.

686. *Ibid.*, p. 19.

theid, a la dècada dels anys vuitanta, van amagar la seva activitat política al pares. Van entendre perfectament quina era la norma no escrita: el silenci protector.

La conclusió a la qual arriba Melissa Steyn és que la població opressora necessitava la ignorància per mantenir els seus privilegis i no qüestionar l'ordre establert i que la població oprimida necessitava construir la seva pròpia estratègia de silenci per poder resistir les injustícies i la ignomínia davant dels seus fills. Aquests silencis aïllaven totes dues comunitats.⁶⁸⁷

Aquest “contracte d'ignorància”, aquesta contramemòria, pot ser una explicació per entendre la no participació de la minoria blanca en els treballs de la TRC i en el present de les relacions interracials a Sud-àfrica perquè hi ha una íntima relació entre identitat blanca, memòria blanca i amnèsia blanca respecte les víctimes “no blanques”.

1.4. Capitalisme racial

Si el col·lectiu blanc va ignorar la crida de la Comissió Veritat i Reconciliació, perquè no se sentia compromesa, la TRC va ignorar els altres grans “beneficiaris” del capitalisme implementat a Sud-àfrica durant cent cinquanta anys: el sector empresarial i de negocis. El professor d'economia Sampie Terreblanche, un dels més reputats acadèmics afrikaner, va posar l'accent a ***A History of Inequality in South Africa 1652-2002*** (2002) en la continua col·laboració entre les corporacions i les organitzacions empresarials, d'una banda, i el règim colonial i de l'apartheid, de l'altra. Terreblanche considera que la Comissió no va contemplar la llarga història d'explotació de la mà d'obra negra sobre la qual es va basar el “sistema capitalista racial”.⁶⁸⁸

Dumisa Ntsebetza: *Per desgràcia, a Sud-àfrica, el capitalisme i el creixement del capital, també va prendre dimensions racials. Per això, quan combatíem, l'anomenàvem: 'capitalisme d'apartheid'. Perquè els que es feien enormement rics eren blancs, i els que no tenien res –justament perquè no se'ls permetia tenir res: no podien tenir propietats, ni negocis– eren negres. I, per tant, si es tracta un tema també es tracta l'altre. Aquesta empresa, la meua empresa, ha tingut per primer cop un director negre després de 105 anys d'existència. Jo sóc el primer director [negre] en els 105 anys d'existència d'aquesta empresa. Això explica una història molt llarga.*

687. *Ibid.*, p. 21-22.

688. TERREBLANCHE, Sampie. ***A History of Inequality***. Op. cit., p. 129.

De fet, la Comissió només va dedicar tres dies d'audiències públiques a tractar el tema de la responsabilitat empresarial en la violació dels drets humans. I no totes les empreses citades van atendre el requeriment de comparèixer:

*Only the white Mineworkers' Union and the South African Agricultural Union refused to participate. A few (most notably the National Council of Trade Unions or NACTU) failed to provide their promised submissions. Others did not respond to the invitation. Most notable amongst these were the multinational oil corporations (which were the largest foreign investors in South Africa) and predominantly white labour organisations, such as the Typographical Union, the Public Servants Association and the United Workers Union of South Africa.*⁶⁸⁹

La TRC, en les seves conclusions, classificava les empreses segons la relació que tenien amb el règim de l'apartheid.

- Empreses que es beneficiaven dels baixos costos laborals i l'explotació de mà d'obra: la mineria i l'agricultura.
- Empreses que participaven directament en les activitats repressores subministrant equipaments, logística i fons energètiques: armes, cotxes blindats, ordinadors, etc.
- Empreses "normals" que operaven en el context i segons les lleis de l'apartheid.⁶⁹⁰

També la TRC va recollir el testimoni d'empreses liderades per sud-africans anglesos que es van sentir discriminats per les polítiques del Partit Nacional (NP) a favor dels afrikaner. Per exemple: quotes de pesca, mineria, concessió d'exportació de vins, contractes governamentals i tota mena d'informació privilegiada. Ara bé, aquesta situació de favoritisme va canviar quan l'NP va prioritzar les empreses que cooperaven en el complex industrial militar.⁶⁹¹

Terreblanche, que va participar en els treballs de la TRC com especialista i assessor en temes de desigualtat, considera que la Comissió va tractar molt superficialment les implicacions econòmiques del sistema total de l'apartheid. "Donar la impressió –assegura Terreblanche– que hi podia haver activitat econòmica 'normal' en una societat 'anormal' és ignorar allò que és obvi: els negres no van tenir cap oportunitat de prosperar en una sistema polític i econòmic sense llibertats".⁶⁹² "La TRC va perdre l'oportunitat de fer

689. *TRC. Report* (1998) Op. cit., vol. 4, pp. 18-19.

690. *Ibid.*, pp. 24-25.

691. *Ibid.*, pp. 31.

692. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality*. Op. cit., p. 129.

arribar un missatge clar i contundent a les corporacions, individualment i col·lectivament, de la seva directa responsabilitat en la pobresa de la majoria de la població negra”.⁶⁹³

La TRC va recomanar que el sector industrial i de negocis compensés voluntàriament la població negra pels desavantatges que havia viscut durant l'era de l'apartheid i exhortava les empreses a “jugar un gran paper en la reconstrucció i desenvolupament de programes”.⁶⁹⁴ Terreblanche qüestiona el terme “voluntàriament” tenint en compte que l'explotació dels negres no va ser un fet voluntari. Recordem que les empreses no van contribuir de manera substancial a nodrir el Fons Presidencial dedicat a indemnitzar les víctimes.

Un altre dels retrets que fa Terreblanche és que la TRC només va investigar trenta-quatre anys dels tres-cents cinquanta de dominació blanca. Aquesta focalització no ha ajudat el procés de reconciliació, com tampoc ha restaurat la justícia social. Allò que és qüestionat –apunta Terreblanche– és el concepte de “veritat” perquè la TRC es va plegar a les negociacions formals i informals i als imperatius del nou Estat Sud-africà: “la idea de ‘veritat’ va ser ‘manufacturada’ per les elits del nou poder de l'ANC”.⁶⁹⁵ I conclou, recollint una expressió de Amadiume Abdullahi: “Mentre el compromís polític és justificable, el compromís moral i intel·lectual no ho és”.⁶⁹⁶

693. *Ibid.*, p. 131.

694. **TRC. Report** (1998). Op. cit., vol. 2, p. 57.

695. TERREBLANCHE, Sampie. **A History of Inequality**. Op. cit., p. 126.

696. AMADIUME, I. ABDULLAHI, A (ed.) **The politics of memory: truth, healing and social justice**. Londres: Zed Books, 2000, pp. 177-178.

2. Equitat i reconciliació

2.1. Democràcia, societat i memòria

El concepte de “reconciliació” va ser definit per James Gibson com un procés d’acceptació interracial, tolerància política i suport als principis i institucions.

- *Interracial reconciliation: defined as the willingness of people of different races to trust each other, to reject stereotypes about those of other races, and generally to get along with each other.*
- *Political tolerance: the commitment of people to put up with each other, even those whose ideas they thoroughly detest.*
- *Support for the principles (abstract and applied) of human rights including the strict application of the rule of law and commitment to legal universalism.*
- *Legitimacy: in particular, the predisposition to recognise and accept the authority [of] the major political institutions of the New South Africa.*⁶⁹⁷

A partir d’aquesta definició, l’Institute for Justice and Reconciliation (IJR) de Ciutat del Cap, institució hereva de la TRC, va començar l’any 2000 una important tasca prospectiva sobre com avançava l’esperit de reconciliació i la superació del règim de l’apartheid entre la població.⁶⁹⁸

El primer que va voler saber l’IJR era què significava per als sud-africans el terme “reconciliació”. Durant l’octubre i novembre de l’any 2002, abans de l’informe final de la TRC, l’IJR va entrevistar 3.491 persones majors de 15 anys, amb una representació proporcional a la composició ètnica de la població als centres urbans i a les àrees rurals. La pregunta que formulava era: –Què entén vostè per la paraula “reconciliació”? Un 30 per cent dels entrevistats no van saber donar cap resposta. La resta va contestar: perdó (23%), unitat (16%), pau (13%), integració racial (10%), oblidar el passat (9%), cooperació (5%), acceptar el passat (5%), acceptar la diferència (5%), desenvolupament social i econòmic (4%), valors (3%), la fi del racisme (2%) i drets humans (2%).⁶⁹⁹

697. GIBSON, James L. **Overcoming Apartheid: Can truth reconcile a divided nation?** Ciutat del Cap i Nova York: HSRC Press/Sage Foundation, 2004, p. 4.

698. **The SA Reconciliation Barometer. Tracking Socio Political Trends.** Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2003, vol. 1, cap. 1-4. Consultable: <http://reconciliationbarometer.org/volume-one-2003/>

699. *Ibid.*, vol 1, cap. 1, p. 2.

El baròmetre va posar atenció en els contactes reals que hi havia entre els grups ètnics a Sud-àfrica. El resultat, 10 anys després de la fi de l'apartheid, va ser descoratjador: el 26 per cent va contestar que no es relacionava mai en el treball o en situacions quotidianes i un 24 per cent, gairebé mai. També se'ls va preguntar si hi havia interrelació social (per exemple: si visitaven o rebien a casa amics d'altres ètnies): el 46 per cent va respondre mai i un 23 per cent, gairebé mai. I, malauradament, aquest patró es repetia en situacions favorables, com podia ser la Universitat. Entre els grups blanc, *coloured* i indi hi havia contactes més freqüents que amb el grup de sud-africans negres.⁷⁰⁰ El baròmetre del 2003 va arribar a la conclusió que el patró dominant continuava sent la segregació i, molt especialment, el de la majoria negra. Si bé, aquest aïllament responia a un fet involuntari: els sud-africans negres vivien majoritàriament en *townships*, en zones degradades annexes a les ciutats.⁷⁰¹

Vint anys després de la fi de l'apartheid l'Institute for Justice and Reconciliation ha tornat a fer balanç de la situació a Sud-àfrica i l'evolució que s'ha produït sobre els temes de política cultural (confiança en les institucions), reconciliació i memòria. El resultat és l'informe **SA Reconciliation Barometre 2014** (SARB)⁷⁰² que reflecteix una dècada de canvis (2003-2013), percepcions i experiències sobre la reconciliació per encarar el futur. El baròmetre s'ha basat en una mostra de 3.590 persones (1.989 d'àrees urbanes i 1.601, rurals). Les entrevistes s'han fet a la població major de 15 anys, distribuïda per les nou províncies, en sis llengües (anglès, afrikaans, zulu, sotho, xosa i tswana) i durant el període de març i maig del 2013.⁷⁰³

El capítol de la política cultural⁷⁰⁴ mesura la confiança que els sud-africans tenen amb els líders polítics i el sistema institucional, així com també la seva identitat de grup i el desig d'una Sud-àfrica unida. Davant la pregunta: –Desitja una Sud-àfrica unida amb tots els grups que la formen? L'any 2003, el 72,9 per cent responia afirmativament, mentre que només el 55 per cent, ho feia el 2013. Sobre el tema d'identitat individual i col·lectiva, els entrevistats podien triar entre tretze diferents possibilitats: llengua, ètnia, raça, classe social, veïnatge, religió, identitat sud-africana, club esportiu, treball o escola, edat, identitat africana i gènere.

700. LOMBARD, Karin "Half of SA: No Contact with Other Races" a: **The SA Reconciliation Barometer. Tracking Socio Political Trends**. Op. cit., vol.1, cap. 4, p. 1.

701. *Ibid.*, p. 2.

702. WALE, Kim. **SA Reconciliation Barometer 2003-2013**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2014. Consultable a: <http://www.ijr.org.za/publications/recbar2014.php>

703. *Ibid.*, p. 12.

704. *Ibid.*, pp.15-19.

Les quatre primeres identitats escollides al 2003 i al 2013 han estat llengua, raça, ètnia i identitat sud-africana, però s'observen canvis en l'ordre de preferència. Mentre que el concepte de llengua augmenta com primer element d'identificació, 23,2% (2013) i 20,4% (2003), la raça ocupa el segon lloc de la taula amb un 13,4% (2013) i un 11,8% (2003), en detriment del factor comunitari de l'ètnia 15% (2003) i 11,1% (2013). Respecte el tema de la identificació amb la nació sud-africana, els entrevistats han mostrat un allunyament en els darrers deu anys: del 11,2% (2003) han passat al 7,1% (2013).⁷⁰⁵

És a dir, que la llengua és el factor determinant per gairebé un quart de la població entrevistada, seguida a distància per l'associació amb la raça. S'observa, en canvi, una disminució notable del desig d'una identitat comuna sud-africana que ja registrava uns nivells d'identificació molt baixos. Vint anys de democràcia no han contribuït a donar entitat al concepte de nació comuna, més aviat els sondejos expressen un major distanciament. Aquests resultats també poden interpretar-se com un compromís més crític i honest amb la política d'identitat racial.

L'altre element que s'analitza en aquest capítol és la confiança entre els grups racials. La confiança interracial és un concepte cultural que ajuda a entendre la cohesió social en un país que ha passat pel colonialisme i l'apartheid. I el resultat és esperançador. Les dades constaten que ha disminuït la desconfiança entre els grups en un 12,5 per cent: del 40,6 per cent (2003) al 28,1 per cent (2013). I aquests nivells són similars tant si es tracta de població jove (15-29 anys) com adulta.⁷⁰⁶ El grup que mostra més desconfiança és el dels sud-africans negres (32%) si bé s'ha reduït en 15 punts el percentatge respecte al 2003 (47%). Els blancs situen la seva desconfiança en un 17,7 per cent, els asiàtics/indis en un 14,8 per cent i els *coloured* en un 10 per cent.⁷⁰⁷

I el darrer concepte mesurat en el capítol de la política cultural per a la reconciliació és el grau de confiança que els sud-africans tenen amb els seus polítics i institucions. És aquest un factor important perquè pivota sobre la legitimitat de les institucions i la salut democràtica del país. En el report del 2003, aquests conceptes no hi figuraven, i la comparativa es fa a partir de les dades recollides des del 2006. Doncs bé: les institucions que han patit més descrèdit són la presidència que ha passat del 77 per cent (2006) al 55,1 per cent (2013); el govern del 73,1 per cent al 54,5 per cent; i el parlament del 69,4 per cent al 54,5 per cent. Els governs locals ja mostraven poca cre-

705. *Ibid.*, p. 15.

706. *Ibid.*, p. 16-17.

707. *Ibid.*, p. 17.

dibilitat el 2006 (50,3%) però és l'únic barem que experimenta un augment en positiu (54,5%) el 2013.

Més de la meitat de les persones entrevistades no confien tampoc en els seus líders polítics (48,3%) ni en la tasca del Parlament (48,9%). En canvi, les institucions públiques més valorades són les religioses (67%) i les de protecció social (64%). Mentre que els partits polítics (46,2%) i la policia (47,9%) són les que menys confiança desperten entre la població consultada.⁷⁰⁸ Per grups racials, els negres són els que mostren més confiança en el lideratge (53,8%), mentre que els blancs (27,2%), *coloured* (32,7%), i asiàtics/indis (39,7%) són els que menys. Però amb una diferència, mentre els blancs han incrementat el seu nivell de suport als líders polítics amb 6,7 punts percentuals entre 2006 i 2013, els negres l'han reduït en un 8,7 per cent.⁷⁰⁹ Tot i així, el grup que mostra més desil·lusió i frustració, en tots els indicadors, és el *coloured*.⁷¹⁰

El capítol quatre sobre la reconciliació racial⁷¹¹ mostra una millora en la socialització i els contactes interracials des del 2003. Si bé el segment de la població amb més precarietat i pobresa continua exclòs en el procés d'integració social. Per mesurar el concepte de reconciliació racial s'han tingut en compte dues variables: les converses formals i informals entre grups i la socialització interracial. El percentatge de sud-africans que sovint o gairebé sempre parlen amb algú d'un altre grup ha augmentat d'un 25,5 per cent (2003) al 33,1 per cent (2013). I també ha fet un bon repunt el tema de la socialització: 10,4 per cent (2003) al 23,4 per cent (2013).⁷¹² Són les classes mitjanes les que han fet créixer els percentatges, però alhora augmenta la fractura amb les classes més pobres. Majoritàriament els pobres a Sud-àfrica són negres.⁷¹³ En canvi, els blancs i els asiàtics/indis se situen en els nivells més alts de riquesa. A les ciutats, la integració de la població negra és molt més alta, l'exclusió es dona en els *townships* i a les àrees rurals. Per tant, segons el baròmetre de la reconciliació, l'herència de l'apartheid, la negació de la propietat i una deficient formació de qualitat són factors que allunyen la meitat de la població negra de la possibilitat d'ascens social. En canvi, les minories *coloured* i índia, com ja hem analitzat, tot i patir igualment l'apartheid van tenir un tracte menys rigorós que els va permetre avançar socialment i econòmicament. Les dades confirmen que cada cop més

708. *Ibid.*, p. 18.

709. *Ibid.*, p. 19.

710. *Ibid.*, p. 20.

711. *Ibid.*, pp. 21-26.

712. *Ibid.*, p. 21.

713. *Ibid.*, p. 22.

la fractura social entre classes socials és més gran. Com passa, però, arreu del món, i que estudiarem amb atenció a l'apartat dedicat a "Discriminació econòmica".

Per mesurar el futur de la reconciliació entre grups racials, el baròmetre preguntava sobre quatre possibles escenaris d'integració en el marc de la mateixa classe social: matrimonis interracial, integració escolar, veïnatge interracial i integració laboral. L'aprovació de matrimonis mixtes es manté estable entre 2003 (47,4%) i 2013 (47,5%). La integració escolar és la que té major aprovació, si bé ha experimentat un descens: ha passat del 66,7 per cent al 59,3 per cent en una dècada. Els nivells d'aprovació de la integració veïnal i laboral es mantenen estables amb un increment d'un 3,9 per cent: 52,6 per cent (2003) i 56,5 per cent (2013).⁷¹⁴ Per grups racials, la minoria blanca ha triplicat l'aprovació de matrimonis mixtes del 13,1 per cent (2003) ha passat al 35,1 per cent (2013). En canvi, els negres i els asiàtics/indis es mostren menys favorables que fa deu anys: els negres han passat del 51,4 per cent al 48,9 per cent; i els asiàtics/indis, del 55 per cent al 50,8 per cent. Però on s'observa un canvi més notable és en la minoria *coloured*: 65,1 per cent (2003) al 45,5 per cent (2013).

Resumint: mentre la minoria blanca ha millorat els seus nivells d'integració interracial (matrimonis, escoles, veïnatge), la minoria *coloured* té una percepció més negativa del que ha suposat la integració. I aquesta percepció es manifesta en un descens d'aprovació en tots aquests escenaris.⁷¹⁵

L'últim capítol del baròmetre de la reconciliació aborda la qüestió de la memòria del passat.⁷¹⁶ Les dades constaten que la memòria sobre el que va representar l'apartheid és ara més difusa, malgrat que aquest llegat continua present en les relacions socials entre els grups i la situació econòmica del país. El percentatge de sud-africans que estan d'acord amb l'afirmació "l'apartheid va ser un crim contra la humanitat" s'ha reduït en 10 punts: el 86,5 per cent, (2003) i el 76,4 per cent (2013). Les respostes que donen els blancs i la resta de la població no són coincidents: el 52,8 per cent dels blancs està d'acord amb l'enunciat; el 70,4 per cent dels *coloured* es mostra favorable; els asiàtics/indis, en un 77 per cent; i el 80,9 per cent dels negres consideren l'apartheid un crim contra la humanitat. Tots els grups han rebaixat el nivell d'aprovació: blancs (17,5%), *coloured* (21,8%), asiàtics/indis (11,6%) i els negres (8%).⁷¹⁷

714. *Ibid.*, p. 25.

715. *Ibid.*, p. 26.

716. *Ibid.*, pp. 29-33.

717. *Ibid.*, p. 30.

Quan se'ls pregunta si l'apartheid va ser un sistema injust, inhumà i criminal 5 de cada 10 sud-africans blancs estan d'acord; 7 de cada 10 *coloured* i asiàtics/indis; i 8 de cada 10 sud-africans negres. La següent qüestió que es planteja és si el sistema de l'apartheid ha condemnat a la població negra a la pobresa: 3 de cada 10 blancs estan d'acord; 6 de cada *coloured*; 7 de cada asiàtics/indis; i 8 de cada 10 sud-africans negres. I, finalment, davant la possibilitat que el govern doni suport i compensació a les víctimes de violacions de drets humans durant l'apartheid: només 3 blancs de cada 10 està d'acord; del col·lectiu *coloured*, 5 de cada 10; i dels asiàtics/indis i negres, 6 de cada 10.⁷¹⁸

De tot aquest baròmetre que mesura l'estat de la qüestió sobre la reconciliació en els termes polítics, socials i memorialístics, se'n poden extreure algunes conclusions⁷¹⁹ que donen una radiografia de la societat sud-africana i dels avenços que s'han fet durant el període democràtic.

En primer lloc, els sud-africans han mostrat molt poc interès a identificar-se amb una nació sud-africana en comú. El consell editor del baròmetre considera que aquest allunyament pot respondre a la poca credibilitat que té el discurs polític quan apel·la a la "nació" i a la "unió dels sud-africans". Un discurs que no aborda l'enorme i creixent desigualtat entre grups racials. Les diferències entre grups racials i la desigualtat econòmica continua sent un obstacle per cohesionar la societat. A més, les conclusions del SARB consideren que la idea d'una nació "unificada" no és necessàriament favorable a la reconciliació, ja que es podria interpretar com una política d'assimilació. Les dades indiquen el potencial per configurar, el que nosaltres denominaríem una "identitat plural", feta de diversos mosaics. El baròmetre també posa de manifest que els moments de major integració interracial i d'identificació nacional han coincidit amb dos moments històrics: el període de major creixement econòmic (2006) i la celebració del Mundial de Futbol de l'any 2010. Com diu un dels ciutadans blancs entrevistats: "Necessitem una World Cup cada any".⁷²⁰

Tot i que els índexs de socialització i relació interracial han millorat, també el baròmetre ha posat de manifest que memòria i integració són conceptes que van lligats. La minoria blanca necessita negar l'injustícia de l'apartheid, és una manera de no qüestionar-se la seva responsabilitat. I aquesta "desmemòria", aquest "contracte de silenci", a

718. *Ibid.*, pp. 32-33.

719. *Ibid.*, pp. 35-37.

720. *Ibid.*, p. 37.

més de continuar ostentant els nivells de privilegi i riquesa més alts, condiciona la seva feble integració.⁷²¹ La minoria *coloured*, que ha mostrat un increment de la frustració i de la desil·lusió en el procés d'integració, respon –segons el baròmetre– a la “política de la zebra”, és a dir, el focus polític a Sud-àfrica s'adreça a la majoria negra i a la minoria blanca. Els *coloured* se senten marginats i exclosos, tot i que també van lluitar juntament amb la població negra per conquerir la llibertat.⁷²²

En començar aquest capítol, citaven allò que definia, segons James Gibson, la reconciliació: acceptació interracial, tolerància política i suport als principis i institucions. Gibson i Amanda Gouws van concretar aquests principis sota una denominació en comú: “la cultura de la tolerància”.⁷²³ Segons aquests autors, els ciutadans sud-africans tenen una pobre concepció del que és la “tolerància”, un requisit imprescindible de les societats democràtiques. Per tenir-ne, cal haver aprofundit en els valors, les creences i les actituds des de l'escola i formar part d'una societat equitativa però “la majoria dels sud-africans tenen una educació pobre i són desesperadament pobres”.⁷²⁴

*South Africa is one of the most polyglot countries in the world; race is certainly important in South Africa, but so too are language, ethnicity, class and ideology. South Africa has no hope of ever becoming homogeneous; the South Africa 'pot' will never 'melt'. The only viable strategy for survival in South Africa is therefore tolerance towards the political views of others.*⁷²⁵

Per tant, Gibson i Gouws proposen treballar els valors des de l'escola, crear una societat civil que fomenti el reconeixement de l'altre i una implicació personal en els afers polítics. La tolerància és l'antídot per apaivagar els conflictes d'una societat dividida i l'eina fonamental per consolidar la democràcia. Malgrat el pessimisme que acompanyen moltes de les teories sociològiques sobre la gairebé impossibilitat de transformar una ciutadania intolerant a tolerant, els autors creuen que la societat sud-africana pot canviar gràcies a un control efectiu de la Justícia contra la intolerància i la credibilitat de les institucions. Els estris per aconseguir-ho són la persuasió i la deliberació.⁷²⁶ Obrir un gran debat que pivoti sobre el respecte a l'altre, encara que aquests “altres” no tinguin res en comú amb el “nosaltres”. I, evidentment, una redistribució equitativa de la riquesa.

721. *Ibid.*, p. 36.

722. *Ibid.*

723. GIBSON, James L. GOUWS, Amanda. ***Overcoming Intolerance in South Africa. Experiments in Democratic Persuasion***. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

724. *Ibid.*, p. 5.

725. *Ibid.*

726. *Ibid.*, p. 11.

Resumint: el futur de Sud-àfrica dependrà de saber construir un país amb diversitat d'identitats, llengües i ètnies; tolerant i respectuós amb aquesta diversitat; i una millora de les condicions de vida de tots els sud-africans. Com apunta Kenneth Lukuko, a la introducció del baròmetre: "amb la mort de Nelson Mandela ha arribat el moment de deixar d'idealitzar la reconciliació per construir una època més desafiant, honesta i realista. Ha arribat l'hora de fer front a les contradiccions que sempre han estat presents en tot el procés de reconciliació".⁷²⁷ Per construir aquest futur i sostenir el "miracle" de la reconciliació, el baròmetre considera que Sud-àfrica ha de fer una transformació radical i imperativa de les condicions socioeconòmiques de la majoria negra i treballar amb intensitat la memòria del passat.

2.2. Llengua, gènere i tradició

En el capítol anterior, hem pogut observar com el tema de la llengua i la raça eren els factors amb els índexs més alts d'identificació personal. El tema de la llengua a Sud-àfrica és també una qüestió sensible. La Constitució del 1996 protegeix explícitament els drets de les comunitats culturals, religioses i lingüístiques. Com també els drets consuetudinaris tradicionals. Si bé hi ha una ampla majoria que accepta la diversitat lingüística, el tema de les institucions tradicionals aixecà una viva controvèrsia.

La Constitució del 1910 reconeixia únicament l'anglès i el neerlandès (després, afrikaans) com llengües oficials. Mentre que la Sud-àfrica postapartheid té onze llengües oficials: afrikaans, anglès, ndebele, sotho del nord, sotho, swati, tsonga, tswana, venda, xosa i zulu. Tret de l'afrikaans i l'anglès, la resta de llengües pertanyen al domini lingüístic del bantu que és present a tota l'àrea subtropical del continent africà. La Constitució sud-africana exhorta el govern a protegir i promoure l'ús de les llengües originals:

*Recognising the historically diminished use and status of the indigenous languages of our people, the state must take practical and positive measures to elevate the status and advance the use of these languages.*⁷²⁸

A més, també es protegiran i respectaran les llengües d'altres comunitats culturals i religioses: portuguès, urdú, hindi, grec, alemany, tàmil, àrab, hebreu, sànscrit, khoi, nama i san.⁷²⁹ Si bé, l'anglès és la llengua franca a tot Sud-àfrica, cada província ha de

727. **SA Reconciliation Barometer 2014**. Op. cit., p. 9.

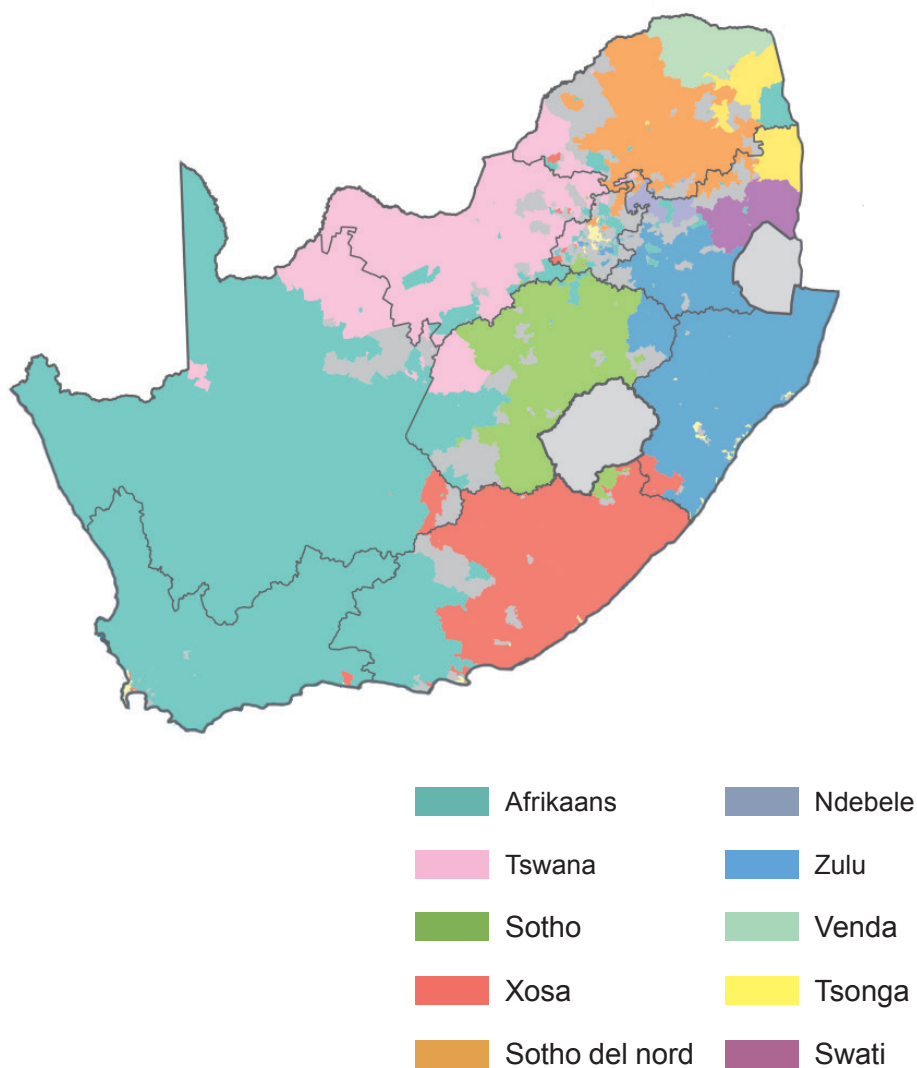
728. *Constitution of the Republic of South Africa, 1996* (Act 108). Op. cit., cap. 1, art. 6.

729. *Ibid.*

tenir dues llengües oficials en funció del seus parlants, però l'administració municipal funciona només amb una i les llengües africanes gairebé mai s'utilitzen a l'administració pública.

Per poder plantejar la discussió al voltant de la llengua i el dret consuetudinari seguirem els treballs d'investigació d'Ineke van Kessel i Barbara Oomen⁷³⁰ del Centre d'Estudis Africans de Leiden (Països Baixos).

Mapa 5. Distribució de les llengües majoritàries per província (2011)⁷³¹

730. KESSEL, Ineke van, OOMEN, Barbara "One Chief, One Vote": The Revival of Traditional Authorities in Post-Apartheid South Africa" a: *African Affairs*. Oxford: Oxford University Press, oct. 1997, vol. 96, n. 385, pp. 561-585. I KESSEL, Ineke van. "Rainbow nation' la diversidad lingüística y los derechos culturales" a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., pp. 49-53.

731. Font: "Race, Ethnicity and Language in Sout Africa" a: *Guide to the 2014 South African Election*. Consultable a: <https://welections.wordpress.com/guide-to-the-2014-south-african-election/race-ethnicity-and-language-in-south-africa/>

Kessel considera que “reconèixer nou llengües vernacles africanes és molt artificial i, de fet, segueix les demarcacions de l'Estat de l'apartheid”.⁷³² Per tant, el que havia estat abans de la colonització un terreny mòbil i fluid, seguint els processos migratoris, l'Estat colonial va classificar rígidament les ètnies, les llengües i va petrificar el dret tradicional. I aquesta categorització –com hem vist– continua sòlidament instal·lada en la mentalitat sud-africana. Si intentem posar nombre a la quantitat de parlants de cada llengua el resultat és: el 23 per cent del sud-africans tenen el zulu com llengua materna; el xosa és la primera llengua d'un 17 per cent, mentre que el 13 per cent parla afrikaans a casa. L'anglès és l'idioma d'un 8 per cent i el tsonga i el ndebele el parlen un 4 i 1,3 per cent, respectivament.⁷³³

Els estudiants de primària han d'aprendre dues llengües i gairebé sempre l'anglès forma part del currículum escolar. A partir de l'any 2014, les escoles també estan obligades a incloure una llengua africana. El tema de debat se centra en la impossibilitat de tenir, ara per ara, prous professors en llengües africanes per promocionar el multilingüisme i el paper que ha de tenir l'afrikaans. Molts sud-africans consideren aquesta llengua criolla el llenguatge de l'apartheid: “resultaria molt irònic –apunta Kessel–, que una política lingüística que té com objectiu promoure les llengües africanes autòctones acabés per beneficiar la posició de l'afrikaans. Però la història sud-africana no està exempta de paradoxes.”⁷³⁴

Els descendents d'aquells primers colons neerlandesos tenen l'afrikaans com el símbol de la seva identitat. Totes les constitucions de l'era apartheid el protegien i era assignatura obligatòria a la secundària. Però no només la minoria blanca el té com a llengua materna, també és la primera llengua dels *coloured*. En canvi, la política dels bantustans va anar acompanyada de tot de mesures per crear una educació bantu que allunyés la població negra del domini de les llengües oficials, anglès i afrikaans. El govern de Pretòria va crear la Bantu Radio el 1960, que depenia de la South African Broadcasting Corporation (SABC) de propietat estatal. La ràdio, en diferents llengües autòctones, va tenir una gran popularitat i va donar a conèixer autors, poetes, periodistes, etc. Per això, aquest va ser el mitjà prioritari que es va utilitzar per promoure les tasques de la TRC i transmetre en directe les audiències públiques.

El canal públic SABC ofereix actualment informació en els onze idiomes oficials i, també, dona servei a la comunitat índia. La que convoca més audiència, 6.380.000

732. KESSEL, Ineke van. “Rainbow nation”. Op. cit., p. 50.

733. *Ibid.*

734. *Ibid.*

d'oients, és la que emet en zulu. I el canal en afrikaans té uns dos milions d'oients setmanals.⁷³⁵ El problema de les emissions en llengües africanes autòctones és que no recull tants ingressos publicitaris com les emissions en anglès. Si la història de la ràdio en llengües autòctones ha estat un èxit, l'experiència de la televisió ha decebut. Keller constata que "les hores de màxima audiència són en anglès i, en menor mesura, en afrikaans".⁷³⁶ En canvi, la premsa en zulu és centenària i emergeixen noves publicacions que han de competir en una situació de crisi del sector i amb un menor nombre de lectors. La conclusió a la qual arriba Kessel és que els drets lingüístics d'un grup no ha de fer-se a costa d'un altre, si bé la rivalitat es troba en l'accés als recursos públics i publicitaris sempre reduïts.⁷³⁷

L'altre tema que també ha suscitat controvèrsia és si el dret consuetudinari, recollit a la Constitució del 1996, ha de prevaler sobre el valors universals, també afirmats a la Constitució, tal com defensen els caps tribals. Segons el dret tradicional, les dones africanes depenen tota la seva vida del tutor masculí: pare, marit, germà o, en última instància, fill. No poden obrir un compte bancari, contractar un préstec, comprar propietats o reclamar una herència sense el vistiplau del seu tutor. Durant el període preelectoral, els líders tribals volien imposar la seva llei però una coalició de dones sud-africanes de les àrees rurals va organitzar una contraofensiva i va amenaçar de boicotejar les eleccions. Kessel i Oomen van estudiar el capteniment de les autoritats tradicionals durant el període 1994 i 1999. Situem, primer, la magnitud del problema:

*About 40 percent of the people of south africa and 17 percent of its territory are ruled by traditional authorities. these 17 million subjects of chiefly rule are governed by about 800 traditional leaders.*⁷³⁸

En l'era de l'apartheid, els líders tribals dels bantustans tenien molt poca credibilitat per la seva obediència a les normes dictades pel govern de Pretòria. Durant el període de negociacions, la vella autoritat tribal va intentar fer una síntesi entre valors tradicionals i valors universals:

Thus, chiefs project themselves as guardians of African custom, but simultaneously as pioneers of rural development. They campaign for the establishment of a House of Traditional Leaders based on the model of the British House of Lords and demand simultaneously that their representation in this House ought to be based on the democratic

735. *Ibid.*, p. 51.

736. *Ibid.*, p. 52.

737. *Ibid.*

738. KESSEL, Ineke van, OOMEN, Barbara. "One Chief, One Vote". Op. cit., p. 561.

principles advocated by liberation movements. The principle of 'One Man, One Vote', after having gone through the non-sexist phase of 'One Person, One Vote', is being transformed by some traditional leaders into the 'time-tested' principle of 'One Chief, One Vote'.⁷³⁹

El 1986, el règim de l'apartheid posava fi a la Llei de Pas que alliberava la població negra de la seva adscripció obligada a un bantustan i permetia la lliure circulació pel país. Aquest fet té dues conseqüències importants: els líders tribals perden influència i control sobre la població que administraven, molt sovint de manera arbitrària (impostos, permís de treball lliure, etc) i l'enorme creixement dels townships, zones residencials degradades sense serveis bàsics. Hi ha una gran migració de les zones rurals a les zones urbanes. Paral·lelament els joves dels bantustans se sumaran a la lluita contra l'apartheid sota el paraigua de l'United Democratic Front (UDF). La pèrdua del control al territori i la lluita per l'alliberament, farà que molts líders tribals es posicionin contra el procés democràtic col·laborant amb el règim de Pretòria.

Faced with these challenges to their authority from different quarters, many chiefs reacted by forming armed vigilantes to combat rebellious youth. Weapons were provided by the bantustan government. The 'tribal' authorities were one of the key pillars of the 'pacification' strategy of the South African army in the Northern Transvaal. From the point of view of UDF activists, chiefs were part and parcel of the repressive status quo.⁷⁴⁰

És en aquest context on s'entén el posicionament de Buthelezi i el seu Inkatha moviment a KwaZulu-Natal, que hem comentat amb anterioritat, i la lluita civil i armada amb el Congrés Nacional Africà. Però el Congrés Nacional també necessitava crear vincles amb aquests líders tradicionals per garantir el procés de transició. Nelson Mandela que va créixer en la cort reial del regent dels Tembu, de parla xosa, va defensar sempre les tradicions tribals i les institucions reials africanes. I no és, doncs, estrany que la Constitució del 1996 reconegui la institució i el paper que han de tenir aquests líders tradicionals:

(1) The institution, status and role of traditional leadership, according to customary law, are recognised, subject to the Constitution. (2) A traditional authority that observes a system of customary law may function subject to any applicable legislation and customs, which includes amendments to, or repeal of, that legislation or those customs. (3) The courts must apply customary law when that law is applicable, subject to the Constitution and any legislation that specifically deals with customary law.⁷⁴¹

739. *Ibid.*, p. 562.

740. *Ibid.*, p. 567.

741. *Constitution of the Republic of South Africa, 1996 (Act 108)*. Op. cit., cap. 12, art. 211.

Vint anys després de la creació de la nova administració democràtica, els caps tribals continuen tenint influència i reben un sou del govern. Kessel descriu aquesta influència: “A les seves jurisdiccions, recapten els impostos, fan de mitjancers en les disputes, assignen les parcel·les de terra comunals i presideixen tribunals en les causes en litigi. Controlen els recursos del treball, terra i aigua, si bé el control sobre el seus *súbdits* és ara menys estricte que durant els obscurs dies de l’apartheid”.⁷⁴² Però també, les noves condicions exigeixen que un quaranta per cent dels membres dels consells municipals tradicionals siguin escollits democràticament i un terç del consistori han de ser dones.⁷⁴³

El debat sobre el prejudici de gènere en el dret consuetudinari va tornar amb força quan es va presentar el projecte de llei sobre tribunals tradicionals l’any 2008. Les veus crítiques consideraven que l’intent de fer coincidir la justícia consuetudinària amb la Constitució no feia altra cosa que perpetuar la desigualtat de les dones del medi rural. El projecte de llei va ser presentat a l’Assemblea Nacional però va ser retirat davant la protesta generalitzada de la societat civil i específicament de l’Aliança per a la Democràcia Rural. Kessel cita la reacció que va tenir Nkosi Patekile Kolomisa, un dels portaveus dels caps tribals: “No hem de confondre i malinterpretar que la igualtat ha de ser aplicada a totes i cadascuna de les coses. Una dona no pot ser el cap de família. El cap de família és sempre un home”.⁷⁴⁴ Cal tenir present que el 59 per cent de la població, en les zones rurals del país, són dones. Actualment, els africans que viuen en zones urbanes poden escollir si volen acollir-se al dret consuetudinari o el dret civil. Per exemple, si decideixen casar-se segons el dret civil, hauran de ser monògams; en canvi, si ho fan pel dret tradicional poden practicar la poligàmia. L’actual president de Sud-àfrica, Jacob Zuma, té quatre esposes zulus.

La situació de desigualtat entre sexes, malgrat els propòsits igualitaris de la Constitució, és una realitat a la societat sud-africana. Es dona la circumstància que les dones tenen més visibilitat i reconeixement públic a les institucions democràtiques (govern, Parlament, formacions polítiques, etc.) que no pas a la societat. I, en aquest sentit, s’ha avançat poc en la Sud-àfrica del postapartheid. Si els valors patriarcals continuen vigents als bantustans, com acabem de veure, la violència contra les dones es dona arreu del país. Un exemple el trobem en Jacob Zuma que va ser acusat de violació quan era vicepresident del govern. El ressò públic el va obligar a deixar el càrrec. L’historiador Robert Ross considera que la sexualitat –que sempre és un assumpte polític– ha ocupat un

742. KESSEL, Ineke van. “Rainbow nation”. Op. cit., p. 52.

743. *Ibid.*

744. *Ibid.*, p. 53.

lloc destacat en el debat públic de les darreres dècades i argumenta el perquè d'aquesta situació:

El fin de los tabús puritanos del apartheid ha dado lugar a un país en el que las cuestiones sexuales son agresivamente evidentes. La dificultad que experimentan tanto jóvenes varones para cumplir las exigencias de la masculinidad adulta necesarias para convertirse en cabezas de familia ha conducido a muchos de ellos a actos violentos contra las mujeres, llegando a la violación. Ésta es una forma muy habitual de utilizar el poder físico sobre las mujeres como compensación por la ausencia del anhelado poder social, también es una señal –inaceptable– de la masculinidad joven.⁷⁴⁵

La suma de tabús, exigència biològica i canvis a favor de la igualtat de gènere en una societat fortament patriarcal han provocat, entre la població d'homes joves negres, i no tan joves, una rancúnia per no poder accedir a les oportunitats que el país ofereix a altres homes que no van combatre ni patir l'apartheid. Alguns responsables d'aquests crims de violació o maltractaments són homes que van liderar o formar part de grups d'alliberament i que ara es troben sense feina ni perspectives de futur. I aquesta barreja explosiva explica, però no justifica, que la factura de la iniquitat l'acabi pagant el col·lectiu encara més vulnerable, el de les dones. I entre les dones, la comunitat de lesbianes negres que viuen en els *townships* són les que pateixen una execrable pràctica correctiva que recorda el càstig que s'impartia a les col·laboracionistes en acabar la Segona Guerra Mundial: pelar-les al zero.⁷⁴⁶ Malgrat que la Constitució reconeix els drets de gais i lesbianes i està legalitzat el casament de parelles del mateix sexe, la mentalitat tradicional africana s'hi oposa. La Constitució sud-africana és de les més avançades del món en quant a drets individuals, però com passa sovint arreu del món, canviar la cultura i les pràctiques de la societat necessita més temps i més pedagogia per a implementar-se.

Sud-àfrica sembla haver triat el multiculturalisme per intentar donar resposta a totes les comunitats racials, ètniques i lingüístiques, alhora, que vol fer una simbiosi entre dret universal i dret tradicional. Els analistes consultats consideren que Sud-àfrica necessita una política cultural també més realista. La seva bandera aglutina tots els colors, però els equilibris que la *Rainbow Nation* fa per donar expressió a tothom acaba per segregar les comunitats. "El multiculturalisme –segons Kessel– no només versa sobre el fet de donar expressió a una varietat d'identitats ètniques, sinó també sobre l'ús de les

745. ROSS, Robert. *Historia de Sudáfrica*. Op. cit., p. 215.

746. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 160.

polítiques identitàries en competència pel poder, el prestigi i els recursos”.⁷⁴⁷ I aquestes polítiques de reconciliació també han de defensar la igualtat de gènere i el respecte a la diversitat de tendència sexual.

La multiculturalitat entesa com la segregació de cada grup en el seu còmode espai de relacions només crea guetos. La política del reconeixement demana una discussió democràtica oberta a tots els ciutadans i que no fixi la identitat nacional d’una vegada per sempre, sinó que la concebi com un element porós, flexible i impur. Però com hem pogut comprovar, hi ha un factor que, en la Sud-àfrica actual i en el món d’ara, fa gairebé impossible les relacions entre comunitats diverses: l’estatus social. I Sud-àfrica és un dels països del món amb més desigualtat econòmica.

2.3. Discriminació econòmica

“Sud-àfrica s’ha convertit en un país amb dues nacions: una rica, l’altra pobre”.⁷⁴⁸ Amb aquesta afirmació contundent resumeix la situació Sampie Terreblanche. “Sud-àfrica és una societat excepcionalment violenta”,⁷⁴⁹ afegeix Leonard Thompson. I Nigel Worden aborda el tema del procés de substitució de raça per classe social: “la divisió de classes ha anat gradualment reemplaçant la segregació racial mentre que el llegat de l’apartheid aclapara i enfonsa la població negra sud-africana en la més profunda pobresa”.⁷⁵⁰

Aquests tres autors, professors d’economia i d’història, que han estudiat la Sud-àfrica del postapartheid, caracteritzen la societat sud-africana com una de les més desiguals del món. I, alhora, Sud-àfrica és la major economia del continent africà i molt rica en recursos. El 80 per cent de les reserves conegudes de platí són a Sud-àfrica. Or, diamants, carbó, grans extensions de cereals i de vinya són alguns dels sectors bàsics de l’economia del país, a més d’una activitat turística creixent.⁷⁵¹ Sud-àfrica és un país ric, de rics i de pobres.

Tot i que el mandat de la TRC no era aplicar una política distributiva dels béns, sí que la Comissió va advertir del perill d’inestabilitat que podia suposar no avançar en termes

747. KESSEL, Ineke van. “Rainbow nation”. Op. cit., p. 53.

748. TERREBLANCHE, Sampie. *A History Inequality*. Op. cit., p. 39.

749. THOMPSON, Leonard. *A History of South Africa*. Op. cit., p. 267.

750. WORDEN, Nigel. *The Making of Modern South Africa*. Op. cit., p. 169.

751. *Gross domestic product. Statistical release P0441*. Pretòria: Statistics South Africa, 2014 (third quarter), p. 8. Consultable a: <http://beta2.statssa.gov.za/publications/P0441/P04413rdQuarter2014.pdf>

d'equitat i d'igualtat d'oportunitats. Així ho ens expressaven tres dels més alts responsables de la TRC:

Desmond Tutu: *Alguns es van pensar que la TRC seria una mena de vareta màgica que només s'havia de passar i que ho tornaria tot meravellós, que tota la situació canviaria, que de sobte apareixeria el paradís. Però no. Nosaltres sabíem que el procés seria molt llarg. Aquí hem estat separats gairebé tres-cents anys, parlem llengües diferents. Per tant, la reconciliació no pot ser una cosa que passi d'un dia a l'endemà. Una de les recomanacions que vam fer, va ser dir que la gran distància entre els rics i els pobres s'havia de reduir el més ràpidament possible. Si això no es resolía, ja ens podíem oblidar de la reconciliació.*

Alex Boraine: *Quan vam completar els nostre treball a la TRC, nosaltres vam advertir que es podria produir una situació molt perillosa, a Sud-àfrica, si no hi havia un fort compromís a favor d'una justícia en termes econòmics. Malauradament, em sembla que això no està passant. Ara mateix Sud-àfrica es troba en una situació molt perillosa. Hi ha un perill real que emergeixi la política de la revenja.*

Desmond Tutu: *I, efectivament, jo he dit que estem asseguts damunt d'un barril de pólvora. És sorprenent que aquesta gent desproveïda de tot encara tingui tanta paciència. Jo em pensava que a aquestes alçades ja haurien dit: 'a fer punyetes Mandela, a fer punyetes Tutu i els sermons sobre la reconciliació'. Ara ens ho carregarem tot. Hem de fer alguna cosa molt de pressa, o el miracle de la nostra transformació, de la nostra transició de la repressió a la democràcia, farà puf!*

Dumisa Ntsebetza: *Per tant, ara ja no és qüestió de raça, ara és qüestió de classe. Si s'esperava que la TRC abordés el tema de la reconstrucció de la societat sud-africana, va fracassar estrepitosament. I tampoc és que se n'hagués pogut sortir, perquè no tenia els mecanismes adequats per abordar aquest aspecte. Però, com a mínim, les persones que som crítiques amb la TRC, plantegem la qüestió. 'Abordeu la qüestió dels blancs i dels negres, investigueu-la com cal, i abordeu-la, però, ahora, ocupeu-vos també de la dimensió rics-pobres'.*

Dumisa Ntsebetza també anomena "capitalisme d'apartheid", el que Terreblanche designava com "capitalisme racial". El problema del postapartheid era trobar un model econòmic que fes possible acabar amb el capitalisme racial; retornar la terra als seus legítims propietaris; desenvolupar les infraestructures bàsiques de llum, aigua, habitatge, sanitat i escolarització; eradicar la pobresa endèmica que afectava la majoria de la població; acabar amb l'atur; i crear tot un sistema de promoció laboral per a la població negra.

Si bé, el model polític de transició a la democràcia ha funcionat raonablement bé, tot

i les disfuncions i corrupcions que el sistema ha generat, el model econòmic ha transitat de manera erràtica entre la intervenció de l'Estat (i la teòrica nacionalització del sector miner expressada en la Carta de la Llibertat del 1955) i un capitalisme neoliberal.

Trenta anys de democràcia no han resolt el problema de la dramàtica desigualtat. Al contrari, tots els indicadors mostren una esquerda més profunda. Algunes dades ens ajudaran a xifrar estadísticament la situació de precarietat de la majoria de la societat sud-africana.

Comencem per conèixer l'evolució demogràfica de la població entre 1911 i 2014. La **taula 13** mostra com un de cada cinc sud-africans era blanc l'any 1911, mentre que, el 2014, ho és un de cada onze. Ara, vuit de cada deu ciutadans és negre. Per sexes, la meitat de la població són dones (27,64 milions), una xifra que s'ha mantingut estable durant dècades. El 30 per cent de la població és menor de 15 anys i el 8,4 per cent és major de 60. Les expectatives de vida són de 59 anys per als homes i de 60 per a les dones, i la mortalitat infantil se situa en el 34,4 per mil.⁷⁵²

Taula 13. Comparativa de la població per grups racials (2014 i 1911)⁷⁵³

Grup	Població 2014	Població 1911
Africans	43.333.700	4.019.000
Coloured	4.771.500	525.000
Indis/Asiàtics	1.341.900	152.000
Blancs	4.554.800	1.276.000
Total	54.001.900	5.972.000

La sida afecta un total de 5,51 milions de persones (10,2% de la població) i el 16,8 per cent de la població adulta, entre 15 i 49 anys, és seropositiva.⁷⁵⁴ L'atur se situa, segons dades oficials, entorn del 26 per cent (primer trimestre del 2015) de la població activa (15 i 64 anys).⁷⁵⁵ Es calcula que 16 milions de persones, dels 54 milions, viuen de subsidis socials.⁷⁵⁶

752. La taxa de mortalitat de menors d'un any a la Unió Europea és de 3,8 per cada mil (2012). Font: Idescat. Consultable a: <http://www.idescat.cat/economia/inec?tc=3&id=8720>

753. Elaboració pròpia a partir de les dades estadístiques recollides a *South African Statistics, 2002*. Pretòria: Statistics South Africa, 2002. vol, 1, cap. 1, apartats 1-3. *Mid-year population estimates 2014*. Statistical release P0302. Pretòria: Statistics South Africa, 2014. p. 7. Consultable a: <http://www.statssa.gov.za/publications/P0302/P03022014.pdf>

754. *Mid-year population estimates 2014*. Op. cit., p. 2.

Ara bé: altres fonts consideren que les dades oficials maquillen el percentatge real de persones en situació d'atur. L'escriptor i analista sud-africà Hein Marais interpreta les xifres de manera clara i rotunda.

*Encontrar un trabajo adecuado es muy difícil si usted es africano y casi imposible si es joven y –peor– una mujer. El índice de paro supera el 25 por ciento si se cuentan los mendigos, los guardianes de aparcamientos y los músicos de la calle como ‘empleados’, como hacen las estadísticas oficiales. El índice real de paro oscila entre el 35 y el 40 por ciento. Más de la mitad de los jóvenes africanos nunca ha tenido un trabajo remunerado, el 40 por ciento de los trabajadores africanos en paro han estado sin trabajo durante al menos tres años y solo alrededor de un tercio de las mujeres africanas tiene empleo generador de ingresos de cualquier tipo (la mayoría de ellos están mal pagados y son inseguros). Entre los blancos, el índice de paro es de alrededor del 6 por ciento.*⁷⁵⁷

Les dades oficials, però, no poden amagar el drama dels nivells de pobresa de la societat.

Taula 14. Nivells de pobresa (2006, 2009 i 2011)⁷⁵⁸

	2006	2009	2011
Població pobre	57,2%	56,8%	45,5%
Persones pobres (milions)	27,1	27,8	23,0
Població en extrema pobresa	26,6%	32,4%	20,2%
Població en extrema pobresa (milions)	12,6	15,8	10,2

Si l'any 2000 el 46 per cent de la població vivia per sota del llindar de pobresa,⁷⁵⁹ els anys següents mostren l'impacte de la crisi financera mundial i una lenta recuperació de les condicions de vida per tornar als índex de l'any 2000 com mostra la **taula 14**.

755. *Quarterly Labour Force Survey 2015. Statistical release P0211*. Pretòria: Statistics South Africa, 2015, p. v. Consultable a: <http://www.statssa.gov.za/>

756. DONALDSON, Ronnie. "La remodelación de la forma urbana" a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., p. 59.

757. MARAIS, Hein. "Menos pobres, más desiguales" a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., p. 41.

758. Font: *Poverty Trends in South Africa. An examination of absolute poverty between 2006 and 2011*. Pretòria: Statistics South Africa, 2014, p. 13. Consultable a: <http://beta2.statssa.gov.za/publications/Report-03-10-06/Report-03-10-06March2014.pdf>

759. *Poverty and Inequality in South Africa, 2003*. Consultable a: <http://www.sarpn.org/documents/d0000649/P661-Povertyreport3b.pdf>

Les conclusions oficials apunten les turbulències del mercat financer mundial del 2008-2009 com a responsable de l'afebliment dramàtic de l'economia sud-africana. I serà l'any 2009 el que registra la taxa més baixa de creixement trimestral en onze anys.⁷⁶⁰ Això es va traduir en un 32,4 per cent de persones, gairebé uns 16 milions, que vivien en la més extrema pobresa, és a dir, que no tenien ni per menjar. La lenta recuperació ha tingut com a eines bàsiques per pal·liar la dramàtica situació: la xarxa de la Seguretat Social i l'ocupació en el sector públic que, durant l'any 2011, va suposar un increment del 4,6%. També va ajudar la recuperació d'uns 350.000 llocs de treball en el sector privat.⁷⁶¹ Aquests factors han fet recular sobretot l'índex de pobresa extrema en 12 punts percentuals.

Però la crisi no ha afectat els grups racials de la mateixa manera i les diferències són notables. L'any 2011 nou de cada deu pobres, eren sud-africans negres; ho era també el 27,6 per cent dels *coloured*; el 3,4 per cent dels indis/asiàtics; i no arribava a l'1 per cent els blancs situats en la franja de pobresa.⁷⁶²

El perfil de persona que està per sota del llindar de la pobresa és una dona, que viu en les zones rurals –a les províncies de Limpopo o KwaZulu-Natal– i no té estudis.

Ara bé: una cosa és la pobresa i l'altra, la desigualtat social. I en aquest sentit els nivells de desigualtat a Sud-àfrica es mantenen. El coeficient Gini (Growing Inequalities Impacts) que mesura la desigualtat d'ingressos entre el 0 (societat igualitària) i l'1 (societat desigual) situa Sud-àfrica en el nivell 0,65 (2011) que, juntament amb el Brasil, és un dels països amb més disparitat d'ingressos del món.⁷⁶³

Examinant el coeficient Gini (2011) de cada grup de població, veiem que el major índex de desigualtat es dona entre la població africana negra (0,55) i la *coloured* (0,53), mentre que els indis/asiàtics (0,45) i els blancs (0,42) se situen en la franja baixa del coeficient.⁷⁶⁴

Vint anys després de la fi de l'apartheid, el 54 per cent de la població sud-africana negra viu encara per sota del llindar de la pobresa.⁷⁶⁵ Els blancs continuen ocupant els càrrecs de més alt nivell, conjuntament amb la minoria asiàtica. Aquests dos col·lectius són els que també certifiquen, en el seu *currículum* laboral, un nivell d'estudis su-

760. *Ibid.*, p. 15.

761. *Ibid.*, p. 16.

762. *Ibid.*, p. 27.

763. Font: <http://datos.bancomundial.org/indicador/SI.POV.GINI>

764. *Poverty Trends in South Africa*. Op. cit., p. 35.

765. *Ibid.*, p. 36.

periors. En canvi, la meitat de la població negra i *coloured* assalariada va abandonar els estudis i ocupa treballs poc qualificats.⁷⁶⁶ Les polítiques econòmiques engegades a partir del 1994, que veurem tot seguit, també han creat una elit negra que ha obert una enorme bretxa entre els més rics i els més pobres entre la població sud-africana negra.

A més, el moviment de població entre províncies ha comportat un trasllat demogràfic massiu cap a les grans urbs de Ciutat del Cap i Johannesburg.⁷⁶⁷ Aquest creixement descontrolat ha augmentat la densitat i el nombre d'habitatges informals, que ja existien en l'era de l'apartheid per ubicar la població negra al voltant dels nuclis urbans. Ara com abans, els *townships* tornen a segregat la població negra i fan d'aquests assentaments llocs d'atur, desigualtat, violència, delinqüència i sida.⁷⁶⁸ A més, el problema s'ha agreujat amb la immigració procedent d'Àfrica com reflecteix la **taula 15**.

Taula 15. Migracions internacionals del període 1985-2015⁷⁶⁹

Període	Africans	Asiàtics	Blancs
1985-2001	1.135.275	14.476	-304.112
2001-2005	769.038	23.335	-133.782
2006-2010	922.885	34.688	-112.046
2011-2015	1.067.936	40.929	-95.158

Segons aquestes dades d'estimació oficial (**taula 15**), entre 1985 i 2015 haurien abandonat el país uns 645.098 sud-africans blancs. El major nombre de sortides es produeix durant el període 1985-2000, que inclou el procés de transició política de l'apartheid a la democràcia. Anys que la minoria blanca va percebre amb molta incertesa i temor. Però la inseguretat és el factor principal que empeny la minoria blanca a marxar cap a Austràlia, EUA i Europa. Ciutat del Cap i Johannesburg són dues de les ciutats més insegures del món. Alhora s'ha produït una entrada massiva d'immigrants procedents de la resta d'Àfrica, sobretot de Zimbabwe, atrets per la situació de Sud-àfrica com un dels cinc països emergents que formen l'acrònim BRICS: Brasil, Rússia, Índia, Xina i Sud-àfrica. (Sud-àfrica ocuparia la tercera posició per darrera de

766. *Statistical release P0211*. Op. cit., p. vi.

767. *Statistical release P0302*. Op. cit., p. 12.

768. DONALDSON, Ronnie. "La remodelación de la forma urbana" a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., 59.

769. *Statistical release P0302*. Op. cit., p. 5.

la Xina i Rússia).⁷⁷⁰ Aquest flux migratori ha empitjorat, encara més, la situació del mercat laboral i la crisi econòmica sud-africana a remolc de la desacceleració de l'economia de la zona euro.⁷⁷¹

2.4. Els models econòmics

El debat, com dèiem, s'ha situat en quin model pot resoldre gradualment aquesta situació d'injustícia i precarietat. El Fòrum d'Economia Global (WEF, en anglès), que es reuneix un cop a l'any a Davos (Suïssa), i que informa de les situacions més urgents del planeta sobre competitivitat, temes ambientals i de salut (fortament criticat per altres organismes per defensar solucions liberals) situava Sud-àfrica en la posició 56 del rànquing de les 144 economies estudiades (Espanya ocupa la posició 35).⁷⁷²

El WEF valorava, en el seu darrer informe del 2014, la qualitat institucional de Sud-àfrica en la posició 36, que inclou els drets de propietat (20), de propietat intel·lectual (22), l'eficiència del marc jurídic (9) i el desenvolupament del sector privat (2). Però, sobretot, definia com "espectacular" el mercat financer (7), si bé alertava de la dificultat per obtenir més finançament en els propers anys. Altres valors a l'alça eren un mercat eficient de béns i serveis (32), el progrés en innovació (43), la relació entre empresa i Universitat (31) i una xarxa d'infraestructures de transport (32) raonable, segons els paràmetres de la regió. En canvi, el subministrament elèctric, per les contínues interrupcions, se situa en la franja baixa del rànquing (99).⁷⁷³

Entre els altres factors negatius, l'informe subratlla el deteriorament dels indicadors fiscals (89), el malbaratament de despeses del govern (89), la desviació de fons públics (96), la falta de confiança en els polítics (90) i un context d'inseguretat per fer negocis (95). També posa de manifest el dèficit de mà d'obra qualificada i l'increment de l'atur en els darrers anys (132).

Sud-àfrica també ocupa un dels índex de salut més baix d'entre els 144 països analitzats (132), amb altes taxes de malalties de transmissió (Sida), una educació insuficient

770. SCHWAB, Klaus; SALA I MARTÍ, Xavier (ed.). *The Global Competitiveness Report 2014/2015*. Davos: World Economic Forum, 2014, p. 13. Consultable: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf

771. *Ibid.*, p. 38.

772. *Ibid.*, p. 13.

773. *Ibid.*, p. 39.

(86), contractació i acomiadament laboral extremadament rígids (143) i un mercat laboral ineficient (113) “que provoca greus tensions entre els implicats” (144).⁷⁷⁴ L'informe acaba per fer les següents recomanacions:

*Raising education standards and making its labor market more efficient will thus be critical in view of the country's high unemployment rate of over 20 percent, with its youth unemployment rate estimated at over 50 percent.*⁷⁷⁵

L'anàlisi del WEF, en part, és coincident amb altres estudis que posen l'èmfasi en resoldre la qüestió de l'educació i l'atur. Però aquestes altres visions, en canvi, no consideren que el mercat financer, valorat de manera “espectacular” pel Fòrum Econòmic Mundial, i el dinamisme de l'empresa privada hagin contribuït a millorar la situació de la majoria de la població.

*Como en el caso de otros muchos países, la economía sudafricana ha adquirido una enorme dimensión de penumbra. Su sector financiero parece funcionar a velocidad turbo y se ha descrito como 'uno de los mayores y más desregulados en el seno de los mercados emergentes'. La participación del sector financiero en el PIB creció muchísimo después de 1994, de alrededor del 6,5 al 12 por ciento en 2007 y casi el 20 por ciento en 2009, una proporción inusualmente grande en un país que no es exportador neto de servicios financieros.*⁷⁷⁶

Segons Hain Marais, després del 1994, el sector financer sud-africà va inundar el mercat de crèdit, però només un 10% del crèdit privat es va destinar a la inversió productiva en la dècada del nou mil·lenni. La major part va anar a parar al sector serveis i a la indústria minera, amb alts nivells de rendiment econòmic.

En paral·lel, el govern de l'ANC va posar en marxa, a partir del 1994, el Programa de Reconstrucció i Desenvolupament (RDP). Aquest ambiciós pla va suposar construir 2,5 milions⁷⁷⁷ de cases en zones urbanes i rurals, electrificar i fer arribar l'aigua corrent als townships i a les poblacions rurals, subministrar medicaments gratuïts als infants i construir clíniques més properes als nuclis de població. El desenvolupament de la llei South African School's Act (1996) va suposar l'escolarització obligatòria per a infants i joves entre 6 i 15 anys. Totes aquestes millores es van fer amb el suport de l'Estat.⁷⁷⁸

774. *Ibid.*

775. *Ibid.*

776. MARAIS, Hein. “Menos pobres, más desiguales” a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., p. 46.

777. DONALDSON, Ronnie. “La remodelación de la forma urbana” a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., p. 59.

778. WORDEN, Nigel. *The Making Modern South Africa*. Op. cit., p. 157.

Però els endarreriments i la falta de recursos per tirar endavant aquest gran projecte van fer canviar el model econòmic.

L'any 1997, el Programa Polític de Creixement, Ocupació i Redistribució (GEAR) va substituir l'anterior RDP. El resultat va ser una combinació de promoció de la inversió estrangera i de suport a la indústria local, especialment, la tèxtil, que no va poder competir amb un mercat global que ofería productes més diversificats i barats.⁷⁷⁹ La liberalització de l'economia va demostrar que el llegat de l'apartheid, amb una mà d'obra poc qualificada i una població sense recursos per comprar o establir-se pel seu compte, frenava el desenvolupament econòmic intern i no ajudava la població a sortir de la pobresa. El resultat va ser un mercat laboral que va incrementar la borsa de la subcontractació al marge dels convenis laborals. És a dir: treball precari i informal.

El 1998, el govern de l'ANC, sense els seus socis del Partit Nacional, posen en marxa la llei de l'Ocupació Equitativa, que significava que totes les empreses havien de tenir un percentatge de treballadors d'acord amb la composició demogràfica i ètnica del país. A més, les corporacions i empreses, públiques i privades, havien de reservar quotes per a executius negres, *coloured* i indis (els xinesos s'inclouen més tard) en el vèrtex de comandament. Aquesta política de prioritització va esdevenir llei amb la Black Economic Empowerment (Act 53) del 2003.⁷⁸⁰ El terme "black" acollia totes les races "no-blancues". Altres iniciatives legislatives tenien com objectiu incentivar el sector autònom de la micro, petita i mitjana empresa amb una especial menció al col·lectiu femení. L'any 2005, menys d'un 2 per cent de les empreses que operaven a la Borsa de Johannesburg era propietat de ciutadans "no-blancs".⁷⁸¹

Aquestes iniciatives van tenir un resultat quelcom diferent de l'objectiu inicial.

En lugar de una nueva 'burguesía nacional' capaz de generar crecimiento y desarrollo industrial, en gran medida la búsqueda de ingresos por parte de la élite negra se creó a través de un programa de 'empoderamiento negro'. Como el resto de las élites económicas del país, los nuevos ricos destacan por el consumo ostentoso; a diferencia de ellos, sus fortunas dependen en gran medida de sus vínculos con el Congreso Nacional Africano en el poder. Esto ha creado un potente grupo de presión dentro y fuera

779. *Ibid.*, p. 158-159.

780. *Broad-Based Black Economic Empowerment Act*, n. 53 del 2003. Ciutat del Cap: Government Gazette n. 25899, 9 de gener de 2004, vol. 463. Consultable a: <http://bee.b1sa.co.za/docs/The%20Broad-Based%20Black%20Economic%20Empowerment%20Act%2053%20of%202003.pdf>

781. WORDEN, Nigel. *The Making Modern South Africa*. Op. cit., p. 159.

de este partido contra un reequilibrio radical de la economía. Poderosos sectores del CNA han mostrado una simpatía hacia las políticas que anteponen el mercado a la sociedad.⁷⁸²

Hein Marais afirma que gairebé una tercera part dels membres del Comitè Executiu Nacional de l'ANC forma part dels consells d'administració de les empreses gràcies a la promoció incentivada pel govern.⁷⁸³

L'esclat de violència que va haver l'estiu del 2012 a la mina de platí de Marikana –44 miners morts a mans de la policia, més de 70 ferits i unes 250 persones detingudes–⁷⁸⁴ és una mostra, segons Patrick Bond, de la Universitat de KwaZulu-Natal, de la “maledicció” dels grans recursos que posseeix el país en mans de grans corporacions anglo-americanes i amb la participació de polítics del govern actual i del partit ANC.

*Más allá de la evidente farsa de derechos humanos y relaciones laborales, Marikana ejemplifica la extrema profundidad de la temeridad de la clase dominante representada por la fusión del capitalismo negro de Ramaphosa, de la colaboración de Lonmin con sede en Londres (a través de Ramaphosa) con los responsables gubernamentales de la minería y de la policía, del supuesto sindicalismo ‘conciliador’ del Sindicato Nacional de Mineros cada vez más impopular (dirigido en su día por Ramaphosa), de la brutalidad de los fiscales estatales que acusaron a los 270 supervivientes de la matanza del delito de asesinato, y de la debilidad del Congreso de Sindicatos de Sudáfrica.*⁷⁸⁵

Matamala Cyril Ramaphosa és l'actual vicepresident del govern sud-africà, president de la Comissió del Pla Nacional que coordina les estratègies econòmiques del país i va ser president de la comissió Black Economic Empowerment. Va ser secretari general de l'ANC (1991-1996) i del Sindicat Nacional de Miners (1982-1991). És també un important home de negocis vinculat al sector de la mineria i les finances. Quan el govern va promocionar la importació de franquícies, Ramaphosa es va fer amb la concessió de McDonald's a Sud-àfrica.⁷⁸⁶ Lonmin és una de les empreses més importants dels món dedicada a la mineria del platí i a la indústria que se'n deriva. Opera a la borsa de Londres i de Johannesburg i és una filial de la corporació Lonrho amb seu a Londres.⁷⁸⁷

782. MARAIS, Hein. “Menos pobres, más desiguales” a: *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., p. 46.

783. *Ibid.*, p. 47.

784. *Report of the Judicial Commission of Inquiry into the events at the Marikana Mine in Rustenburg*. Pretòria, 25 de juny de 2015. Consultable a: <http://www.thepresidency.gov.za/pebble.asp?releid=19997>

785. BOND, Patrick. “Activistas sudafricanos hacen frente a la maldición de los recursos” a: *Sudáfrica veinte años después*. Op. cit., pp. 74-79, p. 79.

786. Veure: <http://whoswho.co.za/cyril-ramaphosa-1113>

787. Veure: <https://www.lonmin.com/>

El 25 de juny de 2015 la Comissió d'Investigació dels fets ocorreguts a la mina de Marikana i presidida pel jutge retirat de la Cort Suprema d'Apel·lació, Ian Gordon Farlam, va fer arribar al president Jacob Zuma les seves conclusions sobre l'actuació dels diferents actors implicats: l'empresa Lonmin, la policia, els sindicats, Matamala Cyril Ramaphosa i el govern sud-africà. Segons la Comissió Farlam, l'empresa va actuar amb negligència: no va posar prous esforços per resoldre les diferències amb els treballadors i va contribuir a la violència ordenant als treballadors que no secundaven la vaga de tornar a la mina. A més, la Comissió valorava molt negativament la política social i laboral de l'empresa.

Sobre els sindicats, la Comissió Farlam conclouia que no van tenir cap control sobre els vaguistes i que enlloc d'apaivagar els ànims els van encendre encara més. La Comissió descartava les alegacions formulades contra Ramaphosa –“el causant de la massacre de Marikana i responsable de la mort dels miners”– perquè no hi havia trobat indicis fonamentats de la seva implicació. També exonerà el govern de responsabilitat sobre les tàctiques que va fer servir la policia per reduir els vaguistes.

L'avaluació més negativa sobre els fets recau precisament sobre el cos policial que va actuar a Marikana. La investigació va posar de relleu que l'estratègia que la policia (SAPS) va fer servir, encerclar els vaguistes, no era dissuasòria i va ser, en gran part, responsable de la massacre final. També recomanà modificar, a fons, els protocols policials dels antiavalots i desmilitaritzar i professionalitzar el cos de policia. A més, la Comissió Farlam suggereix al govern que investigui, més a fons i amb més recursos, amb l'objectiu d'esbrinar la identitat dels agents implicats en la repressió de la vaga. La Comissió acaba fent un recordatori d'uns drets fonamentals:

*The Marikana incident was a horrendous tragedy that has no place in a democracy, where all citizens have a right to protest and where workers have the right to go on strike peacefully and negotiate working conditions with their employers, peacefully.*⁷⁸⁸

Una conseqüència col·lateral de la massacre de Marikana ha estat que el Sindicat Nacional de Treballadors Metalúrgics de Sud-àfrica (NUMSA), el més gran sindicat de la història sud-africana, s'ha separat formalment de l'ANC.⁷⁸⁹

Davant d'aquesta situació de pobresa i desigualtat hi ha veus a Sud-àfrica que re-

788. *Report of the Judicial Commission of Inquiry into the events at the Marikana Mine in Rustenburg*. Op. cit.

789. BOND, Patrick. “Activistas sudafricanos hacen frente a ‘la maldición de los recursos’ a: *Sudáfrica veinte años después*. Op. cit., p. 79.

clamen un canvi d'orientació radical. Terreblanche proposava l'any 2002 una agenda socioeconòmica per als propers 10 o 20 anys centrada en tres objectius:

- Rebutjar el paradigma del capitalisme liberal i de lliure mercat dels angloamericans i implementar la socialdemocràcia dels països europeus.
- Modificar les relacions políticoeconòmiques que distorsionen el sistema del capitalisme democràtic.
- Instaurar una societat més equitativa, justa i pròspera amb igualtat d'oportunitats per a tothom.⁷⁹⁰

Si Terreblanche proposava una transformació sota el paradigma socialdemòcrata, l'Institute for Justice and Reconciliation (IJR) promou una radical transformació (2014) de les condicions econòmiques i socials del país: eradicació de la pobresa, increment dels nivells educatius, augment de la productivitat, un “treball decent” i salaris més alts, transformació urbana i una millora global dels nivells de vida de la població.⁷⁹¹

Per aconseguir aquests objectius, l'IJR proposa trencar el motlle de les polítiques neoliberals que s'han instal·lat a Sud-àfrica i especialment a l'ANC, un partit que es defineix socialdemòcrata, i que governa des de fa vint anys amb el Partit Comunista Sud-africà (SACP) i amb el Congrés de Sindicats de Sud-àfrica (COSATU).

En primer lloc, l'objectiu és aixecar el nivell educatiu i promoure i exigir major qualitat al professorat. Segon, aplicar una intervenció decidida de les instàncies públiques en els sectors dels negocis i les indústries, com també una redistribució de la terra (una promesa que encara no s'ha complert) i una nacionalització parcial de la mineria. I tercer, modificar el Pla Nacional de Desenvolupament (NDP) del 2013 que “pretén aconseguir màgicament un canvi ambiciós” sense modificar el marc econòmic.⁷⁹² Per fer realitat aquesta transformació ha de deixar –continua l'informe– d'afirmar que és un pla “ideològicament neutre” quan de fet el Departament de Comerç i Indústria del govern “no és neutral”. Aquesta transformació també ha de passar per una major eficiència del govern, aprimar els tràmits burocràtics i acabar amb l'escalada de la corrupció.⁷⁹³

El debat sobre els dos models econòmics implementats arreu del món occidental,

790. TERREBLANCHE, Sampie. *A History of Inequality*. Op. cit., p. 460-461.

791. HOFMEYR, Jan. NYOKA, Ayanda (ed.) *Breaking the Mould. Prospects for radical socio-economic transformation*. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2015. p. 6. Consultable a: <http://www.ijr.org.za/publications/ta2014.php>

792. *Ibid.*, p. 7.

793. *Ibid.*, p. 9.

toca de ple la problemàtica econòmica de Sud-àfrica. Si bé, la pobresa global ha disminuït, l'esquerda entre els ingressos dels ciutadans ha augmentat radicalment. Sud-àfrica s'enfronta a una situació de col·lapse social i de deteriorament dels nivells econòmics. El tema "nacionalització de les mines" espanta als empresaris i a les corporacions multinacionals. En canvi, és una causa popular que, fins i tot, el partit populista dels Lluitadors per la Llibertat Econòmica (EFF) va defensar en el programa electoral del 2014 i va aconseguir 25 dels 400 escons de l'Assemblea Nacional. El govern tripartit de l'ANC, Partit Comunista i COSATU va tornar a revalidar la majoria absoluta amb el 62 per cent dels vots malgrat tots els indicis de corrupció i manca d'eficiència. I ha proclamat per activa i per passiva que no aplicarà polítiques de nacionalització.

Però és ben cert que Sud-àfrica necessita una transformació de la seva estructura econòmica per donar resposta a la meitat de la població que no veu que la democràcia hagi contribuït al seu benestar i que se sent víctima d'una injustícia.

"La juxtaposició de precarietat i ostentació de privilegis –com apunta Marais– genera un clima de rancúnia."⁷⁹⁴ I la rancúnia, la desigualtat i la manca d'oportunitats creen violència. Davant d'aquesta dramàtica espiral, parlar de "reconciliació social" és gairebé un impossible, quan no una figura retòrica.

794. MARAIS, Hein. "Menos pobres, más desiguales": *Sudáfrica veinte años de democracia*. Op. cit., p. 47.

Conclusions

Conclusions

El primer que haurem de dir és que el treball de la Comissió Veritat i Reconciliació va ser una empresa titànica i innovadora. Titànica perquè van estar cridades a participar-hi milers de persones i unes 30.000 van respondre a la crida, i innovadora, perquè va entendre que sortir del règim de l'apartheid passant pàgina no era possible. L'oblit, en aquest cas, hauria estat abusar de la memòria.

Els responsables del full de ruta, transitar pel passat sense prendre mal, coneixien a la perfecció tota la bibliografia compromesa amb els temes d'oblit, memòria i història. També sabien de les Comissions de la Veritat i de Desapareguts creades anteriorment: Uganda (1974), Bolívia (1982), Argentina (1983), Uruguai (1985), Uganda (1986), Xile (1990), El Salvador (1991-1992), Alemanya (1992-1995), Txad (1993) i Haití (1995). La majoria d'aquestes Comissions de la Veritat i Reconciliació no oferien l'amnistia als perpetradors.

El model sud-africà s'inspira en la Comisión Nacional para la Verdad y la Reconciliación (CNVR) de Xile de l'any 1990. Aquesta Comissió no tenia poder per encausar els autors de crims contra els drets humans comesos entre 1973 i 1990 durant la dictadura militar. De fet, el Decret Suprem N. 355 del Ministeri de l'Interior del 25 d'abril de 1990, que posava les bases de la creació de la CNRV, prohibia explícitament a la Comissió pronunciar-se sobre la responsabilitat i l'autoria dels crims.⁷⁹⁵ (L'any 1978 la Junta Militar presidida per Augusto Pinochet s'havia dotat d'una Llei d'Amnistia que emparava el cop d'Estat de l'11 de Setembre de 1973). La Comissió xilena va treballar

795. *Informe de la Comisión Nacional de Verdad y Reconciliación*. Vol.1, p. 2. Consultable a: http://www.ddhh.gov.cl/ddhh_rettig.html

durant nou mesos amb molta menys infraestructura i mitjans que la sud-afri- cana. A més, tampoc tenia poder per forçar les compareixences. Únicament contemplava crims amb un objectiu polític. El 1991 la Comissió va publicar les seves conclusions, conegudes com l'“Informe Rettig” (el president de la Comissió era el jurista i exparlamentari Raúl Rettig) que acabaven amb una relació de les víctimes. I, a més, la Comissió va fer arribar al president una llista confidencial amb els noms dels perpetradors per si més endavant po- dien ser útils a un tribunal de justícia.

La TRC va anar més enllà de les competències de la Comissió xilena: va poder amnistiar els perpetradors, forçar legalment les compareixences i treballar durant més temps i amb més recursos. Com ho va fer la seva homo- loga xilena, només va contemplar els delictes amb una voluntat política. L'ob- jectiu dels treballs de memòria i dol, reparació i perdó era la reconciliació, és a dir, una oportunitat històrica al servei de la pau pública. Aquest és el primer objectiu i la resta pengen d'aquesta voluntat política.

Concretament, doncs, en quina mesura el model Sud-àfrica s'adequa als tres factors, cívica (enaltir els valors democràtics), política (cohesionar la socie- tat) i identitària (refer la memòria del passat) que proposàvem per tal de con- solidar una “nova memòria”. Per fer-ho, llegirem aquesta conclusió a partir de les claus que ens han facilitat els pensadors convocats en el marc teòric d'aquesta tesi doctoral i esbrinarem l'encert o no de les hipòtesis plantejades en començar aquesta investigació.

CONTEXT. La caiguda del Mur de Berlín (9 de novembre de 1989) po- sava fi al llarg període de la Guerra Freda i la polarització del món entre l'Est i l'Occident. El sistema de l'apartheid es queda sense l'argument recurrent

de “combatre el comunisme”. El sistema de discriminació racial i el boicot internacional contra l’apartheid fan insostenible políticament i econòmicament el règim. Aquesta afirmació era implícita en aquesta tesi doctoral quan exposàvem el desenvolupament dels treballs de memòria a Sud-àfrica en el context global i internacional.

TRANSICIÓ. Negociació política entre una minoria blanca que té el poder i una majoria que aspira a tenir-lo amb el suport de la comunitat i les lleis internacionals. La relació de forces internes només fa possible “comprar l’harmonia”⁷⁹⁶ que és el resultat d’un compromís i l’acceptació d’una renúncia democràtica: jutjar penalment els fets, tot i ser considerats crims contra la humanitat i, per tant, imprescriptibles. El gran argument de les polítiques de transició de règims totalitaris a democràtics gairebé sempre és preservar la pau i l’ordre, per sobre de la justícia i la igualtat. Sud-àfrica no s’allunyà d’aquest posicionament, fet que ja pressuposàvem a l’inici d’aquest treball.

CRIMS DE L’APARTHEID. L’apartheid està tipificat per la legislació internacional com un crim de lesa humanitat i imprescriptible. Les Nacions Unides van definir els crims contra la humanitat com aquells comesos pel govern d’un país, un partit o un grup que “sistemàticament” i a “gran escala” vulneren els drets humans. L’apartheid s’institucionalitza, a partir del 1948, amb l’ascens al poder del Partit Nacional i la promulgació de tota una legislació segregacionista. La TRC va fer la seva pròpia lectura de les resolucions i convencions de les Nacions Unides per tal de primar la “pau” i l’“ordre”.

CRIMS CONTRA L’APARTHEID. A partir del 1961, els moviments d’alliberament, ANC i PAC, creen les branques armades per oposar-se a la violència de les forces de seguretat del règim. Aquestes organitzacions, vin-

796. QUINTANA, Lluís. *Més enllà de tot càstig. Reflexions sobre la transició democràtica*. Barcelona: Icaria, 2004, p. 32.

culades a la lluita política d'alliberament, van tenir el reconeixement de la comunitat internacional. Però també van cometre crims tipificats pels protocols de Ginebra que tenen cura de les condicions dels presoners i l'actuació en el combat. Tal com exposàvem implícitament, en el capítol dedicat als moviments d'alliberament, l'inici de la lluita armada a Sud-àfrica, s'inscriu en el context de descolonització a l'Àfrica i la confrontació existent durant la Guerra Freda.

LÍMIT TEMPORAL. El marc temporal de les "ofenses" comeses van ser fixades per la TRC, seguint el mandat legislatiu, des de l'1 de març de 1960 fins al 10 de maig de 1994, pocs dies després de les eleccions. La data d'inici no és innocent ni tampoc s'explica únicament per les raons exposades: Sharpeville, Estat d'Emergència, prohibició de l'ANC i el PAC, i proclamació de la República de Sud-àfrica el 24 d'abril de 1961. El juny del 1961, els moviments de resistència adopten la violència per combatre el règim. Per tant, la Comissió Veritat i Reconciliació –seguint el dictat de la negociació política i econòmica– va focalitzar la seva atenció en la vulneració dels drets humans en el context d'una "guerra civil". De fet, si es volia jutjar el règim de l'apartheid, la data d'inici hauria d'haver estat, com a mínim, l'any 1948. Deixant de banda els segles de colonialisme, esclavisme i separació entre 1652 i 1948. Però, a més, el període es va ampliar fins després de les eleccions per poder encabir tota la violència que es va generar durant la transició. L'ampliació de la data està supeditada a les polítiques de transició que ja avançàvem a l'inici d'aquest treball.

"GUERRA CIVIL". La TRC va ser convocada per discernir sobre els crims comesos durant una "guerra civil" i l'antecedent més clar el tenim en la decisió del Congrés Nacional Africà –inèdita per part d'una organització armada– d'investigar les seves pròpies "ofenses". Aquesta iniciativa responia a

una estratègia política de transacció, com ja prefiguràvem en encetar aquesta tesi doctoral.

Totes les fonts consultades subratllen la importància del testimoni dels perpetradors per poder elaborar la història dels mecanismes de repressió a partir del 1960. La Unitat d'Investigació va tenir serioses dificultats per poder accedir a la documentació dels arxius dels departaments ministerials i de les forces de seguretat. Una gran part d'aquest ingent material va ser destruït abans, durant i després de la transició política. El testimoni d'agents de la policia i dels cossos de seguretat va servir per identificar comandaments, estratègies, fons reservats i operacions encobertes. Però sempre des de la visió individual, mai intentant entendre tota la complexitat del sistema global de l'apartheid.

També les actuacions de les guerrilles dels moviments d'alliberament van saltar a l'opinió pública. Segrestos, tortures i assassinats en els camps d'entrenament d'Angola, l'ensinistrament a Cuba i els mecanismes de finançament per part de l'URSS van formar part de la política de la rememoració.

Aquesta exposició pública que homologava totes dues violències feia una interpretació de la memòria, aquí suplantant el paper de la història, del tot abusiva. Nosaltres entenem que la vulneració dels drets humans ha de ser punible en tots els casos, també quan es fan en nom d'“una causa justa”, però les dinàmiques de violència i repressió no poden interpretar-se de la mateixa manera. És aquí quan la memòria –sense el filtre del distanciament, la comprovació, la contextualització i la interpretació de la representació del passat– es transforma en una memòria col·lectiva al servei d'un interès polític que està per sobre de qualsevol consideració metodològica i hermenèutica. La idea seria tots vam fer “el mal”, “visquem en pau”.

AMNISTIA. El model sud-africà innova quan aplica una amnistia individual i condicionada a dir “la veritat” i a demanar perdó. A diferència d’altres amnisties contemplades com una forma constitucional col·lectiva d’oblit i impunitat, la TRC s’adona que tant el perdó com la venjança només es poden justificar des de la individualitat. En canvi, la justícia, la llei, no coneix l’individu, sinó el delictes. L’amnistia per a perpetradors del règim de l’apartheid i per a les organitzacions armades d’alliberament va ser la clau de volta de les negociacions polítiques durant el procés de transició.

Com hem pogut veure, el Comitè d’Amnistia va rebre 7.115 sol·licituds d’amnistia: va refusar-ne 5.287 (74,30%) i en va admetre 1.828. De les admeses a consideració, 1.154 perpetradors van ser amnistiats (63,12%) i a 150 persones se’ls va garantir una amnistia parcial (8,20%). Per tant, bàsicament el treball de l’AC va ser aplicar els criteris per rebutjar el 74,30 per cent de les al·legacions presentades i no concedir l’amnistia al 28,68 per cent dels perpetradors.

Ara bé, més enllà del rigor d’aquest Comitè civil –integrat preferentment per advocats i jutges– en aplicar els seus criteris, cal observar com va inferir en el terreny de la justícia i com els seus procediments anul·laven, fins i tot, sentències en ferm o paralitzaven processos en tràmit. En canvi, no tenien en consideració la no impunitat i la imprescriptibilitat de la legislació internacional sobre els crims contra la humanitat, si bé incorporaven la tipificació d’aquests crims (assassinat, tortura, segrest). I ho podien fer, precisament, perquè no estaven “jutjant” l’apartheid sinó l’actuació individual d’uns perpetradors en el marc d’una “guerra civil” entre 1960 i 1994.

Un altre indicador de la importància que la TRC va donar al Comitè d’Amnistia va ser que va ampliar els seus treballs fins al març del 2002. És a dir,

va estar operatiu durant sis anys, mentre que el Comitè de Violació de Drets Humans va funcionar durant dos anys i mig (1996-1998). Tenint en compte el nombre d'al·legacions presentades (**taula 12**), i revisant el nombre d'amnisties concedides entre 1996 i 2001, l'ANC i les organitzacions afins són les formacions que van rebre més garanties de perdó. Això s'explica per la seva activa participació en els treballs de la TRC. I també per una voluntat política, l'ANC havia guanyat les eleccions amb un 62,65 per cent de vot popular.

La TRC tampoc va amagar el seu interès en fer comparèixer els líders i les forces de seguretat de l'apartheid amb un doble objectiu: donar exemple i poder garantir l'amnistia en benefici de la reconciliació. Però no va aconseguir el testimoni de Pieter Willem Botha, un dels màxims artífexs de l'apartheid i la repressió. Tot i que va tenir gairebé un tracte de favor per fer-ho possible, Botha va argumentar que no hi havia res a confessar: complia les lleis vigents i garantia la defensa de Sud-àfrica davant l'enemic exterior, el comunisme.

Malgrat les circumstàncies polítiques i la pressió per fer viable la jove democràcia sud-africana, també s'ha de posar de relleu que el Comitè d'Amnistia va aplicar amb rigor els criteris fixats: tres de cada quatre sol·licituds van ser descartades d'entrada per no acollir-se als supòsits de no tenir un objectiu polític clar o incórrer en errors formals. De la mateixa manera, gairebé un terç dels perpetradors que van declarar per escrit o en audiència pública no se'ls va concedir l'amnistia per no mostrar "penediment" o per ometre "ofenses" o mentir sobre l'abast de la seva responsabilitat. I també, subratllar que les màximes figures responsables del règim de l'apartheid no van comparèixer davant el Comitè d'Amnistia o quan ho van fer (De Klerk) van negar qualsevol responsabilitat. Thabo Mbeki, una de les màximes figures de l'ANC, no va voler comparèixer. Qui ho va fer, amb poques excepcions,

responia a allò que Hannah Arendt anomenava la “normalitat” del sistema. Malgrat tot, la TRC va treballar amb rigor, com sí que prevèiem en començar aquest estudi.

MEMÒRIA I DOL. Les víctimes de l’apartheid van tenir l’oportunitat d’exposar públicament la seva experiència i d’elaborar el dol en família. També van rebre petites compensacions. És possible que, de les 21.290 persones que van participar, un sector ho fes per poder beneficiar-se d’aquesta reparació, d’altra banda insuficient. En aquest cas, l’emergència de la memòria tindria un objectiu interessat. Ara bé, de les 21.290, només se’n van seleccionar 2.000 per participar en les audiències públiques. Aquestes sessions van ser emeses cada dia, durant quatre hores i en directe, per la ràdio pública. La televisió estatal SABC també informava diàriament als telenotícies del vespre i feia un resum setmanal, els dissabtes, d’una hora. Aquest tractament informatiu garantia per un costat un “relat” del passat per a una “nova Sud-àfrica”: emmarcar els traumes individuals en una narrativa comuna i col·lectiva. I, alhora, contribuïa –utilitzant els termes de Todorov– més a la “banalització” del trauma que a la seva “sacralització”. Les audiències públiques radiades i televisades van servir de teràpia col·lectiva per fer emergir la memòria d’un passat recent o llunyà que fins aleshores havia quedat sotmès a la rememoració personal i domèstica. El testimoni de les víctimes va servir també per identificar perpetradors i fer-los comparèixer si volien acollir-se a l’amnistia. La hipòtesi explícita d’aquest treball considerava, d’entrada, que l’exposició pública de la vulneració dels drets humans sí que podia ser una tasca reexida per dignificar, reconèixer i compartir el dolor de les víctimes.

CULPABILITAT I RESPONSABILITAT. Descartada la “culpabilitat criminal” –que es dirimeix davant d’un tribunal amb autoritat per castigar–, la TRC tampoc podia comprometre la “culpabilitat política”. Aquesta culpabilitat

col·lectiva -tal com K. Jaspers la va definir- deriva del fet de pertànyer a una comunitat de la qual polítics i ciutadans en treuen benefici, independentment dels seus actes. Simplificant: qui es va beneficiar de l'ordre polític establert ha de respondre dels mals creats per l'Estat del qual va formar part. Amb la "culpabilitat moral", és a dir, la responsabilitat moral, entrem en el terreny dels actes individuals que per acció u omissió van contribuir a la culpabilitat criminal i a la culpabilitat política. És aquest l'espai més difícil d'esbrinar, perquè significa fer-se preguntes i analitzar el propi capteniment. Les estratègies d'exculpació operen aquí amb força ("no sabia", "no vaig fer res", "no era policia"...). És veritat que els responsables de la Comissió Veritat i Reconciliació ens han comentat sentir-se decebuts per la resposta limitada de la minoria blanca. Però aquesta minoria no es va sentir, en cap moment, cridada a participar-hi, perquè no es considerava responsable de cap assassinat, tortura, violació, inferir ferides greus, segrestar, etc. Aquestes eren les "ofenses" que discriminava la TRC i no l'assentiment i la complicitat d'un ampli sector de la minoria blanca amb el règim de l'apartheid.

EL PERDÓ. El procés garantia l'amnistia a canvi de confessar els crims i poder comprovar la veracitat de les declaracions. Que els perpetradors demanessin perdó i que aquest perdó fos autèntic era secundari: confessar per no acabar davant dels tribunals penals, confessar excessos sense cedir en la convicció de tenir raó ("lluitava contra el comunisme", "complia ordres"). En definitiva, la impunitat de dret era la recompensa de confessar sense penediment. D'altra banda, com es pot verificar la contrició?

I les víctimes, estaven disposades a perdonar? O es pot perdonar allò que no es pot castigar? A diferència del que proposava Ricoeur de "perdonar el culpable i no perdonar el crim", a risc d'equivocar-nos, les víctimes de l'apartheid –perquè eren víctimes del règim de segregació i no d'una

“guerra civil”– van entendre i interioritzar el mestratge de Nelson Mandela: “la memòria de la violència alimenta la violència present”. No podien perdonar a aquells que no mostraven penediment i no podien perdonar una minoria blanca que no va ser convidada a expressar la seva responsabilitat. No va haver penediment i no van perdonar, però sabien que havien guanyat un futur amb llibertat. La promesa de Mandela va ser la transacció personal i col·lectiva de les víctimes.

OBLIT. A Sud-àfrica el record era massa present per poder parlar d’una operació individual i col·lectiva d’anamnesi. De fet, la TRC va ser l’instrument per evocar una part del passat i deixar la resta a la reserva. Al marge va quedar tota la caracterització, instrumentalització, suport i mecanismes del règim de l’apartheid. Es va abusar de la memòria i també la TRC va ser el gran mestre que va orquestra una partitura feta de grans silencis.

TOPOGRAFIA. El calendari, les commemoracions, els museus, els monuments també participen en l’escriptura d’una nova narració de la història i la memòria. Tret de les modestes senyalitzacions o esteles commemoratives en els barris més pobres, que explícitament fan referència a la repressió durant l’apartheid, la topografia dels llocs de memòria fa ara una interpretació comuna de la història. I, com que l’apartheid no ha estat “jutjat”, els prohoms del sistema i del passat colonial continuen petrificats des del seu pedestal observant aquest present tan contradictori.

RECONCILIACIÓ. Aquest era l’autèntic objectiu d’una empresa gegantina i innovadora. I, malgrat tot, quan l’any 2003 es preguntava a la població sud-africana el que volia dir “reconciliació”: un 30 per cent no sabia respondre, un 23 per cent l’associava amb el perdó, un 16 per cent parlava d’unitat i només un 10 per cent feia referència a la integració racial i un 2 per cent a la

fi del racisme. De fet, un gran nombre confessava la seva incapacitat per donar un significat clar a un terme que, bàsicament, té una implicació política. Reconciliar-se volia dir crear una nova Sud-àfrica, la “nació de l’Arc de Sant Martí” (plural, democràtica i multiètnica), amb greuges a totes dues bandes del combat. El sociòleg Harald Welzer ens advertia dels perills de polítiques precipitades de reconciliació que poden causar frustració i distanciament. I, no dubtava a afirmar, que jutjar els crims per la via penal és una condició inexcusable per obrir després el debat i construir polítiques actives a favor dels valors democràtics. Mentrestant, el nou calendari per la nova Sud-àfrica incorpora el 16 de desembre, el dia que es va reunir per primera vegada la TRC, com la diada dedicada a la reconciliació.

IDENTITAT I MEMÒRIA. Dèiem que una nova Sud-àfrica necessitava una “nova memòria” i, per tant, una nova narració col·lectiva. L’últim objectiu, l’identitari, persegueix refer la memòria del passat també amb una voluntat d’adhesió comuna. Si l’objectiu sud-africà és sumar la memòria dels blancs amb el de la majoria negra, l’empresa ha fracassat. A diferència d’allò que hom podia pressuposar a l’inici d’aquesta tesi doctoral, la meitat dels blancs enquestats continua considerant que l’apartheid no va ser un crim contra la humanitat ni un sistema “injust, inhumà i criminal”. També, es pot valorar en un sentit positiu, l’altra meitat rebutja taxativament l’apartheid.

De la mateixa manera, la hipòtesi explícita d’aquest treball raonava que, si l’objectiu de la TRC era construir un nou país cohesionat i, per tant, la idea de nació comuna i d’identitat comuna era la clau de volta de tot el procés, l’estudi del cas ens ha revelat que els ciutadans sud-africans no se senten lligats a una identitat nacional. Si per “nació”, entenem un “grup humà conscient de formar una comunitat, que comparteix una cultura comuna, està lligat a un

territori clarament delimitat, té un passat en comú, i un projecte col·lectiu de cara el futur i reivindica el dret a l'autodeterminació",⁷⁹⁷ haurem d'arribar a la conclusió que els ciutadans sud-africans no senten la nació com a pròpia, perquè no tenen ni una cultura ni un passat en comú, ni gairebé un projecte cohesionat de futur. De fet, la majoria dels sud-africans se senten identificats amb la llengua o el grup ètnic i racial. I, paradoxalment, comparteixen moltes de les característiques de les minories ètniques de les comunitats d'origen immigrant establertes en entorns urbans d'arreu del món. Amb dues grans diferències: no són minories ni són immigrants.

Nelson Mandela tenia en ment la reconciliació de memòries entre blancs i negres. És el que s'ha denominat la política de la "zebra", prioritzar l'entesa entre la minoria blanca i la majoria negra. Ara bé: aquests ases salvatges neixen negres i són negres amb ratlles blanques i no al revés. Seguint aquesta metàfora, sembla prioritari refer la memòria de la majoria negra, no sempre coincident i unànime, i recordar que aquests èquids també tenen zones ombrejades, com els *coloured* que se senten marginats de les polítiques d'integració i promoció per part de les institucions i els discursos públics.

No és qüestió de bandejar la minoria blanca i índia, dinàmiques i cultes, sinó de posar l'accent en l'educació i el respecte, i garantir la igualtat d'oportunitats per al quaranta-cinc per cent de la població. Aquesta immensa bossa de pobresa encara confia, tot i que amb recels molt profunds, que les institucions democràtiques acabaran amb el seu cansament extrem. Sense polítiques actives més radicals, més imaginatives, no hi ha futur per aquest cruiximent d'iniquitat.

La TRC va ser l'instrument que va fer possible la política de transacció entre un passat carregat de violència (sistemàtica i a gran escala), un pre-

797. GUIBERNAU, Montserrat. *La identidad de las naciones*. Op. cit., p. 98.

sent incert i la promesa d'un futur estable i lliure. Els set volums dels reports dels treballs dels Comitès de Drets Humans, Amnistia i Reparació van ser el nou text revelat que il·luminava sobre el passat, reconfortava les víctimes i alligonava sobre els valors democràtics, però la seva influència s'ha anat diluint en els darrers anys.

La figura venerada i venerable de Nelson Mandela, al capdavant del procés i els treballs de memòria a Sud-àfrica, van marcar la ruta política per transitar per un país profundament dividit entre una minoria blanca que no arriba al 10 per cent de la població (2014) i una majoria negra precària en tot. L'empresa de la "veritat" i la "reconciliació" va ser una eina extraordinària al servei de les polítiques de transició, de fet, ha estat la política de transició, amb majúscules. Va marcar amb ferro –com ens deia Shirley Gunn– els drets humans en el front de tots els sud-africans; va promoure els valors cívics de tolerància, respecte i clemència; va bastir un passat històric emmarcat en una "guerra civil", on totes les parts van cometre crims; i, finalment, la TRC recuperà l'antiga tradició *ubuntu*, és a dir, va vivificar una antiga tradició, no és una invenció – com diria Hobsbawm– sinó un magma simbòlic –a la manera de Cornelius Castoriadis– una metàfora carregada de bones intencions per fer possible la reconciliació. I la TRC gestiona la regla ètica, la ritualitza, la practica i l'ensenya a nous practicants. És *ubuntu*.

Todorov advertia dels perills de barrejar dret i moral perquè la combinació no aporta ni "veritat jurídica" ni "veritat històrica". De fet, la TRC va fer seves les tres desviacions per conèixer la "veritat" que plantejava Todorov. La "desviació política": la TRC va néixer i actuar sota la pressió d'una negociació política que va marcar els límits i el mètode. La Comissió i els Comitès van fer de "jutges" i la justícia no coneix l'equitat històrica només jutja càrrecs o descàrrecs, l'interessa la veritat fàctica, reconstruir els fets, i deixa al mar-

ge la interpretació, cau per tant en el parany de la “desviació històrica”. I, per acabar, la TRC va fer de la “desviació educativa” el seu gran objectiu: pacificar memòries, la “pau pública”.

Todorov fa un al·legat a favor d'un ideal per refer memòria, veritat i justícia. El problema d'aquesta trilogia sense màcula recau en el fet que les Comissions de Veritat i Justícia implementades en les darreres dècades, tot i que la majoria no ha utilitzat el recurs de l'amnistia, no han pogut actuar sense “desviar” la mirada en un sentit o en un altre. Per exemple, en el “cas argentí”, els treballs de memòria “obliden” la militància de les víctimes per no donar arguments a la teoria dels “dos dimonis”: la “guerra civil” que va enfrontar el règim militar amb els moviments revolucionaris. De fet, és la rèplica inversa del “cas sud-africà”. I en tots dos casos, sense admetre l'homologació de la violència a banda i banda d'un enfrontament desigual, s'ha malmès la memòria i la veritat. I la justícia no té eines per avaluar els fets, més enllà de judicar la innocència o la culpabilitat. Tot i així, tots els pensadors convocats en aquest treball consideren que la memòria pacificada només sorgeix després de fer-se justícia. I és així com es recupera la llibertat.

Vint anys després d'inaugurar la via democràtica sud-africana, les línies mestres de Nelson Mandela i de la TRC s'han desdibuixat. L'objectiu cívic d'interioritzar els valors democràtics de respecte i tolerància –marcats en ferro roent– són només un tatuatge, un record perenne però sense assumpció real per una societat profundament polaritzada: un cim ocupat per una minoria que acumula el poder i la riquesa i una majoria per sota del llindar de la pobresa. Aquesta dicotomia no ajuda a fomentar els valors democràtics de tolerància i de respecte. Ans al contrari, s'ha instal·lat en la societat sud-africana, no només el desencís d'arribar a la “terra promesa”, sinó un factor al·lèrgic a la tolerància, el ressentiment, que no és altra cosa que una

memòria bloquejada i estèril, però enormement perillosa.

L'objectiu polític de cohesionar la societat no pot ser invocat en aquestes circumstàncies de pobresa i desigualtat. I, un cop més, malgrat tot, els símbols –que alguns menystenen– apaivaguen les diferències, si bé no les resolt, i cohesionen. Això és el que va passar amb la celebració de la Copa del Món de Futbol, l'any 2010, a Sud-àfrica. Un símbol, aparentment allunyat del tema que ens ocupa, va impulsar tot el país a sumar voluntats. A les grades dels estadis, durant un mes, no hi va haver ni classes socials ni colors a la pell. Però no sempre hi ha un esdeveniment aglutinador, ni un líder que fa de guia. És possible, com ja apuntava el baròmetre de l'Institut Justícia i Reconciliació (IJR), que els discursos a favor d'una Sud-àfrica unida –no uniforme– hagin de ser més pragmàtics, més propers a la realitat complexa d'un país fragmentat amb dotzenes d'accents, colors, cultures i memòries.

La problemàtica d'aconseguir justícia, benestar i dignitat per a tothom s'agreuja davant del manifest descrèdit que els sondejos d'opinió donen als líders i a les institucions del país. El partit que ha guanyat totes les eleccions des del 1994, el Congrés Nacional Africà, controla ara per ara tots els ressorts de poder: l'executiu, el Parlament, la Justícia i els mitjans de comunicació. I malgrat el seu poder, o a causa d'aquest control sobre totes les esferes, la corrupció, la violència, la intolerància i la pobresa són presents en el dia a dia de la societat sud-africana. Alex Boraine resumeix en la seva última obra *What's Gone Wrong? South Africa on the Brink of Failed Statehood* (2014)⁷⁹⁸ la situació d'emergència que viu el país i considera que cal, urgentment, un canvi d'orientació en les polítiques socials i econòmiques, com també transparència en l'acció de govern i pressupostos més genero-

798. BORAINÉ, Alex. *What's Gone Wrong? South Africa on the Brink of Failed Statehood*. Nova York/ Johannesburg: New York University Press/Jonathan Ball, 2014.

sos en l'àmbit de l'educació. Sud-àfrica és ara –segons, Borraine– un país molt poc eficient en la distribució dels seus recursos i amb deficiències democràtiques notables. Fins i tot, els ciutadans sud-africans se senten molt poc identificats –com hem vist– amb una identitat comuna sud-africana. Borraine creu que els errors es poden corregir si hi ha voluntat política, però de no fer-ho, Sud-àfrica pot arribar a ser un Estat fallit.

La Comissió Veritat i Reconciliació va escriure un nou relat per a la nova Sud-àfrica. Una nova “consciència històrica” –en paraules de Funkenstein– al servei d'una memòria-nació. La memòria, la història, la veritat i la justícia van ser convocades en aquest extraordinari treball de pacificació i de formulació d'una identitat comuna. Però l'acumulació de paraules ben intencionades –les de la Constitució del 1996 i les del relat de la TRC– no pot amagar que els fonaments per fer-ho possible no són sòlids. L'altre discurs, aquell que trava escrupolosament història i memòria, veritat i justícia, equitat i dignitat, té un trajecte molt més llarg. Ara per ara, és impossible saber quan i com començarà aquest camí de confluència però si les condicions econòmiques no milloren per a la majoria i els valors democràtics no són assumits per les institucions i la població, Sud-àfrica pot esdevenir un polvorí i el passat quedarà en venjança. I, un cop més s'haurà abusat de la memòria.

Bibliografia

Bibliografia

AMADIUME, I; ABDULLAHI, A (ed.) **The politics of memory: truth, healing and social justice**. Londres: Zed Books, 2000.

ANDERSON, Barbara A. "Migrations in South Africa in Comparative Perspective" a: **Migrations in South and Southern Africa. Dynamics and determinants**. Ciutat del Cap: HSRC Press, 2006, pp. 97-117.

ANDERSON, Benedict. **Imagined Communities: reflections on the Origin and Spread of Nationalism**. Londres: Verso, 2006.

ARENDT, Hannah. **Eichmann in Jerusalem: A report on the Banality of Evil**. Nova York: Penguin, 1963.

ARENDT, Hannah. **Los orígenes del totalitarismo**. Madrid: Taurus, 2004.

ARENDT, Hannah. **La condición humana**. Barcelona: Editorial Paidós, 2005.

ARENDT, Hannah. **Responsabilité et jugement**. París: Payot, 2005.

ARENDT, Hannah. "Eichmann en Jerusalén", *Claves de la razón práctica*. Madrid: *Prisa Revistas*, març 2009, n. 190, pp. 60-68.

ARENDT, Hannah. **Eichmann y el holocausto**. Madrid: Taurus, 2012.

ARMSTRONG, J. "The Chinese at the Cape in the Dutch East India Company period, 1652-1795" a: *The Slave Route Project Conference*. Robben Island, Cape Town: 24-26 d'octubre, 1997.

ASMAL, Kader. **Víctims, survivors and citizens. Human Rights, reparations and reconciliation**. Ciutat del Cap: Publications of the University of the Western Cape, 1992.

BALCELLS, Albert. **Llocs de memòria dels catalans**. Barcelona: Proa, 2008.

BAUMAN, Zygmunt. **Miedo líquido. La sociedad contemporánea y sus temores**. Barcelona: Paidós, 2007.

BENDA, Julien. **La traïció dels intel·lectuals**. Alzira: Edicions Bromera, 1995.

BELL, Terry; NTSEBEZA, Dumisa. **Unfinished Business. South Africa, Apartheid and Truth**. Londres: Verso, 2003.

BENJAMIN, Walter. **Para una crítica de la violencia y otros ensayos. Iluminaciones IV**. Madrid: Taurus, 1998.

BERGSON, Henri. **Matter and Memory**. Londres: George Allen, 1911.

BERGSON, Henri. *La pensée et le mouvant. Essais et Conférences*. París: Quadrige/Puf, 2005.

BEYERS, Christiaan. "Identity and forced displacement community and colouredness in District Six" a: ADHIKARI, Mohamed (ed.) *Burdened by race: coloured identities in southern Africa*. Ciutat del Cap: University of Cape Town (UCT) Press, 2009.

BIKO, Steve. *I Write What I Like*. Johannesburg: Heinemann Educational Publishers, 1987.

BLOCH, Marc. *Apología para la historia o el oficio de historiador*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2001.

BOND, Patrick. "Activistas sudafricanos hacen frente a la maldición de los recursos" a: *La Vanguardia Dossier: Sudáfrica veinte años después*. Barcelona: Ediciones La Vanguardia, abril-juny 2014, n. 5, pp. 74-79.

BORAINÉ, Alex. *A country unmasked. Inside South Africa's Truth and Reconciliation Commission*. Oxford/Ciutat del Cap: Oxford University Press Southern Africa, 2000.

BORAINÉ, Alex. *A Life in Transition*. Ciutat del Cap: Zebra Press, 2008.

BORAINÉ, Alex. *What's Gone Wrong? South Africa on the Brink of Failed Statehood*. Nova York/Johannesburg: New York University Press/Jonathan Ball, 2014.

BORGES, J.L. *Funes el memorioso*. Buenos Aires: Minificciones, 1988.

BRIGHT, Rachel. *Chinese Labour in South Africa, 1902-1910. Race, violence, and global spectacle*. Londres: Palgrave Macmillan, 2013.

CARLIN, John. *El factor humà. Nelson Mandela i el partit de rugby que va construir una nació*. Barcelona: La Campana, 2008.

CASTIÑEIRA, Àngel. "Naciones imaginadas" a: *Casa encantada. Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Frankfurt/Madrid: Vervuert/Iberoamericana, 2005, pp. 41-78.

CASTORIADIS, Cornelius. *La institución imaginaria de la sociedad*. Barcelona: Tusquets, 2013.

CERCAS, Javier. *El impostor*. Barcelona: Random House, 2014.

COLEMAN, Max (dir.) *A crime against humanity. Analysing the Repression of the Apartheid State*. Johannesburg/Ciutat del Cap: Human Rights Committee University of Western Cape Mayibuye Books/David Philip Publishers, 1998.

CONAN, Eric; ROUSSO, Henry. *Vichy, un passé qui ne passe pas*. París: Fayard, 1994.

CONNERTON, Paul. **How Societies Remember**. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

CONNERTON, Paul. "Seven types of forgetting" a: *Memory Studies*. Los Angeles: SAGE Publications, 2008, vol.1, pp. 59-71.

DARWIN, John. **El sueño del imperio. Auge y caída de las potencias globales, 1400-2000**. Madrid: Editorial Taurus, 2012.

DAVIS, S.M. **Apartheid's rebels**. New Haven: Yale University Press, 1987.

DOGLIANI, Patricia. **Tra guerre e pace. Memorie e rappresentazioni dei conflitti e dell'Olocausto nell'Occidente contemporaneo**. Milà: Edizioni Unicopli, 2001.

DONALDSON, Ronnie. "La remodelación de la forma urbana" a: *La Vanguardia Dossier: Sudáfrica veinte años de democracia*. Barcelona: La Vanguardia Ediciones, 2014, n. 51, abril-juny 2014, pp. 56-59.

DOXTADER, Erik; SALAZAR, Philippe-Joseph (ed.). **Truth&Reconciliation in South Africa. The fundamental Documents**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2007.

DU PLESSIS, Max. **South Africa's International Criminal Court Act**. Pretòria: Institute for Security Studies, 2008, n. 172, pp.1-14.

DU TOIT, André. "No Chosen People: The Myth of the Calvinist Origins of Afrikaner Nationalism and Racial Ideology" a: *American Historical Review*. Oxford University Press/ American Historical Association, 1983, vol. 88, n. 4, pp. 920-952.

ECO, Umberto; MIGIEL, Marilyn. "An Ars Oblivionalis? Forget It!" a: *PMLA*. Nova York: Modern Language Association, 1988, n. 3, vol.103, pp. 254-261.

ELORZA, Antonio, "Genocidios" a: *Claves de la Razón Práctica*. Madrid: PRISA Revistas, gener-febrer, 2009, n. 189, pp.36-45.

ESPINOSA, Javier. "Seis altos cargos de la policia sudafricana, destituidos por facilitar armamento a Inkatha", *El Mundo*, 19 de març de 1994.

FERGUSON, Niall. **El imperio británico. Cómo Gran Bretaña forjó el orden mundial**. Barcelona: Random House Mondadori, 2005.

FINKIELKRAUT, Alain. **Una voz viene de la otra orilla**. Buenos Aires: Editorial Paidós, 2002.

FOSTER, Kevin. **Fighting Fictions. War, Narrative and National Identity**. Londres: Pluto Press, 1999.

FOSTER, Don; HAUPT, Paul; BEER, Marésa de. **The Theatre of Violence: Narratives of Protagonists in the South African Conflict**. Ciutat del Cap: Institute of Justice and Reconciliations/HSRC Press, 2005.

FREDRICKSON, George M. Black Liberation. ***A Comparative History of Black Ideologies in the United States and South Africa.*** Oxford/Nova York: Oxford University Press, 1996.

FRIEDLÄNDER, Saul. "Trauma, transference and 'working through' in Writing the History of the Shoah" a: *History&Memory*. Bloomington: Indiana University Press, 1992, vol, 4, n. 1. pp. 39-59.

FRIEDLÄNDER, Saul. ***Nazi Germany and the Jews, 1933-1939.*** Nova York: Harper Collins, 1997.

FRIEDLÄNDER, Saul. ***The years of the extermination, 1939-1945.*** Nova York: Harper Collins, 2007.

FUNKENSTEIN, Amos. "Collective Memory and Historical Consciousness" a: *History and Memory. Studies in representation of the past*. Tel Aviv: Tel Aviv University, 1989, vol. 1, n. 1, pp. 5-26.

GARAPON, Antoine. "La justicia y la inversión moral del tiempo" a: ***¿Por qué recordar?*** Buenos Aires: Granica, 2007, pp. 90-100.

GAT, Aza; YAKOBSON, Alexander. ***Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism.*** Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

GARCIA ESPUCHE, Albert. "El Born i el coneixement històric" a: *Barcelona Metròpolis*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, estiu 2013, n. 89, pp. 23-24.

GAUDREAU, A.; JOST, F. ***El relato cinematográfico: cine y narratología.*** Barcelona: Paidós, 1995.

GENOVÈS, M. Dolors. "El documental sota sospita" a: *Trípodos*. Barcelona: Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna, 2004, n. 16, pp. 37-58.

GENOVÈS, M. Dolors. "Vindicació dels botxins per a una política del perdó" a: *Idees. Revista de temes contemporanis. Història, memòria i identitat*. Barcelona: Centre d'Estudis de Temes Contemporanis (CETC), 2006, n. 28-29, pp. 15-27.

GENOVÈS, M. Dolors. "Memòria (ries), veritat i justícia: models i debats", a: *Activitat parlamentària. Especial Memorial Democràtic*. Barcelona: Direcció General de Relacions Institucionals, n.13, octubre, 2007, pp. 67-86.

GIBSON, James L.; GOUWS, Amanda. ***Overcoming Intolerance in South Africa. Experiments in Democratic Persuasion.*** Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

GIBSON, James. ***Overcoming Apartheid: Can truth reconcile a divided nation?*** Ciutat del Cap/ Nova York: HSRC Press/Sage Foundation, 2004.

GUIBERNAU, Montserrat. ***La identidad de las naciones.*** Barcelona: Ariel, 2009.

HALBSWACHS, Maurice. **La memoria colectiva**. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.

HALBSWACHS, Maurice. **Los marcos sociales de la memoria**. Barcelona: Anthropos Editorial, 2004.

HALÉVY, Daniel. **Essai sur l'accélération de l'histoire**. París: Librairie Arthème Fayard, 1961.

HARRIS, Karen L. "Sugar and Gold: Indentured Indian and Chinese Labour in South Africa" a: *Diaspora Studies*. Londres: Routledge, 2013, vol. 3, n. 2, pp. 92-102.

HARTESVELDT, Fred R. van. **The Boer War: Historiography and Annotated Bibliography**. Westport: Greenwood Press, 2000.

HOBSBAWM, Eric J. RANGER, Terence. **L'invent de la tradició**. Vic: Eumo Editorial, 1988.

HOBSBAWM, Eric. **Naciones y nacionalismo desde 1780**. Barcelona: Crítica, 1998.

HOFMEYR, Jan; NYOKA, Ayanda (ed.) **Breaking the Mould. Prospects for radical socio-economic transformation**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2015.

HUYSSSEN, Andreas. "Resistencia a la Memoria: los usos y abusos del olvido público". a: *XXVII Congreso Brasileiro de Ciências da Comunicação/Intercom*. Porto Alegre: 2004, pp. 1-15.

JAFFER, Zubeida; CRONJÉ, Karin. **Cameras, microphones and pens. Covering South Africa's TRC**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2004.

JANKÉLÉVITCH, Vladimir. **Lo imprescriptible**. Barcelona: Muchnik, 1987.

JASPERS, Karl. **La culpabilité allemande**. París: Editions Minuit, 2005.

JENKINS, Roy. **Churchill**. Londres: Pan Books, 2002.

JUDT, Tony; SNYDER, Timothy. **Pensar el siglo XX**. Madrid: Taurus Historia, 2012.

KASTNER, Jeffrey; NAJAFI, Sina. "Historical Amnesias: An Interview with Paul Connerton" a: *Cabinet Magazine*. Nova York: Lambert Foundation, estiu 2011, n. 42.

KATZ, Sarah R. **Redesigning Civic Memory: the African Burial Ground in Lower Manhattan**. Universitat de Pensilvània, 2006.

KESSEL, Ineke van, OOMEN, Barbara "One Chief, One Vote': The Revival of Traditional Authorities in Post-Apartheid South Africa" a: *African Affairs*. Oxford: Oxford University Press, octubre 1997, vol. 96, n. 385, pp. 561-585.

KESSEL, Ineke van. **Beyond Our Wildest Dreams: The United Democratic Front and the Transformation of South Africa**. Charlottesville: University Press Virginia, 2000.

KESSEL, Ineke van. "Rainbow nation' la diversidad lingüística y los derechos culturales" a: *La Vanguardia Dossier: Sudáfrica veinte años de democracia*. Barcelona: La Vanguardia Ediciones, 2014, n. 51, abril/juny 2014, pp. 49-53.

KUNDERA, Milan. *El libro del riure i de l'oblit*. Barcelona: Tusquets Editors, 2013.

KÜNG, Hans. *El judaísmo. Pasado, presente y futuro*. Madrid: Editorial Trotta, 2013.

LACAPRA, Dominick. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca: Cornell University Press, 1998.

LACAPRA, Dominick. *Writing history, writing trauma*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001.

LANZMANN, Claude. "Parler pour les morts". Entretien avec Guy Herzlich". *Le Monde des débats*, maig 2000, n. 14, pp. 14-16.

LAPPIN, Elena. "The Man with Two Heads" a: *Granta*, 66: *Truth+Lies*. Londres: estiu 1999.

LEMKIN, Rafaël. *Axis Rule in Occupied Europa: Laws of Occupation. Analysis of Government, Proposals for Redess*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.

LEVI, Primo. *Los hundidos y los salvados*. Barcelona: Península, 2014.

LEVI, Primo; CEREJA, Federico; BRAVO, Anna. *Le Devoir de mémoire de Primo Lévi*. Paris: Éditions Mille et une Nuits, 1995.

LEWIS, Bernard. *History: Remembered, Recovered, Invented*. Princeton: Princeton University Press, 1975.

LOMBARD, Karin "Half of SA: No Contact with Other Races" a: *The SA Reconciliation Barometer. Tracking Socio Political Trends*. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2003, vol. 1, cap. 1-4.

LORENZANO, Sandra. BUCHENHORST, Ralph (ed.) *Políticas de la memoria. Tensiones en la palabra y la imagen*. Buenos Aires/Mèxic: Editorial Gorla/Universidad del Claustro de Sor Juana, 2007.

LOVELAND, Ian. *By Due Process of Law? Racial Discrimination and the Right to vote in South African*. Oxford: Hart Publishing, 1999.

MADARIAGA, Abel (ed.). *Derecho a la identidad y persecución de crímenes de lesa humanidad*. Buenos Aires: Abuelas de Plaza de Mayo, 2006.

MAFUKIDZE, Jonathan "A discussions of migration ad migration patterns and flows in Africa" a: CROSS, Catherine; GELDERBLOM, Derik; ROUX, Niel; MAFUKIDZE, Jonathan. *View on Migration in Sub-Saharan Africa*. Ciutat del Cap: HSRC Press, 2006.

MANDELA, Nelson. *The Illustrated Long walk to freedom. The autobiography of Nelson Mandela*. Londres: Little, Brown Company, 2006.

MANNHEIM, Karl. *Idéologie et utopie. Une introduction à la sociologie de la connaissance*. París, 1929.

MARAI, Hein. "Menos pobres, más desiguales" a: *La Vanguardia Dossier: Sudáfrica veinte años de democracia*. Barcelona: La Vanguardia Ediciones, 2014, n. 51, abril-juny 2014, pp. 41-47.

MARGALIT, Avishai. *Ética del recuerdo*. Barcelona: Herder, 2002.

MILLS, Charles. *The Racial Contract*. Ithaca&Londres: Cornell University Press, 1997.

MUDROVIC, María Inés. *Historia, narración y memoria. Los debates actuales en filosofía de la historia*. Madrid: Ediciones Akal, 2005.

NIETZSCHE, Friedrich. *Sobre la utilidad y el perjuicio de la historia para la vida (II Intempestiva)*. Madrid: Biblioteca Breve, 2003.

NOGUÉ, Joan. "El retorn al lloc, el retorn a la política" a: *Idees. Revista de temes contemporanis*. Barcelona: Centre d'Estudis Contemporanis, octubre-desembre 2005, n. 27, pp. 24-30.

NORA, Pierre (dir.). *Les lieux de mémoire*. París: Éditions Gallimard, 1997.

PARDO, Pablo. "El falso holocausto de Misha". *El Mundo*, 15 de maig de 2014.

PIZZUTELLI, Francesca. *Moving Away from the South African Model: Amnesties and Prosecutions in the Practice of 40 Truth Commissions*. Londres: Amnistia Internacional, 25 de gener de 2010, pp.1-35.

POPPER, Karl R. *La miseria del historicismo*. Madrid: Alianza Editorial, 2002.

QUINTANA, Lluís. *Més enllà de tot càstig. Reflexions sobre la transició democràtica*. Barcelona: Icària, 2004.

RAMOS, Laura. *Els crims del Deute. Deute il·legítim*. Barcelona: Icària Editorial, 2006.

REDDY, E.S. *United Nations and the African National Congress: Partners In The Struggle Against Apartheid*. Nova York: African Activist Archive, octubre 2012.

RENAN, Ernest. "Què és una nació" a: *l'Espill*, 7. València: Universitat de València, primavera 2001.

RESINA, Joan Ramon. WINTER, Ulrich (Eds.) *Casa encantada: Lugares de memoria en la España constitucional (1978-2004)*. Frankfurt/Madrid: Vervuert/ Iberoamericana, 2005.

RESINA, Joan Ramon. "Comunitat cultural i cultura nacional" a:

Revista Cultura. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya, gener 2008, n. 3, pp. 40-56.

RICOEUR, Paul. ***Historia y verdad***. Madrid: Ediciones Encuentro, 1990.

RICOEUR, Paul. ***Historia y narrativa***. Barcelona: Editorial Paidós, 1999.

RICOEUR, Paul. ***La memoria, la historia, el olvido***. Madrid: Editorial Trotta, 2003.

RICOEUR, Paul. "El olvido en el horizonte de la prescripción" a: ***¿Por qué recordar?*** Buenos Aires: Granica, 2007, pp. 73-76.

ROUSSO, Henry. ***Le Síndrome de Vichy de 1944 à nous jours***. París: Seuil, 1990.

ROUSSO, Henry. "El estatuto del olvido" a: ***¿Por qué recordar?*** Buenos Aires: Granica, 2007, pp. 87-90.

ROSS, Robert. ***Historia de Sudáfrica***. Madrid: Ediciones Akal, 2006.

SÁEZ MATEU, Ferran. ***Què (ens) passa. Subjecte, identitat i cultura en l'era de la simulació***. Barcelona: Proa, 2003.

SCHRAMM, Katharina. "Heritage, Power and Ideology" a: WATER-TON, Emma; WATSON, Steve (ed.). ***The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research***. Londres/Nova York: Palgrave McMillan, 2015.

SCHWAB, Klaus; SALA I MARTÍ, Xavier (ed.). ***The Global Competitiveness Report 2014/2015***. Ginebra: World Economic Forum, 2014.

SELLÉS, Magdalena "Leni Riefenstahl, la bellesa al servei de la ideologia" a: ***Trípodos***. Barcelona: Facultat Ciències de la Comunicació Blanquerna, 1999, n. 7. pp. 9-30.

SELLÉS, Magdalena; RACIONERO, Alexis. ***El documental y El lenguaje cinematográfico***. Barcelona: UOC, 2008.

SEMPRÚN, Jorge. ***La escritura y la vida***. Barcelona: Tusquets, 1995.

SEVERIN, Marianne. "Una Sudáfrica ambigua: balance 20 años después" a: ***Vanguardia Dossier: Sudáfrica, veinte años de democracia***. Barcelona: Ediciones La Vanguardia, abril-juny 2014, n. 51, pp. 6-13.

SMITH, David. "South African death squad leader Eugene de Kock to be freed from jail". ***The Guardian***, 30 de gener de 2015.

SOYINKA, Wole. "Terapia colectiva de la memoria en Sudáfrica" a: BARRET-DUCROCQ, Françoise (dir.) ***¿Por qué recordar?*** Buenos Aires: Granica, 2006, pp. 167-174.

SPARKS, Allister. ***Tomorrow Is Another Country: The Inside Story of South Africa's Road to Change***. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

STEYN, Melissa. "The ignorance contract: recollections of apartheid childhoods and the construction of epistemologies of ignorance" a: *Identities: Global Studies in Culture and Power*. Londres: Routledge, 2012, vol. 19, n. 1, pp. 8-25

STEYN, N. P. J. ***Biblica Aspects of Apartheid, (apartness) in relation to the native races, Asiatics and the coloured people in South Africa***. Krugersdorp: West Rand Pubs., 1958.

SUBIRÓS, Pep (dir.) ***Apartheid. El mirall sud-africà***. Barcelona: Diputació de Barcelona i Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCCB), 2007.

TAYLOR, Charles. ***Fuentes del yo. La construcción de la identidad moderna***. Barcelona: Paidós, 1996.

TERREBLANCHE, Sampie. ***A History of Inequality in South Africa 1652-2002***. Scottsville: University of Natal Press/KMM Review Publishing, 2005.

THOMAS, Scott. ***The Diplomacy of Liberation: The Foreign Relations of the ANC since 1960***. Londres: Tauris Academic Studies, 1996, pp. 173-180.

THOMPSON, Leonard. ***A History of South Africa***. New Haven i Londres: Yale University Press, 2001.

TODOROV, Tzvetan. ***Memoria del mal, tentación del bien. Indagación sobre el siglo XX***. Barcelona: Península, 2002.

TODOROV, Tzvetan. "La causa de Garzón està abocada al fracaso". *El País*, 21 d'octubre de 2008.

TODOROV, Tzvetan. ***Los abusos de la memoria***. Barcelona: Editorial Paidós, 2008.

TODOROV, Tzvetan. ***La experiencia totalitaria***. Barcelona: Galaxia Gutenberg. Círculo de Lectores, 2010.

TRAVERSO, Enzo. ***Els usos del passat. Història, memòria, política***. València: Universitat de València, 2006.

TRC. Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report. Ciutat del Cap: Juta & Co Ltd, 1998 i 2003, vol. 1-7.

TOURAINÉ, Alain. "Memoria, historia, futuro" a: ***¿Por qué recordar?*** Buenos Aires: Granica, 2007, pp. 199-209.

UNITED NATIONS. ***Report of the World Conference for Action Against Apartheid*** (Lagos, 22-26 d'agost de 1977). Nova York: Nacions Unides, 1977, vol. I-II.

URBAIN, Jean Didier. "Tourisme de mémoire, un travail de deuil positif" a: ***Les Cahiers Espaces***. París: Editions Touristiques Européennes, 2003 n. 80, pp. 1-21.

VARGAS LLOSA, Mario. "Espantoso y genial". *El País*, 15 de maig de 2005.

VILANOVA, Mercedes. UBEDA, Lluís (ed.) **El repte de les fonts orals**. Barcelona: Memorial Democràtic, 2006.

VILLA-VICENCIO, Charles; DU TOIT, Fanie (ed.). **Truth&Reconciliation in South Africa: 10 years on**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation & David Philip, 2007.

VINYES, Ricard. "El hombre que coleccionaba testigos". *El País*, 25 d'abril de 2005.

VINYES, Ricard. "Sobre el Spielberg de Montse Armengou", *El País*, 11 de maig de 2005.

VINYES, Ricard. (ed.) **El Estado y la memoria: gobiernos y ciudadanos ante los traumas de la historia**. Barcelona: RBA Libros, 2009.

VINYES, Ricard. **Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas**. Barcelona: Los Libros del Lince, 2011.

WADDY, Nicholas L. "The fork in the road? British reactions to the election of an apartheid government in South Africa, May 1948" a: *Historia*. Durban: The Historical Association of South Africa, 2010, vol. 55, n. 1, pp 78-89.

WAEL, Monique de. **Sobreviviendo con lobos: autobiografía de una niña huérfana que vaga por los bosques de Europa**. Barcelona: Martínez Roca, 2004.

WALE, Kim. **SA Reconciliation Barometer 2014**. Ciutat del Cap: Institute for Justice and Reconciliation, 2014.

WALZER, Michael. **Terrorismo y guerra justa**. Buenos Aires/Barcelona: Katz Editores, CCCB, 2008.

WEBER, Max. "La ciencia como vocación" a: *El político y el científico*. Programa de Redes Informáticas y Productivas de la Universidad Nacional de General San Martín (UNSAM), pp. 39-58.

WEINRICH, Harald. **Lethe: Kunst und Kritik des Vergessens**. Munic: C.H. Beck, 1997.

WELZER, Harald; MOLLER, Sabine. TSAHUGGNALL, Karoline. **Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis**. Frankfurt: Taschenbuch, 2002.

WELZER, Harald. **Les exécuteurs. Des hommes normaux aux meurtriers de masse**. París: Editions Gallimard, 2007.

WENTZEL, Marie; TLABELA, Kholadi. "Historical background to South African migration" a: KOK, Pieter; GELDERBLUM, Derik; OU-CHO, John; ZYL, Johan van (ed.) **Migrations in South and Southern Africa. Dynamics and determinants**. Ciutat del Cap: HSRC Press, 2006, pp. 71-97.

WHITE, Hayden. **Metahistoria. La imaginación histórica en la Europa del siglo XIX**. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2001.

WILLARD CROMPTON, Samuel. **Desmond Tutu: Fighting Apartheid**. Nova York: Infobase Publishing, 2007.

WORDEN, Nigel. **The Making of Modern South Africa**. Chichester: John Wiley&Sons Ltd, 2012.

XASO, Lwando. **Financial reparation: a moral debt**. Ciutat del Cap: Khulumani Support Grup, 5 de juny de 2015.

YERUSHALMI, Yosef Hayim. **La historia judía y la memoria judía**. Barcelona: Antrophos Editorial, 2002.

ZGUSTOVA, Monika. "El malentendido sobre Hannah Arendt". *El País*, 10 d'agost de 2013.

Documentació en línia

Documentació en línia*

DADES DEMOGRÀFIQUES I ECONÒMIQUES

Estadístiques demogràfiques i històriques per províncies i grups racials.

<http://populstat.info/Africa/safricap.htm>

<http://www.statssa.gov.za/publications/SASStatistics/SASStatistics2002.pdf>

1993. Població.

<https://www.nelsonmandela.org/omalley/index.php/site/q/03lv02167/04lv02218/05lv02244/06lv02245.htm>

2003. Pobresa i desigualtat a Sud-àfrica.

<http://www.sarpn.org/documents/d0000649/P661-Povertyreport3b.pdf>

2006-2011. Nivells de pobresa 2006, 2009 i 2011.

<http://beta2.statssa.gov.za/publications/Report-03-10-06/Report-03-10-06March2014.pdf>

2014. Població.

<http://www.statssa.gov.za/publications/P0302/P03022014.pdf>

2014. Gross domestic product. Statistical release P0441. Pretòria: Statistics South Africa.

<http://beta2.statssa.gov.za/publications/P0441/P04413rdQuarter2014.pdf>

2014. Població activa i atur.

<http://www.statssa.gov.za/>

2014. El coeficient Gini (Growing Inequalities Impacts).

<http://datos.bancomundial.org/indicador/SI.POV.GINI>

2014-2015. World Economic Forum, Davos (Suïssa).

http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf

CONSTITUCIONS I LLEIS

1909. Constitució Unió Sud-africana.

https://media.law.wisc.edu/s/c_8/jzhy2/cbsa1

(*) Totes les referències són consultables amb data l'1 de setembre de 2015.

-
1961. Constitució República de Sud-àfrica.
http://www.worldstatesmen.org/south_africa_const1961
1983. Constitució República de Sud-àfrica.
<http://www.gov.za/documents/constitution/republic-south-africa-constitution-act-110-1983>
1993. Constitució Interina República de Sud-àfrica.
<http://www.gov.za/documents/constitution/constitution-republic-south-africa-act-200-1993>
1995. Promotion of National Unity and Reconciliation.
http://fas.org/irp/world/rsa/act95_034.htm
1996. Constitució República de Sud-àfrica.
<http://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996>
2003. Broad-Based Black Economic Empowerment (Act 53)
<http://bee.b1sa.co.za/docs/The%20Broad-Based%20Black%20Economic%20Empowerment%20Act%2053%20of%202003.pdf>

CONVENIS INTERNACIONALS

1945. Estatut del Tribunal Militar Internacional de Nuremberg.
Nuremberg, 8 d'agost de 1945.
http://www.cruzroja.es/dih/pdf/estatuto_del_tribunal_militar_internacional_de_nuremberg.pdf
1945. Les Nacions Unides. Carta de les Nacions Unides.
<http://www.un.org/es/documents/charter/chapter7.shtml>
- Les Nacions Unides. Resolucions de l'Assemblea General.
<http://www.un.org/es/documents/ag/resga.shtml>
- Les Nacions Unides. Resolucions del Consell de Seguretat.
<http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions>
1973. Convenció per la Supressió i Càstig dels Crims de l'Apartheid,
Nova York.
<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201015/volume-1015-I-14861Other.pdf>
1977. Conferència Diplomàtica Internacional sobre Reafirmació i Desenvolupament Humanitari Aplicable als Conflictes Armats. Ginebra, 8 de juny de 1977.
<http://www.cc.gob.gt/ddhh2/docs/Instrumentos/Humanitario/Protoginebra1.pdf>
1998. L'Estatut de Roma i la Cort Penal Internacional.
http://www.un.org/spanish/law/icc/statute/spanish/rome_statute%28s%29.pdf

2006. Les Nacions Unides. Comitè Contra la Tortura. Conclusions i observacions, Nova York.

http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CAT/C/ZAF/CO/1&Lang=En

ELECCIONS (1910-2014)

1910. Unió Sud-africana.

http://africanelections.tripod.com/za.html#1910_House_of_Assembly_Election

1938. Unió Sud-africana.

http://africanelections.tripod.com/za.html#1938_House_of_Assembly_Election

1948. Unió Sud-africana.

http://africanelections.tripod.com/za.html#1948_House_of_Assembly_Election

1984. República de Sud-àfrica. Eleccions la Casa de Representació dels *Coloured*.

http://africanelections.tripod.com/za.html#1984_House_of_Representatives_Election

1984. República de Sud-àfrica. Eleccions la Casa dels Delegats dels Indis.

http://africanelections.tripod.com/za.html#1984_House_of_Delegates_Election

1994. Eleccions República de Sud-àfrica. Global i per províncies.

<http://www.news24.com/Elections/Results#year=1994>
<http://electionresources.org/za/provinces.php?election=1994>

2014. Eleccions República de Sud-àfrica.

<http://www.news24.com/Elections/results>

REFERÈNDUMS

1960

http://africanelections.tripod.com/za.html#1960_Constitutional_Referendum

1983

http://africanelections.tripod.com/za.html#1983_Constitutional_Reform_Referendum

1992

http://africanelections.tripod.com/za.html#1992_Referendum

DOCUMENTS POLÍTICS

Arxiu Històric del Congrés Nacional Africà.

<http://www.anc.org.za/index.php>

1952. Congrés Nacional Africà (ANC), el Congrés Indi Sud-àfrica (SAIC) i el Congrés del Poble Malai enceten la campanya de "Desafiament contra les lleis injustes".

<http://www.anc.org.za/show.php?id=2592>

1955. La Carta de la Llibertat (The Freedom Charter).

<http://www.anc.org.za/show.php?id=72>

1961. MANDELA, Nelson. Entrevistat per Brian Widlake, 21 de juny

1961. ITN: The South Africa Collection. DVD-1.

1990. DE KLERK, Frederik. Anunci de la fi de l'apartheid. Parlament de Sud-àfrica, 2 de febrer de 1990.

<https://www.nelsonmandela.org/omalley/index.php/site/q/031-v02039/04lv02103/05lv02104/06lv02105.htm>

1990. MANDELA, Nelson. Discurs al sortir de la presó. Ajuntament de Ciutat del Cap, 11 de febrer de 1990.

www.anc.org.za/ancdocs/history/mandela/1990/release.html

1990. MANDELA, Nelson; DE KLERK, Frederik. Conferència de premsa. Ciutat del Cap, 4 de maig de 1990.

ITN: The South Africa Collection. DVD-2.

1994. TERRE'BLANCHE, Eugène. Declaracions contra les negociacions polítiques, 5 de gener de 1994.

ITN: The South Africa Collection. DVD-1.

1990-1994: Transició i negociacions.

<http://www.sahistory.org.za/archive/document-17-groote-schuur-minute>

2003. Institute for Justice and Reconciliation, The SA Reconciliation Barometer.

<http://reconciliationbarometer.org/volume-one-2003/>

2007. MBEKI, Thabo. Processing of some Presidential Pardons.

<http://www.thepresidency.gov.za/president/sp/2007/sp11211540.htm>

http://www.justice.gov.za/forms/20101018_Special-Pres-Pardons-Ad.pdf

2008. Universitat de Witwatersrand. The Apartheid Archive Project.

<http://www.apartheidarchive.org/site/index.php?>

2013. Comunicat de l'ANC per la mort de Nelson Mandela. (The Passing of CDE Nelson Rolihlahla Mandela), 5 de desembre de 2013.

[http://www.anc.org.za/nelson/show.php?id=10658`](http://www.anc.org.za/nelson/show.php?id=10658)

2014. Institute for Justice and Reconciliation. SA Reconciliation Barometer 2003-2014.

<http://www.ijr.org.za/publications/recbar2014.php>

2015. Zuma, Jacob. President Zuma considering pardons.

<http://sanews.gov.za/south-africa/president-zuma-considering-pardons>

2015. Report of the Judicial Commission of Inquiry into the events at the Marikana Mine in Rustenburg. Pretòria, 25 de juny de 2015.

<http://www.thepresidency.gov.za/pebble.asp?relid=19997>

2015. Lonmin, mineria.

<https://www.lonmin.com/>

2015. Institute for Justice and Reconciliation. Breaking the Mould. Prospects for radical socio-economic transformation.

<http://www.ijr.org.za/publications/ta2014.php>

MAPES

1914. Els límits fronterers de la Unió Sud-africana i les quatre províncies (Natal, Cap, Orange i Tansvaal).

<http://www.nzhistory.net.nz/media/photo/map-south-africa-1914>

1984. Distribució dels *homelands* pel territori sud-africà.

<http://overcomingapartheid.msu.edu/image.php?id=65-254-FF>

1993. Mapa de la divisió en nou províncies segons la Constitució Interina.

http://exploringafrica.matrix.msu.edu/teachers/curriculum/m29/overcoming_apartheid_southafrica.jpg

1994. Eleccions 1994. Resultats per província:

<http://electionresources.org/za/maps.php?election=1994>

2014. Distribució de les llengües majoritàries per província.

<https://welections.wordpress.com/guide-to-the-2014-south-african-election/race-ethnicity-and-language-in-south-africa/>

MEMÒRIA

2010. Amnistia Internacional. Comissions de la Veritat (1974-2010).

http://www.dhnet.org.br/verdade/textos/ai_las_comisiones_de_la_verdad.pdf

1998 i 2003. Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report (TRC).

<http://www.justice.gov.za/trc/report/>

Comitè de Violació dels Drets Humans. Audiències Públiques.

<http://www.justice.gov.za/trc/hrvtrans/index.htm>

Comitè d'Amnistia. Audiències públiques i decisions.

<http://www.justice.gov.za/trc/amntrans/index.htm>

SABC. TRC Special Report.

<http://sabctrc.saha.org.za/>

Khulami Support Group.

<http://www.khulumani.net/khulumani/in-the-news/item/1004-us-judge-rules-against-apartheid-claim.html>

Museu de les Malvines, Buenos Aires.

<http://www.cultura.gob.ar/museos/museo-malvinas-e-islas-del-atlantico-sur/>

District Six Museum, Ciutat del Cap.

<http://www.districtsix.co.za/>

Prestwich Place Memorial, Ciutat del Cap.

http://www.archivalplatform.org/blog/entry/prestwich_place/

African Burial Ground National Monument, Nova York.

<http://www.nps.gov/afbg/index.htm>

Gugulethu Memorial, Gugulethu.

<http://www.capetownpartnership.co.za/2015/03/gugulethu-seven-memorial-our-heroes-died-here/>

The Trojan Horse Memorial, Athlone.

http://www.athlone.co.za/heritage/history/0604200601_history.php

Freedom Park, Pretòria.

<http://www.freedompark.co.za/>

Apartheid Museum, Johannesburg.

<http://www.apartheidmuseum.org/>

Robben Island Museum, Ciutat del Cap.

<http://www.robben-island.org.za/>

El Born Centre Cultural, Barcelona.

<http://elborncentrecultural.barcelona.cat/el-centre/>

DIARI OFICIAL

Government Gazette of South Africa

<http://www.greengazette.co.za/>

Aquesta Tesi Doctoral ha estat defensada el dia ____ d _____ de 201 ____
al Centre _____
de la Universitat Ramon Llull, davant el Tribunal format pels Doctors i Doctores
sotassignants, havent obtingut la qualificació:

President/a

Vocal

Vocal*

Vocal*

Secretari/ària

Doctorand/a

(*) Només en el cas de tenir un tribunal de 5 membres

Phillippi (Ciutat del Cap)

